T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİNDAR KİMLİĞİN İNŞASI VE AİDİYET KRİZİ: GENÇLİK ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Hatice BERBER

2501210153

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Birsen Banu OKUTAN

İSTANBUL – 2025

ÖZ

DİNDAR KİMLİĞİN İNŞASI VE AİDİYET KRİZİ: GENÇLİK ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

HATİCE BERBER

İçinde yaşadığımız çok kültürlü dünyaya bağlı olarak farklı kimliklerin bir aradalığı, bireylerin mevcut kimliklerinden bütünüyle kopmadan yeni açılımlar oluşturmalarına olanak tanımakta; bu durum ise bireyin dini kimliğini konumlandırışında bir aidiyet krizini beraberinde getirmektedir. Bu çalışmanın amacı, kimlik inşasının içinde bulunulan sosyal ortam ve etkileşimlerden bağımsız olmadığı kabulüyle; imam hatip mezunu ve dindar kimliğe sahip yaşları 22 ila 29 arasında değişen 30 bireyin, mezun olduktan sonra dini kimliklerini nasıl inşa ettiklerini, dini kimlik oluşumunda önemli bir aidiyet sağlayıcı ve cemaat/grup ruhu oluşturucu olarak imam hatip kimliğine yönelik aidiyetlerinin devam edip etmediğini, onların ifade ve yorumları çerçevesinde anlamaya çalışmaktır. Çalışma, yüz yüze ve online mülakatlar aracılığı ile gerçekleştirilmiş ve elde edilen veriler sosyal inşacılık teorisinin yardımıyla analiz edilmiştir. Bu incelemeyle, bireylerin dindar kimliklerini üretirken; eğitim ve kültür alanındaki kimliklerle olan etkileşim ve tecrübeleri çözümlenmiş, bireylerin genelde kimlik ve özelde dindar kimlik edinme süreci farklı zeminlerde konumlanan temel parametrelerle okunmuştur. Sonuç olarak; imam hatip mezunu bireylerin din merkezli olmayan çeşitli lisans kurumlarında eğitim görmeleri ve sosyal hayatlarının da etkisiyle imam hatip ruhunun ve cemaatleşme duygusunun zayıfladığı, imam hatip cemaatine ait olmadan inanmanın baş gösterdiği ve dindar kimliklerinin bir parçası olarak imam hatip kimliğinde yükselen aidiyet krizi ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dindar Kimlik, İmam Hatip, Sosyal İnşacılık, Aidiyet Krizi, Kimlik İnşası

ABSTRACT

THE CONSTRUCTION OF RELIGIOUS IDENTITY AND THE CRISIS OF BELONGING: A QUALITATIVE STUDY OF YOUTH

HATİCE BERBER

The coexistence of different identities, due to the multicultural world we live in, allows individuals to create new expansions without completely detaching from their current identities; this situation brings about a crisis of belonging in the individual's positioning of their religious identity. The aim of this study is to examine how 30 individuals aged between 22 and 29 who graduated from Imam Hatip High Schools and identify themselves as religious, constructed their religious identities after graduation, and whether their affiliation to the imam hatip school identity continues, which is an important source of belonging and a creator of community/group spirit in the formation of religious identity, within the framework of their statements and interpretations, assuming that identity construction is not independent of the social environment and interactions. The research was conducted through face-to-face and online interviews, and the data obtained were analyzed using the theoretical framework of social constructionism. With this study, the interactions and experiences of individuals with education and culture while producing their religious identities were analyzed, and the process of individuals' acquisition of identity in general and religious identity in particular was read with basic parameters positioned on different grounds. As a consequence, imam hatip graduates' education in various undergraduate institutions that are not centered on religion and the impact of their social lives have led to a weakening of the imam hatip spirit and sense of community, a state of believing without belonging in imam hatip community, and a growing crisis of belonging in the imam hatip identity as a part of their religious identities.

Keywords: Religious Identity, Imam Hatip, Social Constructivism, Crisis of Belonging, Identity Construction

ÖNSÖZ

Bu çalışma, kimliğin durağan değil, dinamik ve ilişkisel olarak sürekli yeniden inşa edilen bir süreç olduğu kabulünden hareketle; dindar bireyler tarafından gündelik yaşamlarında kendilerini konumlandırırken tecrübe edilen aidiyet krizini, yine onların deneyim ve aktarımları yoluyla anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür.

Kendisiyle, akademinin müspet ve menfi yönlerini aynı anda deneyimlediğim yüksek lisans sürecimde tanıştığım ve en çok adil tutumu ile bende yer eden danışman hocam Prof. Dr. Birsen Banu Okutan'a; bana yolun başındayken inandığı, araştırma boyunca bana bir yol haritası çizen ilgi ve dönütlerini eksik etmediği ve bilgeliğiyle çalışmanın her anını işlediği için teşekkür ederim. Daha lisans dönemimde iken akademik disiplini ve ahlakı ile bende iz bırakan ve desteği ile akademik hayatımın nüvelerini oluşturan Prof. Dr. Hasan Meydan'a; yine aynı yıllarda emeğini ve vaktini esirgemeden bu yolda yetişmemde çok kıymetli katkıları olan Dr. Öğr. Üyesi Fatmanur Dikmen'e ve tezimin son okumalarını yaparak en kritik anlarda imdadıma yetişen, tecrübelerini ve vaktini benimle içtenlikle paylaşan Dr. Necmiye Durmuş'a teşekkürü bir borç bilirim.

Araştırma sürecinde değerli vakitlerini benimle paylaşan, çalışmanın mihenk taşı fikir ve yorumlarını samimiyetle aktaran katılımcılara ayrıca teşekkür ederim. Dinlenilmeye ve paylaşmaya en çok ihtiyaç duyduğum bu süreçte hayatı daha yaşanılır kılan dostlarıma; madden ve manen desteklerini benden bir an bile çekmeyen, duaları, sabır ve sevgileriyle her zaman yanımda olduklarını bildiğim anne ve babama bilhassa müteşekkirim.

Hatice BERBER

İSTANBUL, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ..... ii

ABSTRACT iii

ÖNSÖZ.....iv

KISALTMALAR LİSTESİ.....vii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE KİMLİĞİN SOSYAL İNŞASI

1.1. Kimlik Kavramı Üzerine.....14

1.2. Kimlik Türleri 18

1.3. Farklı Kimliklerin Etkileşimi 20

1.4. Sosyal İnşacı Yaklaşım ve Kimliğin Yeniden İnşası.....21

1.5. Aidiyet ve Aidiyet Krizi 26

1.6. Dindar Kimliğin Konumlandırılışı ve Eğitim Kurumlarının Etkisi 28

1.6.1. Bir Kimlik Parçası Olarak Din: Dindar Kimlik 29

1.6.2. İmam Hatipler ve İmam Hatip Kimliği 33

İKİNCİ BÖLÜM

DİNDAR KİMLİĞİN İNŞASI VE AİDİYET KRİZİ

2.1. Araştırmanın Örneklemi 38

2.2. Dindar Kimlik ve İmam Hatip Liseleri.....38

2.2.1. İmam Hatipli Olmak ya da Olmamak Üzerine 39

2.2.2. Katılımcılara Göre Dindarlık 50

2.2.3. Dinin İçine Doğmak: Dindar Kimliğin Oluşumunda İmam Hatipler 59

2.2.4. Niceliksel Artışları Bağlamında İmam Hatipler 65

2.3. Farklı Kimlikler ve Dindar Kimliğin Yeniden İnşası 70

2.3.1. Bir Fanustan Çıkmak: Katılımcıların Karşıt Kimlik Algısı.....70

2.3.2. Katılımcılara Göre Dindar Kimliğin Gündelik Yaşam Üzerindeki Etkisi 80

2.3.3. Katılımcılara Göre Dini ve Görece Seküler Eğitim Ortamlarının Karşılaştırılması.....91

2.3.4. İki Uç Arasında: Katılımcılara Göre Dindar Kimlik ve Farklı Kimliklerin Bir Aradalığı.....100

2.3.5. Katılımcıların Dindarlık Perspektifinde Kendilerini Konumlandırışı ..110

2.4 Saha Verilerinin Değerlendirilmesi 121

SONUÇ.....130

KAYNAKÇA.....132

EKLER.....148

KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e. **:** Adı geçen eser

AK Parti **:** Adalet ve Kalkınma Partisi

Bkz. **:** Bakınız

C. **:** Cilt

LGBT **:** Lezbiyen, gey, biseksüel ve transgender

s. **:** Sayfa

ss. **:** Sayfalar

vb. **:** ve benzeri

vd. **:** ve diğerleri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Kimlik edinme süreci, ölümle dahi son bulmayan, yaşamın doğal akışı içerisinde devamlı inşa ve yeniden oluşumla nitelenebilecek bir devinimin parçasıdır. Birey ve toplum arasında daimî olarak var olan bu ilişki, kimlik oluşumu ve onu etkileyen çeşitli bileşenlerin, pratikte farklı örüntülerle tezahür etmesi nedeniyle sosyal bilimlerde sıkça ele alınmıştır. Toplumdan ayrı düşünülemeyecek olan birey aslında doğduğu andan itibaren ona mündemiç olarak varlığını sürdürür. Berger'in (2011: 243) ''benlik; toplum vasıtasıyla, toplumdan dolayı vardır'' görüşünden hareketle kimliğin belirlenmiş sınırların ve tanımlamaların ötesinde, kişinin kendisiyle birlikte ve kendisine rağmen inşa edilen bir mefhum olduğu görülebilir.

Bunun yanı sıra, yukarıda birey ve toplum arasında bahsi geçen diyalektik ilişkinin kimlik ve sosyal ilişkiler arasındaki dinamiği de kapsaması bizi bir referans niteliği taşıyan sosyal inşacı yaklaşıma götürecektir. Bu noktada araştırmayı anlamlı ve sosyolojik açıdan daha çözümlenebilir kılmak için sosyal inşacı yaklaşım faydalı görülmüştür. Kimliğin sosyal bir fenomen olduğu kabulüyle hareket eden sosyal inşacı yaklaşım, kimliği ancak içinde bulunduğu toplumsal yapı ve ilişkiler bağlamında ele alındığında anlamlı hale gelen bir olgu olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, kimliğin yukarıda değinilen dinamik ve değişken niteliğini açık biçimde ortaya koyar (Alpman, 2018: 15-18). Berger ve Luckmann (2008: 189) kimliğin sosyal ilişkiler aracılığıyla biçimlendiği, sürdürüldüğü ve dönüştüğü bu süreci, sosyal inşacılık bağlamında diyalektik bir ilişki olarak kavramsallaştırır. Kimliğin bu diyalektik niteliği, dindar kimlik mefhumu da dahil olmak üzere, bireyin toplumsal süreçlerde ayırt edici yönlerini yansıtan çeşitli kimlik türlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Nitekim çalışmamızın eksenini oluşturan dindar kimlik olgusu, özellikle günümüzde bireylerin sürekli olarak ötekiyle kuşatılmış bir zeminde gerçekleştirdikleri benlik sunumlarının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu bağlamda, dindar kimliği ve onun inşa sürecini öteki ile kurulan ilişkisellik üzerinden ele almak, Göle'nin bu alandaki çalışmalarını incelemeyi gerekli kılar. Göle'ye (2011:

17) göre, Müslümanların modernlik ve laiklik arasında karma bir desen oluşturması, farklılıkların aynı potada eritildiği; yeni sınırların ve açılımların arandığı bir kimlik inşa sürecine işaret eder. Kimliğin bu oluşum süreci, bireyi hem sosyal aidiyet duygusundan hem de kendisine yönelmiş çok katmanlı ötekiliklerden bağımsız düşünemeyeceğimiz gerçeğini ortaya koyar. Bu noktada yalnızca yaşam biçimlerinin değil; değerlerin, fikirlerin ve perspektiflerin de giderek daha görünür hale gelmesi ve iç içe geçmesi, çoklu kimlik yapılarını kaçınılmaz biçimde karşı karşıya getirir. Artık birey, zihinsel kodlarını, kimliğini ve bu kimliğin yansıması olan davranış pratiklerini, öteki kimliklerden tamamen bağımsız biçimde sürdüremez hale gelmiştir. Bir başka ifadeyle, aynı dünyada fakat farklı tezahürlerde yaşayan kimliklerin iç içe geçmesi söz konusudur. Göle'den (2011: 17) ilhamla, bu iç içelik durumu, dindar bireyler için zaman zaman köklerin belirsizleşmesi gibi kaygıları barındırsa da bu durumun, etkilenme, öğrenme ve birlikte yaşamanın bir sonucu olarak, gündelik yaşama sirayet eden melez desenlere işaret ettiği açıktır. Her ne kadar bu çalışma "melez desenler" kavramından faydalansa da buradan farklı olarak, bir aidiyet krizine ve kimlik inşasındaki aradalık haline dikkat çekmektedir.

Kimliklenme sürecinde aradalık halinin en yalın biçimde gözlemlenebildiği zeminlerden biri, temelde farklı iki ortamı deneyimlemiş dindar bireylerin; din kurumu ile eğitim, politika, ideoloji, sosyal değerler gibi çeşitli parametreler arasındaki ilişkileri okuma ve yorumlama biçimleri üzerinden kendilerini nerede konumlandırdıklarını sorgulamalarıdır. Bu çerçevede, bireyin içinde bulunduğu ya da aidiyet hissettiği topluluğun, kolektif bir kimlik tanımıyla etiketlenmesi hem düşünce biçimlerini hem de yaşam pratiklerini doğrudan etkileyen bir unsur olarak karşımıza çıkar. Türkiye özelinde, geçmişten bugüne varlığını sürdüren ve gün geçtikçe daha görünür hale gelen toplumsal farklılıkların —özellikle dinsel, kültürel ve politik düzlemde— düşünce ve davranış örüntülerinde yeni biçimlenmeleri ortaya çıkardığı açıktır. Bu bağlamda, araştırmamızın temelini oluşturan bireylerin kendilerini konuşlandırdıkları dindar kimlikler de söz konusu sosyal/kültürel ve sosyal/politik ilişkilenmelerin yanı sıra karşıt kimliklerle[1] kurulan ilişkilerden etkilenmektedir.

[1] Çalışmada "karşıt kimlikler" ifadesi ile tek bir ideoloji ya da fikir dünyasından ziyade; dindar kimliğin dışında görülebilir olan farklı/öteki kimlik formları ve türevleri kastedilmiştir.

Bu doğrultuda araştırmanın temel amacı, dindar kimliğin inşası ve analizine yönelik bir katkı sunmaktır. Bu amaçla, imam hatip lisesi mezunu olup ilahiyat dışında bir lisans eğitimi almış otuz bireyin, farklı sosyo-kültürel bağlamlara sahip iki eğitim ortamını nasıl deneyimledikleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Bu süreçte bireylerin, sosyalleşme yoluyla yapılandırılan ve kendilerine atfedilen dini kimliklerini (Peek, 2005: 223-226) nasıl bir okuma ve anlamlandırma ile sürekli biçimde yeniden inşa ettikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Özetle, çalışmanın odağı; bireyin içinde bulunduğu sınırlılıklar çerçevesinde hem inşa ettiği hem de kendisine atfedilen dindar kimliği nasıl benimsediği ve dönüştürdüğüdür. Ayrıca, sosyalleşme biçimlerindeki değişim ile eğitim ortamları arasındaki sosyo-kültürel farklılıkların, kimlik inşa sürecine etkisi değerlendirilmektedir.

Temel araştırma sorusu ise: "İmam hatip mezunu ve dindar kimliğe sahip, yaşları 22 ila 29 arasında değişen bireyler, mezun olduktan sonra dini kimliklerini nasıl inşa etmektedir? Dini kimlik oluşumunda önemli bir aidiyet sağlayıcı ve cemaat/grup ruhu oluşturucu olarak imam hatip lisesine aidiyet devam etmekte midir?" Söz konusu yeniden inşa sürecine sebebiyet veren temel saikler nelerdir?'' şeklinde ifade edilebilir.

Araştırmanın temel sorusuyla ilişkili olarak ulaşılmak istenen hedef; kimliğin sınırları sabit ve mutlak olmayan, dinamik bir yapı olduğu kabulünden hareketle, imam hatip lisesi mezunu dindar bireylerin benimsedikleri ve taşıyıcısı oldukları dindar kimliklerini, lise eğitimi sonrasında tecrübe ettikleri lisans eğitim süreçleri ve devamındaki toplumsal karşılaşmalar çerçevesinde yeniden kodlayıp tekrar üretme biçimlerini analiz etmektir. Bu çerçevede bireylerin; eğitim, kültür, politika, cinsiyet/cinsel kimlik ve karşıt kimlikler gibi belirleyici mefhumlarla kurdukları etkileşimlerin ve bu etkileşimler sonucu geliştirdikleri tecrübelerin çözümlenmesi hedeflenmektedir. Ayrıca, bireylerin genelde kimlik, özelde ise dindar kimlik edinme süreçlerini, farklı sosyal zeminlerde konumlanan temel parametreler aracılığıyla nasıl anlamlandırdıkları da araştırmanın bir diğer odak noktasını oluşturmaktadır.

Araştırmanın temel hedefi ile uyumlu olarak ulaşılmak istenen alt amaçlar ise şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak, dindar kimliğin inşası bağlamında eğitim kurumlarının genç bireylerin kimlik edinme süreçleri ile dini yorumlayış ve yaşayış

biçimlerine nasıl ve ne ölçüde etki ettiğinin teorik çerçeve yardımıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, imam hatip lisesi mezunu ve 22-29 yaş aralığında olup kendisini dindar olarak tanımlayan bireylerle gerçekleştirilen görüşmeler, ilk bölümde ortaya koyulan kavramsal ve kuramsal çerçeveyle paralellik gösteren ve bu çerçevenin saha verileriyle anlamlandırılmasına katkı sağlayan bir nitelik taşımaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, ilk bölümde yürütülen kavramsal tartışmalar ile ikinci bölümde yer verilen saha görüşmelerini bir araya getirerek; görüşülen bireylerin benimsedikleri dindar kimliklerini nasıl bir dönüşüm ve yeniden inşa sürecine tabi tuttuklarını, bu süreci hangi saikler üzerinden temellendirdiklerini derinlemesine analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışma bir nitel araştırma olduğundan ötürü, seçilen örneklemin kapsamının dar olması başlıca sınırlılıklardan biridir. Bunun yanı sıra araştırma demografik bilgilerle sınırlıdır. Seçilen örneklem; görüşme yapılan bireylerin lise ve lisans öğretimlerinde eğitim aldıkları kurumlar, yaş ve cinsiyet sınırları çerçevesinde kaldığı için seçilen örnekleme dair analiz ve çözümlemelerin, örneklemin demografik bilgilerine dair sınırlılıklarla şekillenmesi de kaçınılmazdır. Çalışmada yer alan katılımcıların hepsi imam hatip lisesi mezunu olup; ilahiyat harici bir lisans kurumunda öğrenim gören/görmüş ve yaşları 22-29 yaş arasında değişen 15 kadın ve 15 erkektir.

Katılımcıların eğitim aldıkları üniversiteler çoğunlukla İstanbul ve çevre illerde olmakla birlikte, eğitimleri sonrasında yaşadıkları yerler farklılaşmaktadır. İstanbul'da yer alan üniversitelerde eğitim gören katılımcıların seçilmesi, bu üniversitelerin heterojen gruplarla etkileşime daha elverişli bir ortam sunacağının düşünülmesi sebebiyledir. Bununla birlikte, az sayıda da olsa farklı illerde üniversite okuyan katılımcılar da bulunmaktadır. Başlangıçta İstanbul'da eğitim gören 22 kişi seçilmiş; ilerleyen süreçte sekiz kişi daha eklenmiş ve araştırmayı çeşitlemek amacıyla şehir kıstası kenarda tutulmuştur. Eğitim alınan şehirlere dair örneklemin homojen dağılım göstermemesi, çalışmanın zayıf yanı olarak görülebilir, fakat ilerleyen araştırmalar için bir örnek temsil etmesi açısından çalışmaya eklenmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Türkiye'de kimlik eksenli yapılan çalışmalar, genellikle modernleşme, İslamcılık, sekülarizm, etnisite ve toplumsal cinsiyet gibi eksenlerde yoğunlaşmıştır. Bu gibi çalışmalardan elde edilen doneler, çalışmada kimlik inşa sürecine dair çözümleme ve analizleri anlamlı kılmaktadır. Göle (1997) modernleşme sürecinde beden ve mahremiyet ilişkisini tartışırken; Toprak (1995) din-devlet-toplum üçgeninde kimlikleşme süreçlerine odaklanmıştır. Kandiyoti (1997) ise kadın kimliği ve yurttaşlık bağlamında dönüşüm süreçlerini incelerken; Yeğen (1999) Kürt kimliği söylemini devlet ekseninde çözümlemektedir. Bilgin (2008) kimliklerin çeşitlenmesi üzerine genel bir sosyolojik perspektif sunarken; Bora ve Can (1999) milliyetçilik ve modernleşme arasındaki gerilimlere dikkat çekmektedir.

Bu yerel çalışmalarla birlikte; Bauman'ın (2001) akışkan kimliklere ve belirsiz aidiyetlere işaret eden çözümlemeleri, Castells'in (1997) ağ toplumu bağlamında kimliğin inşasına dair çok katmanlı yaklaşımı ve Jenkins'in (2008) kimliği hem bireysel hem kolektif düzeyde sürekli yeniden kurulan bir süreç olarak tanımlayan yaklaşımı, Türkiye bağlamında yapılan kimlik analizlerini teorik olarak derinleştirmektedir. Bu kuramsal ve ampirik katkılar, Türkiye'de kimlik olgusunu hem toplumsal dönüşümler hem de bireysel deneyimler bağlamında çok boyutlu biçimde ele almayı mümkün kılar.

Sosyolojide ve bilhassa din sosyolojisi disiplininde genelde kimlik ve özelde dindar kimliğe dair çalışmaların; din ve kimlik arasındaki ilişki (Türkkan, 2011; Tülek, 2021), dini kimlik ve gündelik yaşam pratikleri (Ünal, 2013), entegrasyon bağlamında kimlik mücadeleleri ve din ilişkisi (Kaya, 2016; Aslan, 2018), medya ile bağlantılı olarak dindar kimliğin inşası ve dönüşümü (Karakoca, 2018; Dereli, 2018; Çetin, 2020; Aydın, 2020) ya da sosyal medyada İslami kimlik temsilleri ve dindarlık görünümleri (Evren, 2013; Aygün, 2022) gibi çeşitli zaviyeleri ele alarak birbirine yakın ve farklı yaklaşımlarla geniş bir literatür oluşturduğu görülür.

Bunun yanı sıra, gençlik ve dindar kimlik arasındaki ilişkiyle ilgili yürütülen çalışmalarda, üzerinde durulan farklı temaların; gençlerin dini yaşantısı (Adıgüzel, 2014; Yürürdurmaz, 2019), dindar kimliğin gizlenmesi (Tafran, 2023), farklı etkenler

bağlamında dini sosyalleşmeleri (Kaya, 2016), sekülerleşme eğilimleri (Okonbaeva, 2018), din-aile-medya etkileşiminde kimlik oluşumları (Daşkıran, 2009) ve tüketim davranışları (Tunç, 2019) vb. gibi çeşitliliği kapsayan bir dağılım gösterdiği görülmüştür (Odabaşı, 2021).

İncelenen tezler ve tezlerin referans aldığı kaynakçalardan ulaşılan makale ve kitaplara bakıldığında doğrudan araştırma konusu ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bununla birlikte yedi adet çalışmanın araştırmamızın konusu ile yakın içeriklere sahip olduğu görülmüştür. Aşağıda bu tez ile ilişkilendirilerek münferit olarak ele alınacak olan bu çalışmalar: Orhan Hayal'in "Gündelik Hayat İçerisinde Siyasalın İzini Sürmek: İslami Gençlerin Kendilik Arayışı ve İmkanları Üzerine Bir İnceleme" (2021) isimli doktora tezi; Serdar Ünal'ın "Türkiye'de Seküler ve Dini Hayat Tarzlarına Bağlı Toplumsal ve Siyasal Kutuplaşmaların Gündelik Rutinler ve Etkileşimler Bağlamında Sosyolojik Analizi" (2013) isimli doktora tezi; Köksal Pekdemir'in "Din ve Zihniyet: Gençlik Üzerine Bir Araştırma" (2018) isimli yüksek lisans tezi; Mevlüt Uğurlu'nun "Seküler Bir Ortam Olarak Üniversitede Dindar Öğrencilerin Var Olma Pratikleri: ODTÜ Örneği" (2017) isimli yüksek lisans tezi; Ece Esmer'in "Her Gece Birlikte Şarkı Söylemek: Türkiye'de Müslüman Kadınlıkların Yeni Görünümleri" (2022) isimli yüksek lisans tezi; Özlem Avcı'nın *İki Dünya Arasında: İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği* (2012) isimli çalışması ve Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural ve Kurtuluş Cengiz'in birlikte yürüttükleri Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri (2012) isimli çalışmasıdır.

Hayal'in (2021) "Gündelik Hayat İçerisinde Siyasalın İzini Sürmek: İslami Gençlerin Kendilik Arayışı ve İmkanları Üzerine Bir İnceleme" adlı çalışması, dindar ailelerin mensubu olan İslami gençlerin tanınma ve özneleşme stratejilerini gündelik yaşamdaki belirli performatif pratikler üzerinden ele alan bir doktora tezidir. Hayal, siyasal alanı gündelik yaşamın duygulanımsal atmosferine görünmez olarak etki eden bir unsur olarak ele almış ve modernliğe ait her şeyin artık İslami bir yorumundan söz edilebileceği gerçeği üzerinde durmuştur (Hayal, 2021: 175). Çalışmada İslami gençlerin, yeni kültürel bir fraksiyon oluşturduğu; hem devlet eliyle alınan tedrisi eğitim hem de aileden kazanılarak getirilen ekonomik ve kültürel sermayeyle ilişkili

olarak ele alınır (Hayal, 2021: 192). Çalışmamız ile pek çok ortak temayı içermesine rağmen; Hayal'in (2021) çalışmasını devletin neoliberal politikaları ve siyasal temalar üzerine temellendirmesi ve İslamcılık ideolojisiyle farklılaştırmış olsa da bununla bağlantılı yeni bir fraksiyon olarak İslami gençleri örneklem olarak ele alması temelde farklılaşan noktalardır. Bir diğer farklılaşan nokta çalışmamızın dindar kimliğin inşası üzerinde temellenecek olmasıdır.

Ünal'ın (2013) "Türkiye'de Seküler ve Dini Hayat Tarzlarına Bağlı Toplumsal ve Siyasal Kutuplaşmaların Gündelik Rutinler ve Etkileşimler Bağlamında Sosyolojik Analizi" adlı doktora çalışması, kesin bir kategorileştirmeye tabi tutulmasa da Türkiye'de "muhafazakâr-dindar" ve "cumhuriyetçi-laik" olmak üzere iki temel kimlik ekseninde toplumsal hayatta ortaya çıkan farklılıkları anlamak üzerine ortaya konulmuş bir alan çalışmasıdır. Çalışma (2013) söz konusu kimlik eksenindeki insanların zihin haritalarının nasıl oluşuğunu ve aradaki farklılıkların bu haritalandırmayı nasıl kurduğunu ele alırken bu araştırmadaki temalarla yakın bir muhteva sergiler. Bununla birlikte bu araştırma, yalnızca dindar kimliğin değil, her iki kutuplaşmadaki kimlik algısının sosyallik içerisindeki tezahürlerini ele almasından ötürü farklılaşmaktadır. Çalışmada (Ünal, 2013: 35) bu iki eksen dışında kalanlar "ortadakiler ekseni" olarak tanımlanmış olmasına rağmen temel odak noktası diğer uç iki kimlik ekseni olmuştur. Bu araştırmada ise dindar kimliği haiz bireylerin karşıt kimlikleri içeren sosyal dünya ile karşılaştığında/etkileşime girdiğinde eğitim kurumları tarafından inşa edilen ve kendilerine atfedilen dindar kimliklerini nasıl yeniden anlamlandırdıkları ve dönüştürdükleri üzerinde durularak dindar kimliğin inşasına yoğunlaşılacaktır.

Pekdemir'in (2018) "Din ve Zihniyet: Gençlik Üzerine Bir Araştırma" başlıklı yüksek lisans tezi genel itibarıyla dinin, dindar gençlerin zihniyeti üzerindeki belirli temalarla etkisini ele alırken, aynı zamanda dinin gündelik hayatta nasıl bir yer kapladığını irdelemektedir. Sabri Ülgener'den yola çıkılarak din ve zihniyet arasındaki etkileşimin ele alındığı bu araştırmada, modern hayatın içerisindeki dindar gençlerin modern hayatın gereklerinden ve dayatmalarından ne ölçüde kendilerini soyutladıkları ya da bu vetireyi ne ölçüde özümsediklerine ilişkin sunduğu veriler katkı sağlamakla birlikte, bu çalışmada dindar kimliğin inşası ve yeniden inşası analiz edilirken tecrübe

edilen iki farklı eğitim ortamının/atmosferin merkeze alınması söz konusu çalışmadan farklılaştığı noktaları oluşturmaktadır.

‘‘Seküler Bir Ortam Olarak Üniversitede Dindar Öğrencilerin Var Olma Pratikleri’’ adlı yüksek lisans tezi, Uğurlu (2017) tarafından ODTÜ’de eğitim gören otuz katılımcı ile gerçekleştirilen bir saha çalışmasıdır. Çalışmada, sahip olunan dini ve kültürel sermayenin öteki ile karşılaşması durumunda yeni dindarlık formlarının ortaya çıkması ele alınmıştır. Goffman’ın benlik teorisi çerçevesinde söz konusu etkileşimdeki gerilimlere cevap aranmış (Uğurlu, 2017: 2) sahadaki dindar öğrenciler; merkez, çevre ve yarı-çevre (Uğurlu, 2017: 101) olmak üzere üç farklı kültürel konuma ayrılmıştır. Uğurlu’nun (2017) çalışması, temellendirdiği gerilim noktaları ve ulaştığı tespitler ile bu araştırmanın konusuyla yakın bir içeriğe sahip olsa da sadece ODTÜ’de eğitim gören öğrenciler üzerinden gerçekleştirilmiş olması ve örneklemini yalnızca dindar sıfatının nitelemesi bu çalışmadan ayrıştığı yönleri oluşturmaktadır.

‘‘Her Gece Birlikte Şarkı Söylemek: Türkiye’de Müslüman Kadınlıkların Yeni Görünümleri’’ adlı yüksek lisans tezinde ise, Esmer (2022) tarafından orta sınıf genç dindar kadınların kendi kültürel aidiyetlerini ve ortamlarını, Türkiye’deki kültürel ve siyasi iklim bağlamında nasıl şekillendirdikleri ele alınmıştır. Çalışmanın (Esmer, 2022) sınırlılıklarından birisi, genç Müslüman kadınlardan oluşan bir müzik grubu üzerine temellenmesidir. Buna ek olarak çalışmada (Esmer, 2022: 71-76) bu müzik grubundaki kadınların aile, din, gelenek ve politikaya ilişkin unsurları ne ölçüde kabul etikleri ve nasıl yorumladıkları, müzik grubunda icra edilen politik-eleştirel şarkılar ve muhafazakâr dinleyici kitlesi ile olan etkileşimler bağlamında incelenmiştir. Nihai olarak bu kültürel üretim sürecinde, kamusal alanda kendi kimliklerini nasıl oluşturdukları üzerinde durulmuştur.

Avcı’nın (2020) *İki Dünya Arasında: İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği* isimli çalışması, 2010 yılında altmış kişilik katılımcı grubu ile gerçekleştirilmiş bir nitel araştırma olan doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir. Çalışma (Avcı, 2020: 17-19), farklı kutupların bir aradalığını barındıran modern dünyadaki gerilimlerin, dindar gençlerin yaşam pratiklerinde siyasal bir söylem olarak ya da dini ibadet ve kuralları uygulama noktasında nasıl yansıdığı üzerinde durmaktadır. Çalışma (Avcı, 2020: 23)

bir nevi İslam'ın "*şimdileştirilmesini*" konu edinerek, araştırmamız açısından nitelikli tespit ve gözlemler sunar. Ancak araştırmamızda; kendini yalnızca dindar olarak niteleyen bireylerin çeşitli faktörler sonucunda dindar kimliklerini yeniden inşası değil; farklı kutupların mevcut karşılaşmasında o zamana kadar beraberinde taşıdıkları dindar kimliklerin nasıl bir kodaçımına uğratılarak okunduğu ele alınacaktır. Bununla birlikte verilmek istenilen kodaçımı kuramını daha iyi yansıtabilmek amacı ile örneklem grubunun imam hatip mezunu ve kendini dindar olarak niteleyen gençlerden oluşması bu çalışmayı özelleştiren ve sınırlandıran bir başka nokta olacaktır.

Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri isimli çalışma; Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural ve Kurtuluş Cengiz (2020) tarafından, 2008-2011 yılları arasında farklı birçok kent ve köyde hem nicel hem de nitel yöntemin uygulanmış olduğu bir alan araştırmasıdır. Araştırma (Akşit vd., 2020) ekonomi, toplumsal cinsiyet ve siyaset gibi temalarla İslam inanç ve ibadetleri arasındaki ilişkileri sosyoloji ve özellikle din sosyolojisi açısından konu edinmektedir. Kutsal-dünyevi, geleneksel-modern, kamusal alan- özel alan, kutsal kitap-yaşanan din, bilimsel-dinsel olmak üzere beş temel gerilim üzerinden incelenen bu ilişkilerin, kutupların iç içe geçmesi ve melez çözümlerin bulunması durumunu ortaya çıkardığına değinilmiştir. Ancak araştırma (Akşit vd., 2020) dindar kimliğin inşası noktasında temellenmemiştir.

Ulusal literatüre ek olarak uluslararası literatürde yer alan çalışmalar da incelenmiştir. İncelenen çalışmalar sonucunda doğrudan araştırma konusu ile ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Fakat buradaki üç çalışma konusunun araştırma konumuza katkı sağlayabilecek yakın içeriklere ve temalara sahip olduğu görülmüştür. Bu çalışmalar; Lori Peek'in "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity" (2005) isimli makalesi, Jasmin Zine'ın "Muslim Youth in Canada Schools: Education and Politics of Religious Identity" (2012) isimli makalesi ve Karen Phalet, Fenella Fleischmann ve Snežana Stojčić'in oluşturduğu "9 Ways of 'being Muslim': Religious Identities of Second-Generation Turks" (2021) başlıklı kitap bölümüdür.

"Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity" isimli makale, Peek (2005) tarafından dini kimliğin statik değil sürekli inşa edilen bir olgu olması

öneminden yola çıkarak, dini kimliğin hangi durumlarda ve ne zaman bilinçli bir kimlik türü görülmeye başlandığına dikkat çeker. Bununla birlikte bu durumu etkileyen ve ortaya çıkmasını sağlayan belirli olaylara dair analizlerin sunulduğu bir çalışmadır. Çalışmada (Peek, 2005: 223-228) aile tarafından verili bir kimlik olarak dini kimliğe sahip öğrencilerin, bilhassa üniversiteye gittikten sonra eleştirel bir yaklaşım ile bu kimliği daha bilinçli bir şekilde kabulleri ele alınır. Bununla birlikte 11 Eylül'den sonra bir savunma, ifade biçimi ve beyan edilen bir kimlik olarak Müslümanlık ele alınmıştır (Peek, 2005: 230-234). Dini kimliğin inşası noktasında fayda sağlayan analizleri ile birlikte çalışmamızla ayrıştığı temel nokta; dini kimliğin kabulü ve benimsenmesinde karşılaşılan dinamiklerin farklı olmasıdır.

Zine'ın (2012) "Muslim Youth in Canadian Schools: Education and the Politics of Religious Identity" adlı makalesi Müslüman ülkelerden Kanada'ya göç etmiş ve hala gündelik yaşamda belirli fenomenler üzerinden Müslüman Kimliğini sürdüren öğrencilerin seküler eğitim deneyimlerini ele alan bir çalışmadır. Bu bağlamda verilen iki farklı kutbun bir aradalığı ve bu karşılaşmanın öğrencilerin dini kimlikleri üzerindeki etki ve davranış örüntüleri araştırmamızda yararlanılacak veriler taşısa da çalışmada Müslüman/dini kimliğin bir yeniden inşası durumu yoktur. Bunun yanı sıra her iki araştırmadaki sosyo-kültürel ve sosyo-politik durumların ve bilhassa bunun din/dindar kimlik ile olan etkileşiminin ülke yereline özgü olması çalışmalar arasında yadsınamaz bir fark oluşturur.

Phalet, Fleischmann ve Stojčić'in (2012) "9 Ways of 'being Muslim': Religious Identities of Second-Generation" adlı çalışması; *The European Second Generation Compared* kitabının bir bölümü olup, yedi farklı Avrupa şehrinde ikinci nesil Türklerin dini kimliklerini ve bu kimliğe dair olan aidiyetlerini ele alır. Çalışmada ikinci neslin ele alınmasından ötürü aile faktörünün etkin olması ve çeşitli örneklerde din üzerinde zamanla sekülerleşmenin kabulü yolu ile bunun dini kimliklerin konumlandırılması üzerinde de etkilerinin görüleceğini ön görmesi araştırmamız açısından yararlanılabilecek perspektifler sunar. Çalışmada (Phalet vd., 2012) azınlık olmanın getirdiği reaktif tepkilerin dini kimlik oluşumundaki etkilerine yoğunlaşılması başat olarak farklılaştığı yerdir.

Araştırmanın Yöntemi, Tekniği ve Araştırma Deseni

Araştırma konusu, imam hatip lisesi mezunu olup ilahiyat dışındaki çeşitli lisans programlarında eğitim görmüş bireylerin dindar kimliklerinin inşa süreçleri ve bu süreci etkileyen faktörler etrafında şekillenmektedir. Araştırmanın amacı ve kapsamı göz önüne alındığında, bireylerin kimlik inşa süreçlerini kendi anlatıları üzerinden derinlemesine değerlendirmek ve yorumlamak gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmada, sosyal inşacı kuram çerçevesinde kurgulanan nitel araştırma deseni tercih edilmiştir. Veri toplama tekniği olarak ise yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar kullanılmıştır.

Nitel araştırma deseninin tercih edilmesi, çalışmanın anlamaya, yorumlamaya ve açıklamaya yönelik yapısı ile örtüşmektedir. Taş'a (2011: 173) göre nitel araştırma, araştırma öznelerinin bakış açılarını ve anlam dünyalarını çözümlemeyi amaçlar. Bu yönüyle araştırmayı daha derinlikli ve anlaşılır kılar. Nitel araştırmalarda sık kullanılan veri toplama tekniklerinden biri olan derinlemesine mülakat, katılımcıların kendi açıklamalarından yola çıkarak eylemlerini, düşüncelerini ve duygularını anlamayı mümkün kılar. Ayrıca bu teknik, bireylerin benliklerini sorgulamalarına, değerlerini yeniden gözden geçirmelerine ve kimliklerine dair düşünmelerine olanak tanıyarak, Touraine'in (2017: 202-252) ifadesiyle bir tür sosyolojik müdahale aracı olarak değerlendirilebilir. Punch (2005: 165) ise mülakat/görüşme tekniğini, insanların dünyayı anlamlandırma şekillerine, tanımlamalarına ve gerçekliklerini inşa edişlerine ulaşmanın güçlü bir yolu ve ötekini anlamak için kullanılan önemli tekniklerden biri olarak görmektedir.

Araştırmanın örneklemi, imam hatip mezunu ve ilahiyat dışındaki farklı lisans programlarında eğitim gören/görmüş, 22-29 yaş aralığındaki on beşi kadın ve on beşi erkek olmak üzere 30 katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcılar arasındaki ortak örüntülerin ve ilişkiselliklerin daha net ortaya konulabilmesi için araştırmada sayı olarak 30 katılımcı ile derinlemesine görüşme yapılması hedeflenmiştir. Örneklem belirlenirken amaca yönelik örnekleme (purposive sampling) ve kartopu örnekleme (snowball sampling) yöntemlerinden faydalanılmıştır. Amaca yönelik örnekleme, belirli bir araştırma sorusuna yönelik anlamlı veriler sağlayacak bireylerin seçilmesini

amaçlarken (Neuman, 2017: 322-323), kartopu örnekleme ise, Kümbetoğlu'nun (2008: 99) ifadesiyle, mevcut katılımcılardan yola çıkarak yeni katılımcılara ulaşmayı ve örneklemin genişletilmesini sağlar. Amaca yönelik örnekleme, araştırmanın odaklandığı kimlik inşa sürecini temsil eden bireylerin seçimini mümkün kılarken; kartopu yöntemi ise süreci daha pratik ve etkili hale getirmiştir.

Katılımcıların imam hatip mezunu, ilahiyat dışındaki çeşitli lisans programlarında öğrenim gören ve 22 yaşından büyük bireyler olması, araştırma açısından belirleyici bir kriter olarak kabul edilmiştir. Bu kriterlerin belirlenme nedeni, kimliklenme sürecini açıkça gözlemleyebilmek adına hem imam hatip geçmişine sahip hem de farklı kampüs ve bölüm atmosferlerini deneyimlemiş bireyleri analiz etmektir. Her ne kadar gençliğe dair tanımlarda (UNESCO Türkiye Millî Komisyonu) 15-24 yaş arası dönem gençliği kapsasa da bunun evrensel bir belirlenim olmadığı ve bağlama göre esneyebileceği ifade edilmektedir. Bu açıdan, çalışmada asgari yaş sınırının 22 olarak belirlenmesi, sosyal inşacılık perspektifinden bakıldığında, bireyin kimliğini inşa sürecini hem imam hatip hem de üniversite deneyimiyle karşılaştırmalı biçimde değerlendirebilmek içindir.

Ayrıca, araştırma belirli bir şehirden ziyade lisans programlarının yer aldığı fakültelerin sosyal ortamlarına odaklandığından ötürü, coğrafi ve kurumsal çeşitlilik gözetilmiştir. Aynı şekilde, araştırmanın yalnızca tek bir imam hatip okuluna değil, imam hatip liselerinin oluşturduğu genel örüntüye odaklanması, kır ve şehir ayrımı yapılmaksızın, çeşitli kurumsal atmosferlerin değerlendirilmesine imkân tanımıştır.

Bu süreçte belirlenen örneklem kriterlerine uygun olarak, öncelikle 7 kişiyle pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Pilot görüşmelerde soruların geçerliliği ve veri üretme kapasitesi değerlendirilerek, veri toplama aracında gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Veri toplama sürecinde, açık uçlu soruların yöneltildiği, yanıtların kayıt altına alındığı ve gerektiğinde ilave sorularla derinleştirildiği yarı yapılandırılmış görüşme biçimi benimsenmiştir (Kümbetoğlu, 2008: 71).

Görüşmelerin bir bölümü üniversite kampüsleri ve kafeterya gibi ortamlarda yüz yüze yapılırken, bir bölümü de çevrim içi olarak Zoom uygulaması aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Görüşmelerin ardından ses kayıtları

bilgisayara ivedilikle aktarılarak metne dönüştürülmüş; kişisel bilgilerin gizliliğine özen gösterilmiş ve katılımcı isimleri kodlarla ifade edilmiştir. Katılımcıların eğitim durumu, yaş gibi bazı sınırlı bilgileri ise ekler bölümünde tablo halinde sunulmuştur.[2]

Elde edilen veriler, araştırmacı tarafından oluşturulan temalar doğrultusunda yorumlanmış ve belirli bir tasnife tabi tutulmuştur. Tezin birinci bölümünde öncelikle kimlik kavramı ele alınmış; ardından özelde dindar kimlik olmak üzere kimlik türleri tartışılmıştır. Ayrıca araştırmadaki kimlik analizinin dayandığı sosyal inşacılık kuramına yer verilmiş ve dindar kimliğin oluşumunda eğitimin rolü, imam hatip liseleri ve eğitim politikaları ekseninde değerlendirilmiştir.

İkinci bölüm ise, saha araştırmasından elde edilen verilerin tasnif ve analizini içermektedir. Dört temel kısımdan oluşan bu bölümde, ilk üç başlık altında katılımcılarla yapılan görüşmeler doğrultusunda alt temalara yer verilmiştir. İlk kısımda örneklemin sosyodemografik profili sunulmuş; ikinci kısımda ise katılımcıların dindar kimlik ve "imam hatip kimliği/imam hatip ruhu" gibi kavramlara yönelik algıları analiz edilmiştir. Üçüncü kısımda, katılımcıların imam hatip sonrası dönemi, gündelik yaşamları ve sosyopolitik meseleler karşısındaki duruşları, beş farklı tema altında incelenmiş ve veriler, araştırmanın kuramsal ekseniyle ilişkilendirilerek yorumlanmıştır.

[2] Bkz.: Ek 1.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE KİMLİĞİN SOSYAL İNŞASI

Çalışmada ele aldığımız, imam hatip mezunu ve ilahiyat harici çeşitli bölümlerde lisans eğitimi görmüş bireylerin genelde kimlik ve özelde ise dindar kimliklerini analiz etmek için öncelikle bir kavram olarak kimlik, dindar kimlik ve kimlik inşası mefhumlarına epistemolojik ve teorik bir çerçevede bakmak, çalışmadaki anlam dünyasının ve teori-pratik arasındaki bağlamın nasıl oluştuğunu anlamak açısından faydalı olacaktır.

1.1. Kimlik Kavramı Üzerine

İnsan, varlık sahasına düştüğü ilk andan itibaren bir kimlik mücadelesi içerisinde kendini bulur. Bu kimlik edinme süreci, ölümle dahi son bulmayan ve yaşamın doğal akışı içerisinde devamlı inşa ve yeniden oluşum deviniminin bir parçasıdır. Birey ve toplum arasında daimî olarak var olan diyalektik ilişki, genelde bu kimlik mücadelesini özelde ise bireyin kim olduğunu belirleyen temel çizgilerden biridir. Toplumdan ayrı düşünülemeyecek olan birey, aslında doğduğu andan itibaren ona mündemiç olarak varlığını sürdürür. Berger'den (2011: 243) mülhem şekilde benlik; toplum vasıtasıyla, toplumdan dolayı vardır. Buradan hareketle, en genel ifadesiyle kimlik; belirlenmiş sınırların ve tanımların ötesinde, kişinin kendisiyle birlikte ve kendisine rağmen oluşan diyalektik bir oluştur.

Latincede ayniyet, değişmezlik ve süreklilik anlamlarına gelen "idem" kökeninden türetilen ve bu anlamları hâlâ temel olarak muhafaza eden kimlik (identity) kavramı (Kohn ve Roth, 2002: 1) bir şeyin kendisiyle aynılık ve özdeşlik kurma yönüne dikkat çeker. Sosyal bilimler arenasında oldukça geniş bir tartışma zeminine sahip olan bu kavram hem bireysel hem de toplumsal düzeyde çok boyutlu bir biçimde ele alınmış; özne, aidiyet, temsil ve farklılık gibi pek çok tema ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Erikson (1968) kimliği bireyin yaşamı boyunca inşa ettiği psiko-sosyal bir yapı olarak tanımlarken; Hall (1996) kimliğin sabit bir öz değil, söylemsel pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden kurulan bir süreç olduğunu ileri sürmüştür. Benzer şekilde Giddens (1991) da geç modern toplumlarda kimliğin,

bireyin gündelik yaşamda verdiği sürekli kararlar yoluyla inşa edilen refleksif bir proje hâline geldiğini ifade eder. Dolayısıyla kimlik, farklı düşünürler ve sosyologlar tarafından öz, süreç, temsil veya yapı gibi çeşitli boyutlarda teorileştirilmiş; bağlamsal, tarihsel ve kültürel dinamiklerle birlikte ele alınmıştır.

Kimlik esasen, kişinin kendi benliğini bir grup, kültür, din ya da benzeri herhangi başka bir sosyal kategori aracılığı ile resmetmesi ya da bu ilişkilenmeler yolu ile kurması ve konumlandırması olduğundan, kimliği merkeze alan çalışmalar da sosyal bilimler arenasının tam ortasındadır. Başta 19. yüzyıl ile birlikte psikoloji ve sosyal psikoloji düzlemindeki çalışmalarda kendini gösterse de 20. yüzyıldaki toplumsal dönüşümün bir getirisi olarak sosyoloji zemininde de kimlik çalışmaları yükselerek görünür hale gelmeye başlamıştır (Dereli, 2018: 10). Öyle ki kimliğin artık insan ve toplumu kapsamlı bir fotoğraf halinde ele almak isteyen çoğu çalışma için bir bagaj niteliği taşır hale geldiği açıktır. Gerek kimlik oluşumunu gerekse din ve kimlik bağlamında bireyi ve toplumu sosyolojik parametrelerle ele alabilmek adına bu görüş ve düşünceler, önemi yadsınamayacak kilit bir role sahiptir.

İnsanın sosyal bir varlık olduğu kabulüyle yola çıkmak kimlik çalışmalarını çok yönlü bir niteliğe bürüyecek ve anlamlı kılacaktır. Çalışmasını bu bağlamda ele alan düşünürlerden biri olarak Jenkins (2016) kimlik olmadan insanın var olamayacağını, anlamlı ya da tutarlı bir ilişki kuramayacağını ifade eder. Kendi ifadeleriyle sosyolojik açıdan kimlik: "bireylerin ve kolektiflerin sosyal ilişkilerinde diğer birey ve kolektiflerle aralarında bulunan ayrım şekilleridir" (Jenkins, 2016: 42). Dolayısıyla Jenkins'in (2002: 3-5) zaviyesinden "insan dünyası" dediği kavramsallaştırmadan baktığımızda da kimliğin asla tek taraflı olmadığını (Jenkins, 2016: 37) ve onun bir "şey" değil; bilakis bir süreç olduğunu görürüz (Jenkins, 2016: 73; Jenkins, 2001). Kimliği zihinsel, toplumsal ve dışsal olarak ele alan Jenkins (2016: 45-50) tüm bu unsurların senteziyle birlikte sosyal kimlik kavramsallaştırmasını öne çıkarmaktadır. Jenkins'in sosyal kimlik savında önemli olan nokta, sosyal ve kültürel olan arasında ayrım yapmanın mantıksız olduğu ve aslında bütün insan kimliklerinin sosyal kimlikler olarak değerlendirilmesi gerektiğidir. Keza onun çalışmasında bir sosyal kimliğin oluşturulabilmesi için bireysel ve kolektif olanın birbirine mezcedilmesi, bir başka ifadeyle kimliğin bu ikisini de eşit ölçüde barındırması

gerektiği yaklaşımı esas alınmıştır. Bu noktada Jenkins'in (2016: 35) sosyal alan üzerindeki etkileşime önem vermesi, kendisinin de ifade ettiği üzere, Mead ya da Goffman gibi düşünürlerin bu bağlamdaki yaklaşımlarından farklı değildir.

Etkileşim ya da sembolik etkileşim denildiğinde başat olarak akla gelen isimlerden biri olan Mead'in (2021: 165-239) yaklaşımı, Jenkins'te (2016; 2001) kimliğin oluşumu bağlamında yukarıda söz ettiğimiz karşılıklı ilişkiler açısından önemlidir. Zira Mead'in (2021) perspektifinde bireyi toplum içindeki etkenlerden ve bileşenlerden bağımsız olarak ele alıp değerlendirmek yerine bu ilişkilenmeye vurgu yapan "benlik" kavramının var olduğunu görürüz. Burada asıl olarak kendini öteki üzerinden inşa etmeye dayalı bir vurgu vardır. Zira benlik kavramı, toplumda ilişki içerisinde bulunduğumuz diğerlerini tanıma yoluyla kendini gerçekleştirmenin bir referansıdır. Mead (2021: 195-200) benlik ve toplum arasındaki ilişkiyi 'I' (özne kendilik) ve 'me' (nesne kendilik) şeklinde bir ayrıma gitme yolu ile formüle ederek açıklamıştır. Burada ele alınan I ve me, iki farklı yapı olmaktan ziyade her ikisi de benliğin bir parçası olarak kimlik inşasındaki bir süreci ifade eder. Burada I olarak ele alınan benlik, kendiliğinden ve yaratıcı olan benlik iken; me ise, devamlı seyircileri olan diğer benlikler grubudur. Bir başka deyişle "me" (nesne kendilik), içinde bulunduğumuz toplumda diğerlerinin bize verdiği cevapların bir yankısıdır.

Bu bağlamda Goffman'ın (2009: 19-20) gündelik hayattaki etkileşimler çerçevesinde ele aldığı "kendinin sunumu" kavramını hatırlamak faydalı olacaktır. Jenkins'ten (2016: 15-17) hatırlayacağımız üzere, kişi, sosyal olarak ilk intibalarda karşısındakine hemen bir kimlik atfetme meyline sahiptir. Tıpkı Goffman'dan (2009: 16) üç yüz yıl önce "Dünya bir sahnedir" diyen Shakespeare'e (2016: 46) örnek verebileceğimiz gibi, insanların kendilerini dışarıya karşı sunmanın ötesinde benliğinin diğerleri gözünden nasıl göründüğüne verdikleri önem de açıktır. Bu sahnede olma metaforu yaşam boyunca kişiden bağımsız düşünülemeyen bir düzlemdir. Dolayısıyla Goffman'ın (2019: 39-41; 2020: 27) sosyolojik bağlamda belirli bir zemine yerleştirdiği dramaturji ve damga kavramsallaştırmaları, kimlik inşa sürecini anlayabilmekte azımsanamayacak bir öneme sahiptir. Kişinin içinde bulunduğu toplum tarafından, herhangi bir özelliğinden dolayı (fiziksel, etnik ya da ahlak bağlamında) ötekileştirilmesi ya da farklı görülmesi olarak tanımlanabilecek

olan damga da yukarıda ele aldığımız diyalektik ilişkinin bir neticesidir. Bir başka ifadeyle damga, bize toplumsal bilgiyi taşıyan göstergelerdir. Aynı şekilde Goffman (2009: 52-54) dramaturji yaklaşımı ile de gündelik hayatta kişilerin tıpkı bir tiyatro sahnesinde rol alırcasına birbirleri ile etkileşimde bulunduklarını ve hatta gündelik yaşamda benliklerini de toplumsal bağlamda içinde bulundukları rollere göre sunduklarını ifade eder.

Bunların yanı sıra hem kimlik edinme sürecindeki hem de çalışma zaviyesinden din ve kimlik ilişkisinin önemini anlayabilmek açısından yola çıkılması gereken noktalardan biri de kültürdür. Çalışmada gündelik yaşamda bahsi geçen dinamizmin içindeki bireylerin, farklı kimlik formlarını içeren bir atmosferle karşılaşması durumu ve bu karşılaşmayı okuma biçimleri söz konusu parametrelerin hepsinden etkilenir. Kimliğin değişmeyen belirli bir nitelikler dizisi ile sabit olmadığına bilakis sürdürülen ilişkiler çerçevesinde oluşumuna dikkat çeken kültür kuramcılarından biri olarak Hall'ın (2005) kodlama/kodaçımı (*encoding/decoding*) kavramsallaştırmasını hatırlamak bu bağlamda önemlidir. Esasında Hall, bu kavramsallaştırmasını, Gramsci'nin (2011: 27-30) *hegemonya* kavramından yola çıkarak popüler kültür sorunsallaştırmasında insanların kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanması ile kendilerine verilen karşısında ne yaptıklarına cevaben ortaya çıkarmıştır (Oğuz, 2014: 132). Bu noktada Hall (2005: 120-122) anlamın; kültürel ve toplumsal inşa yoluyla sadece metnin verildiği anda değil, aynı zamanda okuyucusu/tüketicisiyle buluştuğu anda kurulduğuna işaret eder. Kodlama/kodaçımı teorisine göre:

> "Toplum homojen değildir, farklı gruplar ve çıkarlardan oluşur. Televizyon izlerkitlesi kendi içinde farklılaşmayan tek bir kitle olarak görülemez; her biri hâkim ideolojik biçimler ve anlamlarla farklı şekillerde ilişkili olan farklı toplumsal grupların karışımından oluşur. Yani üretim ve alımlama süreçlerinin veçheleri arasında -üreticinin ve izlerkitlenin mesaj yorumları arasında- yanlış anlamlar ya da 'çarpıtmalar' üretecek bir uyumsuzluk olacağı kesindir" (Hall, 2005: 121).

Bu anlamda, üç ayrı konum/okuma bulunur: (i) Kişi, mevcut kodları hâkim konumdan okur (egemen-hegemonik okuma) ve onu olduğu gibi, hâkim yapılar tarafından istenen şekli ile kodaçımına uğratır; (ii) kişi iletilen kodlar üzerinde

müzakere yürütür ve hâkim yapıların iletmek istediği mesaja bir ayrıcalık atfetse de müzakereli bir okuma yaparak kodaçımına uğratır veya; (iii) kişi buradaki hakim yapı tarafından iletilmek istenen mesajı anlar, kendisini tamamıyla karşıt bir konumda konumlandırır ve mevzubahis mesajı reddeden bir kodaçımı sürecine uğratır (karşıt okuma) (Hall 2005: 125-127). Bu durum bize gündelik hayattaki etkileşimler sahasında, bireyin sosyalleşirken ve dolayısıyla kimliğini belirlerken/ şekillendirirken tecrübe edeceği muhtemel karşılaşmalarda izleyebileceği yollar hakkında fikir vererek bize bir tasvir sunar. Tüm bunlarla birlikte birey kendisini toplumda kimliklendirirken ve dahası konumlandırırken hem bilinçli ve hem de bilinçsiz olarak yapılandırıldığı bir sürecin içerisinde bulmaktadır.

1.2. Kimlik Türleri

Çalışma boyunca ilerleyişe yön veren kimliğin diyalektik boyutu hem içinde bulunduğu sosyal yapı tarafından etkilenen hem de mevcut sosyal yapıyı etkileyen bir nitelik olarak ele alınmıştır. Berger ve Luckmann (2008: 201-211) için bu diyalektik nitelik, ayırt edici belirlenimleri sunan kimlik tiplerine (identity types) sebep olur. Bireyler mevzubahis kimlik tipleri aracılığı ile kendilerini mündemiç oldukları topluma göre şekillendirir ve bu sosyal ilişkiler ve süreçler sayesinde gerçekliğin yeniden inşa edilmesine olanak tanırlar. Zira toplum olmaksızın bireysel kimliğin inşa edilebilmesi mümkün olmaz (Dereli, 2018: 30-31; Yıldız, 2019: 6-8). Bununla birlikte kimliğin hem etki eden hem de etkilenen yönü: "Toplumlar, spesifik kimliklerin ortaya çıkmasını sağlayan tarihlere sahiptir, ancak bu tarihler söz konusu spesifik kimliklere sahip olanlar tarafından yapılır" (Berger ve Luckmann, 2008: 194-195) açıklaması ile daha iyi anlaşılabilir. Nitekim bunun için Berger ve Luckmann'ın (2008) daha sonra bir nesnel gerçeklik olarak ele alacağı ve açıklayacağı bu konuya kendi ifadeleriyle bakmak yerinde olacaktır:

> "Kimlik teorileri, daima daha geniş bir gerçeklik yorumunun içerisine gömülüdür; bunlar, sembolik ve onun teorik meşrulaştırmalarının 'bir parçası olarak inşa edilirler' ve bu meşrulaştırmaların karakterine göre değişiklikler arz ederler. Kimlik, bir dünya içerisine yerleştirilmediği müddetçe, anlaşılmaz olarak kalır. Bu yüzdendir ki, kimliğe dair -ve spesifik kimlik tiplerine dair- herhangi bir teorileştirme, kimliğin ve kimlik tiplerinin de içinde yer aldığı bir teorik yorumlar çerçevesi içinde gerçekleşmek zorundadır" (Berger ve Luckmann, 2008: 251-252).

Öyleyse kimlik tiplerinin bizler için gündelik yaşamı kolaylaştırmanın yanı sıra nerede ve ne şekilde kimlikleneceğimize dair bir tayin niteliği taşıdığını görmek mümkündür. Keza kişiler üzerinde sosyal bir gözlem, analiz ya da kategorizasyon yapılmak istendiğinde de buna olanak sağlayacak olan şeylerden biri yine, kişinin kendini/kimliğini nerede konumlandırdığı olacaktır. Kişi, içinde bulunduğu dünyadan yola çıkarak "ben kimim?" sorusunun cevabı ile muhatap olur. Aynı şekilde "Tüm insan kimlikleri, sosyal kimliklerdir" (Jenkins, 2016: 19). Kendi kimliğimizi ya da başkalarının kimliğini belirleyebilmek daima etkileşim içeren bir anlam meselesidir. Görünürde olmasa dahi her an teneffüs ettiğimiz dünyaya dair kümelenmiş birçok grubu bilir, yaşar ve en başta aidiyetlerimizi de bu gruplara göre konuşlandırıp davranış değişikliğine gideriz (Kağıtçıbaşı ve Üskül, 2004: 278-279). Bauman'a (2001: 147) göre, modern toplumlarda bireylerin kimlikleri artık sabitlenmiş ve yekpare yapılar olmaktan çıkmış, akışkan bir form kazanmıştır. Kimliğin bu "akışkan modernite" koşullarındaki şekillenişi, bireylerin toplumsal beklentilere göre yeniden konumlanma ve değişme esnekliğini zorunlu kılmaktadır. Böylelikle dindar kimlik de dahil olmak üzere, temellendiği noktaya göre etnik kimlik, politik kimlik, kültürel kimlik, bireysel kimlik ve toplumsal kimlik gibi birçok kimlik çeşidi bulunmaktadır. Bu kimliklenmelerin ortaya çıkmasında dinsel, dilsel, mezhepsel, ırksal ve konjonktürel etkiler olduğu gibi; gündelik yaşam içerisindeki etkileşimler de bir o kadar yer edinecektir.

Diğer yandan, bu çalışma açısından kimlik türleri içerisinde bireysel kimlik ve kolektif/toplumsal kimlik olmak üzere kimliğin iki boyutunun ayrımına gitmek de elzemdir. Bu iki kimlik boyutunun en önemli ayırt edici özelliklerinden biri, temelde bağlı oldukları referans noktalarıdır. Bireysel kimlik, düşünümselliğin de etkisi ile sürekli ve yeniden inşa ederek kişinin diğerlerinden farklı olarak kendi olma ayrıcalığını eyleme döktüğü ve kendini özgün şekilde ifade ettiği biçimdir. Kişiye biriciklik duygusunu katan bireysel kimliktir. Kolektif/toplumsal kimlik dediğimizde ise, içinde yaşanılan toplumdan bağımsız düşünülemeyen, başlıca kültürel norm ve değerlerin büyük ölçüde etkin olduğu, ortak bir aidiyeti kapsayan kimlik biçimi ifade edilir. Nitekim çalışmamızın merkezinde olan dindar/dini kimlik de dahil olmak üzere, mikro ve alt kimliklerden ziyade daha geniş bir alanı kapsayan kültürel, etnik vb.

kimlikler toplumsal kimlik kategorisi içerisinde düşünülmektedir (Dalbay, 2018: 169). Nasıl ki bireysel kimlik diğer kişilerin ve bireyselliklerin de etkisi ile sürekli bir inşa içerisindeyse toplumsal/kolektif kimlik de diğer komünitelerle benzer dinamik bir ilişki içerisindedir.

1.3. Farklı Kimliklerin Etkileşimi

Günümüzde kimliği kapsamlı bir ölçekte ele almak isteyen her çalışma/çaba, farklılıkları vurgulamayı elzem kılar. Zira kimlik/kimliklenme, bir yanıyla doğasında sınıflama niteliği taşırken diğer bir yandan birey ekseninde farklı kimliklerin içinde bir örgütlenmedir (Aşkın, 2010: 214). Farklılıkların kimlik bazında kaçınılmaz olarak bizi yönelteceği temel alan ben ve öteki diyalektiği olur. Şüphesiz tarih boyunca insanın var olduğu her sahada "diğeri" ya da "öteki" tasavvuru daima varlığını korumuş ve kimlik oluşumundaki temel belirleyici haline gelmiştir (Özensel, 2020: 371). Burada öteki kavramı, en basit haliyle bizim aidiyet taşımadığımız, bizimle benzer özellikler taşımayan her şey olarak tanımlanabilir. Her şey ifadesi ilk başta kulağa basit gelse de ele aldığımız bağlamda vurguladığı bir nokta vardır. O da şudur ki, öteki sadece etnik, politik, dini ya da kültürel açıdan farklılıkları değil; bir kardeşi, arkadaşı ya da bir düşünceyi de temsil ediyor olabilir (Saraçoğlu, 2023: 506).

Gündelik yaşam bu farklılıkların sergilenmesi, bazen aynı potada eritilmesi, ötekinin belirlendiği ya da bu belirlenimle yeniden ve daima kimlik mücadelesinin sürdüğü alandır. Doğası itibari ile daima aile, arkadaş, komşuluk, iş vb. bağlamlarda bir diğeriyle etkileşim ve iletişim içerisinde olmayı gerektiren gündelik yaşam (Berger ve Luckmann, 2008: 44) bu sistemin üstünde yükseldiği temeldir. Bireylerin gündelik yaşamda ve iletişimlerde sergilediği rollerin ve davranışların öteki unsuruyla birlikte zaman ve mekân gibi olgulara göre de değişiklik gösterdiğini görürüz. Bunun sebebi birden çok kimliğe sahip oluşumuzdur. Benliğimizde barındırdığımız bu çoğul kimliklerin bir kısmı bizi diğer bireylerden farklılaştıran ve biricik kılan kendilik (öz) ile iltimaslı iken bir kısmı da belirli insan toplulukları ile benzer kılan niteliklerce yapılandırılır (Yıldırım, 2019: 23). Dolayısıyla bu da bize kimlik mefhumunun bir gerçeklik olarak ele aldığımız farklılıklar ve benzerlikler üzerinden sınırlarının belirlenerek pratiğe dönüştüğünü gösterir.

Özetle görülmektedir ki; çeşitlerini, oluşumunu ve onu yapılandıran temel bileşenlerini ele almaya çalıştığımız kimlik inşa edilirken tarih, coğrafya, din, güç ya da iktidar aygıtları gibi ana unsurlarını sağladığı başlıca etken kurumlar vardır. Bununla birlikte buradan sağlanan verileri işleyen farklılık ve benzeşmelerin getirdiği sosyalleşmeler, kişinin zamana, mekâna, kültürel ve toplumsal yapısına göre kimliğini ve elde ettiği anlamı yeniden düzenlemesine hizmet eder (Castells, 2010: 7-10). Sonuç itibariyle kimliğin inşa edilme sürecinde söz konusu birçok farklılık ile ilişkili olarak yapılandırıldığını ve kimliğin oluşmasındaki asli unsurlar olduğunu görürüz. Zira var olmak için farklılığa ihtiyaç duyan kimlik, öteki sıfatıyla nitelendirdiği bu farklılıkla bir nevi kendi varlığını garanti altına almış olur (Connolly, 1991: 64-65).

1.4. Sosyal İnşacı Yaklaşım ve Kimliğin Yeniden İnşası

Bir sosyal fenomen olarak kimliği ve kimlik bağlamında toplumsal değişim ve dönüşümlerin nasıl etki ettiğini anlamaya çalışmak, sosyal inşacı yaklaşımı hemen her yönüyle ele alan bir mercektir. Nitekim kimliğin çok katmanlı, sürekli ve dinamik bir yapı olarak ele alındığı durumlarda, sosyal inşacılık bu diyalektik yapılanmanın kurucu eksenlerinden biri olarak ortaya çıkar. Bireyin doğduğu andan itibaren din, kültür, cinsiyet, toplum, etnik köken, aile vb. birçok parametreye bağlı olarak şekillendirdiği kimliği, her zaman topluma mündemiç olarak ve toplum aracılığıyla anlam kazanır. Sosyal inşacı yaklaşımın sahnelendiği perde tam olarak burasıdır. Dolayısıyla bu araştırmada hem bireysel hem de kolektif kimliklerin nasıl biçimlendiğini ve bilhassa farklı eğitim atmosferlerini deneyimlemiş genç bireylerin dindar kimliklerini nasıl inşa ettiklerini anlamada güçlü bir kuramsal çerçeve sunar.

Sosyal düşünce tarihinde, insan ve toplum arasındaki ilişkiler üzerine geliştirilen kuramlar, yapı ve fail arasındaki etkileşime dair çeşitli perspektifler üretmiştir. Bu bağlamda, sosyal inşacılık yaklaşımı özellikle Berger ve Luckmann'ın (2008) çalışmalarıyla özgün bir form kazanmıştır. Berger ve Luckmann (2008) *Gerçekliğin Sosyal İnşası* adlı eserlerinde, toplumsal gerçekliğin birey ve toplum arasında diyalektik etkileşim yoluyla inşa edildiğini ileri sürer. Onlara göre, toplum hem insani bir ürün hem nesnel bir gerçeklik hem de insanın ürünü olarak yeniden birey üzerinde etki eden bir yapıdır (Berger ve Luckmann, 2008: 92).

Bu anlayış, klasik sosyolojideki Durkheim'ın nesnelci yaklaşımı ile Weber'in anlamacı geleneğini harmanlayan bir sentez niteliğindedir. Nitekim "Toplum, insani bir üründür. Toplum, nesnel bir gerçekliktir. İnsan, sosyal bir üründür" (Berger ve Luckmann, 2008: 92) önermeleri, oluşturmaya çalıştıkları sentezin bir ifadesi olarak okunabilir. Durkheim'ın sosyal olguları "şey" olarak görme yaklaşımı, sosyal düzenin dışsallaşmış ve bireyin dışında bir gerçeklik olarak konumlandığını ifade ederken; Weber'in ve Schütz'un fenomenolojik katkıları bireyin öznel deneyimlerine ve anlam üretimine dikkat çeker (Schütz, 2018: 80-85).

Berger ve Luckmann (2008) bu iki yaklaşımı birleştirerek sosyal gerçekliğin üç temel süreciyle şekillendiğini öne sürer: dışsallaşma (externalization), nesnelleştirme (objectivation) ve içselleştirme (internalization). Dışsallaşma, bireyin dünyaya yönelik eylemleri ve anlam üretimiyle başlar (Berger ve Luckmann, 2008: 78-79); nesnelleştirme, bu anlamların toplumda kurumlaşmasıyla devam eder (Berger ve Luckmann, 2008: 112-117); içselleştirme ise toplumsal norm ve değerlerin birey tarafından özümsenmesini ifade eder (Berger ve Luckmann, 2008: 189-213).

Bu çerçevede kurumlar, bireyler arasında tekrar eden eylemlerin alışkanlık hâline gelmesiyle oluşur ve zamanla nesnelleşmiş gerçeklikler hâline gelir. Berger ve Luckmann'da (2008) toplumu nesnel/objektif bir gerçeklik olarak okuma aşaması kurumlaşma ve meşrulaştırma temelinde yükselir. Berger ve Luckmann'ın (2008: 115) kurumlaşma perspektifi antropoloji disiplininden bağımsız değildir. Öyle ki, ele aldığımız insan ve çevre ilişkisine dair bir açıklama bulmak kurdukları bu dolaylı aktarımın bir sonucudur. Onlar insan yavrusunun, doğumu itibari ile diğer memelilerden farklı olarak türe özgü bir çevreye sahip olmaması gibi antropolojik bir çıkarımdan hareketle açıkça karşı karşıya kalınan bir dünya üzerinden gelişimini okuma girişinde bulunurlar (Balkız ve Öğütle, 2012: 36-37). Bu okuma ise tam anlamıyla tamamlanmamış olarak dünyaya gelen insanın çevre ile olan diyalektiğine zemin hazırlar. Nitekim insanın zaman alan bu tamamlanma (insanlaşma) süreci, çevresiyle girdiği karşılıklı ilişki içinde vuku bulacaktır (Berger ve Luckmann, 2008: 74). Fakat burada mevzubahis çevrenin materyalist bir nitelikten uzak ve insani nitelikleri haiz doğal bir çevre olduğu düşünüldüğünde, bu süreç insanın aynı zamanda

özel bir kültür ve sosyal düzen içerisinde yükselen anlamlı ötekilerle (Balkız ve Öğütle, 2012: 38) ilerleyebildiğini ve hatta insanlaştığını gösterir.

> "İnsan olmaklık (humanness), sosyo-kültürel anlamda değişkendir. Başka bir deyişle, sosyo-kültürel oluşumların çeşitliliğini belirleyen biyolojik olarak sabittenmiş bir alt katman olması anlamında bir insan doğası yoktur. Yalnızca, insani sosyo-kültürel oluşumlara izin veren ve sınırlar koyan (dünyaya-açıklık ve içgüdü yapısının yoğrulabilirliği gibi) antropolojik sabiteler anlamında bir insan doğası söz konusudur. Bunun dışında, bu insan olmaklığın içinde yoğurulduğu spesifik çerçeve, söz konusu sosyo-kültürel oluşumlar tarafından belirlenir ve bu oluşumların sayısız varyasyonlarına göre değişir. İnsanın bir doğaya sahip olduğunu söylemek mümkünse de insanın kendi doğasını inşa ettiğini ya da daha basit bir biçimde insanın kendini ürettiğini söylemek çok daha anlamlıdır" (Berger ve Luckmann, 2008: 74-75).

Buradan hareketle insanın kendini ve kimliğini üretmesinin sosyal bir ilişkilenim ve hatta gereklilik olduğu, bununla birlikte insanın açıkça sosyal bir varlık olduğu sonucuna varılmaktadır. Sosyal düzenin istikrarı konusunda ise; antropolojik olarak hayvanlardan farklı biçimde insan ve çevre ilişkisini karakterize eden dünyaya açıklık halinin (doğuştaki özde var olan) sosyal düzen tarafından geçersiz kılındığını ve böylece yine diğer memelilerden farklı olsa da bir dünyaya kapalılık haline dönüştürüldüğünü, denge ve istikrarın da sosyal düzenin bu niteliğinden kaynaklandığını görürüz. Bu açıklamalardan hareketle sosyal düzenin ne'liğine dair Berger ve Luckmann'da (2008: 73-77) insan eyleyişinden ve üretiminden ayrı olmayarak sosyal düzenin nihayetinde bir insan ürünü olduğu kanısına varıldığını görürüz. Dolayısıyla nesnelleştirme aşamasında bahsi geçen kurumlaşma da bu dinamikten ileri gelir. Zira "Ne zaman ki mutatlaştırılmış (alışkanlık haline getirilen) eylemlerin fail tipleri tarafından karşılıklı bir biçimde tipleştirilmesi söz konusu olur, o zaman kurumlaşma vuku bulur. Farklı bir biçimde söylersek, böylesi her tipleştirme bir kurumdur" (Berger ve Luckmann, 2008: 82).

Kurumlaşmanın bu aşaması bir yönüyle bizi Durkheimci anlayışa götüren yerdir. Zira Durkheim'in (2004: 49-59) "olgu" tanımı ile iltisaklı olarak türetilen bu kurum kavramsallaştırması artık yeni nesiller için dışarıda var olan ve içselleştirilmesi gereken nesnel ve zoraki bir gerçeklik olarak orada durur. Aynı durum mezkûr çalışmada gündelik hayatta rollerin tayini ve analizi için de benzer bir hal alır ve aynı sürece dayanır. Zira rollerin yerine getirilmesiyle içselleştirilen ve katılınan sosyal

dünya nesnel olarak gerçeklik kazanır. Nitekim ilk safhada roller kurumlaşmış davranışın bir gereği ve temsili olarak ortaya çıkar ve bu temsil de iki düzeyde açığa çıkar. Önce, bir fiil olarak eyleme dökülen roller sadece eylediği iş ile bir temsile sahip olurken daha sonra yekpare bir ağı temsil ederek kurumsal davranışın bütününe hitap eder (Berger ve Luckmann, 2008: 110). Burada asıl vurgu bu nesnel gerçekliğin insan fiili ile temsil edilmediği -hayata geçirilmediği- sürece ölü bir halde olmasıdır. Dolayısıyla, Durkheimci anlayıştan hâkim olduğumuz dayanışma imgesi burada bireyler tarafından rollerin farklı temsillerinin aslında yegâne bir anlam ve tutarlı bir bütüne bağlanması (rollerin bir bütünü, kurumu temsil etmesi) ile karşımıza çıkar. Burada roller ve bilgi arasındaki ilişkinin mahiyeti ikili bir perspektifle açıkça ifade edilir:

> "Meseleye kurumsal düzen perspektifinden baktığımızda roller, kurumsal olarak nesnelleşmiş bilgi kümelerinin kurumsal temsilleri ve dolayımları olarak görünür. Meseleye tek tek roller perspektifinden baktığımızda ise her bir rol, sosyal olarak tanımlanmış bir bilgi parçasını kendi içinde taşır. Kuşkusuz her iki perspektif de toplumun temel diyalektiği olan aynı evrensel fenomene işaret eder. İlk perspektif, toplum ancak bireyler ona dair bir bilinç taşıdığı için vardır, şeklindeki önermede özetlenebilir; ikincisi ise, bireysel bilinç sosyal olarak belirlenmiştir önermesinde anlam kazanır. Bu bahsi roller meselesiyle sınırlandırdığımız noktada şunu söyleyebiliriz: Bir yandan kurumsal düzen, ancak icra edilen rollerde gerçekleştirildiği müddetçe gerçek olur; ama diğer yandan roller de karakterlerini (taşıdıkları bilgi parçaları da dahil) tanımlayan ve içinde nesnel bir anlam kazandıkları kurumsal düzenin temsilcileridir" (Berger ve Luckmann, 2008: 115).

Böylesi bir bütünleşme bir başka veçhesiyle bireylerin zihinlerinde de aynı şekilde muhafaza edileceğinden (bireysel bilincin sosyal olarak belirlenmesi); taşınan bireysel bilinç, meşrulaştırmaya da kapı aralar. Bireylerin bu kurumsallaştırma sürecine sosyalize edildiği bir "meşrulaştırmalar şemsiyesi (*canopy*)" (Berger ve Luckmann, 2008: 93) açığa çıkar. Söz konusu meşrulaştırmalar sosyal düzenle paralel olarak zamanla toplumdaki uzmanlaşmaları da kapsayan ve daha sofistike bir hal alan bu diyalektik sürecin uğrak noktalarıdır.

Toplumun nesnel bir gerçeklik olarak tanımlanmasından sonraki aşama öznel gerçekliğin izahına giriştir. Öznel gerçekliği açıklamada başat olan unsur ise içselleştirmedir. Şayet burada -içselleştirme ile- temelde vurgulanmaya çalışılan,

ötekini anlama düsturunda Weber ve Schütz'tan (Berger ve Luckmann, 2008: 190) mülhem olarak kişinin sosyal bir gerçeklik olarak dışarıdaki (kendisi dışındaki) dünyaya anlamlı bir kavrayış edinmesidir. Burada içselleştirmenin işlerliğinin sağlandığı süreç sosyalizasyon olmuştur. Berger ve Luckmann'da (2008: 189-213) genel anlamıyla bireyin nesnel bir gerçeklik olarak ele aldığı toplumun bünyesine kapsamlı ve tutarlı şekilde katılmasını ifade eden sosyalizasyon iki temel süreçte ele alınır. Bunlardan ilki çocukluk döneminde ifade bulan, başta çocuğun ebeveynleri ve diğer "anlamlı ötekiler" ile bireyin toplumsal hayata dahil olma durumunu gerçekleştiren sosyalizasyondur. Bir kimlik ve aidiyet edinme açısından kilit bir paya sahip olan bu ilk sosyalizasyon bireyin neyi nasıl yapacağı, ilke ve değerler açısından temelleneceği prensipleri oluşturmasını içerir. Bireyin rol model aldığı anlamlı ötekiler ile karşılaşması, daha sonra bunu anlaması ve devamında hayata geçirerek genel geçer bir kural olarak kabulü ile sonuçlanır. Böylelikle dışarıda gerçek olan şeyin içeride de gerçek olduğu "genelleştirilmiş öteki" ye (Berger ve Luckmann, 2008: 196-201) ulaşılır.

Nitekim ikincil (tali) sosyalizasyonda da temelde birinci ile benzeyerek oluşan şey; halihazırda sosyalleşen bireye yeni katılımları ve sosyalleşmeleri için etken haline gelecek yeni bir süreç ve hatta süreçlerdir. Zira ele alınan sosyalizasyon yaşamda biten ve sona eren bir olgu olmayacaktır. Böylelikle başta nesnel bir gerçeklik olarak ele alınan toplum, zaman içerisinde içselleştirilerek somutlaşır. Kişilerin daima ve sürekli yeni bir kimlik ediniminde de temel uğrak noktası olarak ele aldığımız bu sosyalizasyon sürecinde birey, içselleştirdiği toplumun gerçek bir üyesi olarak bir benlik ve dünya sahibi olur ve bu edinim (inşa) daima devam eder. Zira "toplumun, kimliğin ve gerçekliğin içselleştirilmesi, ilk ve son kez olup bitmiş bir şey değildir. Sosyalizasyon asla topyekûn değildir ve asla sona ermez" (Berger ve Luckmann, 2008: 201). Bu yaklaşım, çalışmamızın temelini oluşturan dindar kimliğin inşasına dair çözümlemelerde belirleyici bir rol oynar. Zira bireyler, lise sonrası farklı lisans programlarında karşılaştıkları kültürel ve sosyal kodlar doğrultusunda dindar kimliklerini yeniden üretmekte; bu süreçte geçmişten taşıdıkları değerlerle yeni etkileşimlerini harmanlamaktadır. Özellikle bireyin birden fazla toplumsal alanla (okul, iş ortamı, arkadaş çevresi vb.) eş zamanlı etkileşimde bulunması, bu alanların

her birinin farklı normatif talepler üretmesiyle birlikte kimlikte parçalanma, belirsizlik ve aradalık gibi duygu durumlarını beraberinde getirebildiği görülür (Hall, 1996: 1-6; Giddens, 2014: 72-75). Böyle bir durumda bireyin benliğini bütünsel ve tutarlı bir anlatı olarak kurma gayreti sekteye uğrar ve bu durum bir çeşit aidiyet krizi olarak tecrübe edilir. Böylece sosyal inşacılık, dindar kimliğin hem bir sürekliliği hem de dönüşümü barındıran yapısını anlamada işlevsel bir kavramsal araç hâline gelir.

Çalışmada, bu kuramsal çerçeve, imam hatip lisesi mezunu bireylerin farklı lisans bölümlerinde tecrübe ettikleri atmosfer ve sonrasındaki kimlik üretimlerini çözümlemek için kullanılmaktadır. Kimlik inşa sürecinde karşılaşılan değer çatışmaları, yeni kimlik çeşitliliğiyle tanışmalar ve bunun doğurduğu aidiyet krizleri de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Özellikle dindar kimliğin karşıt kimlikler ile kurduğu ilişki, sosyal inşacı yaklaşımın sunduğu dışsallaşma, nesnelleşme ve içselleşme döngüsü içinde anlam kazanır. Böylelikle çalışma, bireylerin kimliklerini sabit bir kategori olarak değil; sosyal etkileşimlerle inşa edilen ve değişen bir süreç olarak kavrayan bir yaklaşımla analiz etmektedir.

1.5. Aidiyet ve Aidiyet Krizi

Aidiyet, bireyin kendilik bilincini inşa sürecinde yöneldiği, anlamlandırdığı ve yer aldığı sosyal-kültürel çerçevede kurduğu ilişkilerin hem duygusal hem de yapısal izdüşümüdür. Bu bağlamda aidiyet, yalnızca bir yere ait olma hissini değil, bireyin sosyal dünyada nasıl konumlandığını, kim olduğunu ve kim olmadığını belirleyen bir kavramsal çerçeveyi de içerir. Latincedeki *adhaerere* (yapışmak, bağlanmak) fiilinden türeyen bu kavram, bireyin anlam dünyasını şekillendiren referans noktalarına olan yönelimini ifade eder (Simons, 2004: 78; Jenkins, 2016: 18). Sosyolojik açıdan aidiyet, modern öncesi toplumsal yapılarda daha sabit, durağan ve kolektif yapılarla ilişkilendirilirken; modernite sonrası süreçte parçalanmış, çoğul ve akışkan bir yapıya bürünmüştür. Toplumsal kurumların çözülmesi, bireyin sabit ve tutarlı aidiyet bağları kurma potansiyelini zayıflatmış; bu durum bireyde daimî bir arayış, sorgulama ve yönsüzlük halini doğurmuştur (Bauman, 2001: 145-150). Bireyin çevreden etkilenmesi nedeniyle yaşadığı kimlik krizi, değişimlerin kaynağı ve sonucu olarak, yaşam sürecinin tamamını etkileme potansiyeline sahiptir (Ayar ve Şahin, 2022:

52).Bu bağlamda aidiyet, bir sabiteden ziyade çoğu zaman geçici, tartışmaya açık ve kırılgan bir ilişki biçimine dönüşmüştür.

Bu dönüşüm, özellikle Giddens'ın (2014: 74-78) "refleksif benlik" anlayışıyla açıklanabilir. Giddens'a (2014: 74-78) göre birey, modern toplumda kimliğini bir projeye dönüştürerek sürekli olarak kendisini inşa etmek zorundadır. Bu durum, bireyin sadece kim olduğunu değil, aynı zamanda neye, nereye ve kime ait olduğunu da sürekli sorgulamasına yol açar. Bauman (2001: 145-150) ise geç modern toplumlarda aidiyetin kalıcılığını yitirdiğini, bireylerin "yerleşik aidiyet" ten "mobil aidiyet" e geçtiğini belirtir. Bu mobil aidiyetler, bağlamına göre değişen, geçici ve kırılgan formlar taşır. Zira Bauman'a (2017: 20) göre bireyler zaman içerisinde aidiyet ve kimliğin birer sabite olmadığını deneyimler:

> "Kişi zamanla aidiyet' ve 'kimliğin' alınyazısı olmadığının, ömür boyu garanti sağlamadığının, fazlasıyla müzakereye açık ve vazgeçilebilir şeyler olduğunun farkına varır; kendi kararlarının, attığı adımların, eyleme biçiminin -ve tüm bunları sabitleyecek kararlılığın- hem aidiyet hem de kimlik için hayati faktörler olduğunu fark eder. Başka bir deyişle, aidiyet' alternatifsiz bir koşul olarak kaderleri kaldığı sürece 'bir kimliğe sahip olma düşüncesi söz konusu olmayacaktır. İnsanlar böyle bir fikri sadece bir görev biçiminde, bir seferlik meşgaleden ziyade tekrar tekrar gerçekleştirilecek bir görev biçiminde akıllarında tutmaya başlayacaklardır" (Bauman, 2017: 20).

Bu anlamda da Bauman (2017: 30) kimliğin, aslında bir aidiyet krizinden doğduğunu ifade eder. Aynı şekilde Hall (1996: 1-6) da kimliği sabit ve özsel bir kategori olarak değil, daima inşa edilen, temsil edilen ve konjonktüre göre yeniden tanımlanan bir yapı olarak ele alır. Bu görüşlere göre aidiyet, tıpkı kimlik gibi, özünde tamamlanmış bir durum değil; bir sürecin ürünüdür. Bu dönüşümsel nitelik, bireylerin birden fazla kimlik repertuarıyla temas etmelerini sağlar; ancak bu durum çoğu zaman bir içsel gerilim ve çatışmayı da beraberinde getirir. İşte bu noktada aidiyet krizi kavramı devreye girer. Aidiyet krizi, bireyin kendisine atfedilen kimlik kategorileri ile kendi deneyim ve yönelimleri sonucu inşa etmeye çalıştığı kimlik arasında bir uyumsuzluk yaşaması hâlidir. Bu uyumsuzluk, bireyin benliğini bütüncül bir anlatı içinde kurma çabasını sekteye uğratarak bir tür "kimliksel bölünme" hissine yol açar (Erdoğan, 2001: 49; Goffman, 2009: 72).

Bu çalışma bağlamında aidiyet krizi, özellikle imam hatip lisesi gibi daha bütüncül, ritüel merkezli ve kolektif dindarlık biçimlerinin teşvik edildiği bir yapıdan; üniversite ortamı gibi çoğulcu, seküler ve eleştirel düşüncenin öne çıktığı bir yapıya geçiş sürecinde gözlemlenmektedir. Üniversiteye geçişle birlikte bireyler yalnızca farklı bilgi sistemleriyle değil, aynı zamanda farklı yaşam tarzları, değer sistemleri ve kimliksel pozisyonlarla karşılaşmaktadır. Bu karşılaşmalar, bireyin daha önce mutlak olarak kabul ettiği dini ve kültürel normların sorgulanmasına ve dönüştürülmesine zemin hazırlar. Özellikle bireyin birden fazla toplumsal alanla (okul, iş ortamı, arkadaş çevresi vb.) eş zamanlı etkileşimde bulunması, bu alanların her birinin farklı normatif talepler üretmesiyle birlikte kimlikte parçalanma, belirsizlik ve aradalık gibi duygu durumlarını beraberinde getirebildiği görülür (Hall, 1996: 1-6; Giddens, 2014: 72-75). Böyle bir durumda bireyin benliğini bütünsel ve tutarlı bir anlatı olarak kurma gayreti sekteye uğrar ve bu durum bir çeşit aidiyet krizi olarak tecrübe edilir.

Sonuç olarak aidiyet krizi, çalışmada hem kuramsal olarak sosyal inşacılık çerçevesiyle hem de ampirik olarak katılımcıların söylemleriyle açıklanabilir hale gelecektir. Berger ve Luckmann'ın (2008) dışsallaştırma, nesnelleştirme ve içselleştirme döngüsünde birey, kimliğini sürekli yeniden üretirken; farklı toplumsal alanlarda farklı kimlik stratejileri geliştirmekte, bu da tutarlı ve yekpare bir aidiyet kurgusunu zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda dindar kimlik, yalnızca dinsel ritüellerle değil; etik tercihler, yaşam tarzı, bireysel deneyimler ve sosyal konumlanmalarla yeniden anlamlandırılan çok katmanlı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda, araştırmada ele alınan bireylerin dindar kimlikleri, sosyal aidiyetlerdeki kırılmalar ve gündelik yaşama ilişkin müzakereler bağlamında ele alınacaktır. Bu nedenle, öncelikle dindar kimlik ve imam hatip kimliğine dair bilgiler verilecektir.

1.6. Dindar Kimliğin Konumlandırılışı ve Eğitim Kurumlarının Etkisi

Bu çalışma dini ya da dini olmayan eğitimin amaç ve sonuçlarından ziyade; bireylerin dindar kimliklerini sürekli ve yeniden inşa sürecinde, dini birliktelik ve homojenlik temelinde farklılaşan başlıca iki eğitim atmosferi ve bunun etkileri üzerinde duracaktır. Bu vesile ile görüşmecilerden elde edilen veriler analiz edilmeden

önce genelde eğitim kurumlarının kimlik/dini kimlik üzerindeki etkisini, özelde ise imam hatip ve sonrası (ilahiyat harici kozmopolit lisans programları) olmak üzere temelde iki farklı eğitim çevresinin kimlik üzerindeki etkilerini teorik çerçevede ele almak faydalı olacaktır.

Kimlik ediniminin bireyin kendini tanımlama biçimi ve aidiyet duygusuyla iltisaklı olduğu kadar, sosyal çevresi ve ilişkilenmeleri ile de ilgili olduğuna önceki başlıklarımızda yer vermiştik. Dolayısıyla çalışmamızda yakından gözlemleyeceğimiz eğitim kurumları, eğitimin mahiyeti, ortamlardaki çok kültürlülük, homojen ve heterojen kimlik görünümleri ve benzeri birçok bileşen de söz konusu kimlik edinimi ve inşasına yadsınamaz ölçüde etki edecektir (Sönmez, 2023: 29). Bununla birlikte bireyin sosyalleşmesiyle yakından ilgili olarak okullardaki program ve müfredatlar, yaşamdaki olgulara karşı bir bakış açısı kazanması istenilen (Ören, 2020: 18) bireyin bir öz ve anlam inşa etmesinde büyük ölçüde etkilidir. Nitekim, bir bilgi aktarımı (başka bir ifadeyle bilgi inşası denilebilir) ve paradigma sunan eğitim-öğretim kurumları bireyler için her yönüyle kuşatıcı bir niteliktedir.

Bugüne kadar tarihin farklı kırılma noktalarında ve farklı çalışmalarda kimlik inşası bağlamında; eğitim politikaları, eğitimde çok kültürlülük, akranlar arası etiketlenme/damgalanma, kültür emperyalizmi gibi konular merkez alınarak eğitim ortamları ya da eğitimin mahiyetinin araştırma konusu yapıldığı görülür. Bununla birlikte bizatihi imam hatip gibi dini niteliği haiz bir eğitim kurumundan hem din zemininde hem de karakteristik olarak ihtiva ettiği çeşitlilik örüntüsünde farklılaşan bir atmosfere geçiş durumundaki değişim ve etkileşim üzerinde durulmamıştır. Buna bağlı olarak bu çalışmada kimlik inşasında eğitimin ve eğitim politikalarının rolü üzerine yoğunlaşan çalışmalardan farklı olarak, -derslerin etkisi yadsınmayacak olsa da-, her iki eğitim ortamını ve bunun sosyalleşmedeki getirilerini teneffüs eden bireylerin deneyimi üzerine yoğunlaşılacaktır.

1.6.1. Bir Kimlik Parçası Olarak Din: Dindar Kimlik

Kimliğin sürekli bir yeniden inşa deviniminin içerisinde oluşu, dindar kimlik kavramını da şekillendiren bir unsur olmuştur. Bu devinime bünyesinde bulunulan dönemin akışkan niteliği de büyük ölçüde etki eder. Zira kimliği münferit ve bağımsız

bir olgu olarak ele alamamak dikkate alınması gereken birçok parametreyi de beraberinde getirir. Tafran (2023: 20) çalışmasında kimliğin etken ve edilgenliğine işaret eden bu sarmal yapısını kimliğin düşünümsel bir hal alması olarak betimleyerek, kişinin mevcut eylemlerinde kendi perspektifinin ve başkalarının bu eylem üzerindeki bakış açılarının önemini vurgular. Etkileyici bir unsur olan bu birden çok amil, kişinin aidiyet besleyeceği kimliği şekillendiren bir ölçüdür. Mevzu bahis dindar kimlik de insan ilişkilenmelerindeki bu dinamizmden ayrı ele alınamayacaktır. Bu ilişkilenmelerden doğan ve sürekli değişen yeni aidiyet ihtiyaçları, kabul ve ret, sosyalleşme gibi itkiler de her kimlikte olduğu gibi dindar kimliği de bir değişim ve dönüşüme mecbur kılmıştır. Bu söz konusu sürecin genelde akışkan modernite ile, özelde ise Türkiye'de yaşanan dini-politik gelişmelerle yakından ilişkisi bulunmaktadır.

Artık hem içinde bulunduğumuz ve geçmişten bugüne tesirini sürdüren modernitenin akışkanlığı (Bauman, 2017: 12-13) hem de bu akışkanlığın getirdiği temsil gücünün değişimi, dindar kimliğe içkindir. Dindar kimliğe kapsayıcılığı ve temsil niteliğiyle baktığımızda Türkiye özelinde de bu akışkanlığı görmek mümkün olacaktır. Zira Türkiye'deki dini dönüşümü doğru bir tarihsel okuma ile ele almak, aslında dindar kimliğin özündeki elementleri anlamaktır. Dolayısıyla modernitenin başlangıç ve sonuna, bu sürecin bir getirisi olarak da mevcut sosyo-politik gelişmelere odaklanmak bu değişimi anlamak açısından faydalıdır.

Kimlik yapılanması üzerinde katı modernlik de denilebilen modernitenin ilk zamanlarında ulus devletin etkisi oldukça yüksektir ve halihazırda ulus için olması gerekenin (kimlik ve dindar kimlik niteliklerine dair) inşa çabası başlamıştır. Halihazırdaki devlet geleneği ve laik sistem içerisinde yeni bir dini düzenleyiş olarak 3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması da mevzubahis dindar kimlik ve devlet arasındaki ilişkilenmenin bir nevi sonucudur (Toprak, 2014: 222-232). Bu düzenleme ile birlikte aslında toplumdaki dini karakter kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte yaşanan belirli dini-politik olaylar, dönem dönem dindar kimliğin ya da Türkiye özelinde aynı hassasiyetlere sahip oluşuyla benzer şekilde kullandığımız İslami kimliğin çerçevelenmesinde ve yapılanmasında etkili olmuştur. Nitekim araştırma ile yakından ilgili olarak, Türkiye'de laik-Cumhuriyetçi ve

dindar/İslami temsiller arasında tarihsel olarak var olan gerilim, bireylerin sosyal hayatta ötekine dair bakışlarını şekillendirmekte ve bu durum, gündelik yaşam pratiklerinde belirginleşmektedir (Karakoyunlu, 2023; Ünal, 2013). Bu bağlamda kimlik çeşitliliğinin bir aradalığı; bireyin kimlik edinme sürecinde karşılaşabileceği çatışma ve gerilimlerinin yanı sıra, etkileşim ve sosyalleşme yoluyla (yeni formlara kapı aralayan) uzlaşma biçimlerinin de görülebileceği dinamik bir zemin sunmaktadır. Düşünümselliği ele alırken, başkalarının da bizim kimliğimiz üzerinde göstereceği tutumların, kişinin kuracağı kimlik ve rasyonalitede önemli olacağına değinmiştik. Ne var ki yukarıda bahsi geçen gerginlikte, dindar kimliğin laisizm temelinde kimliklenenler için bir tehdit unsuru olarak algılanması, dindar kimliğin inşasında her zaman var olan önemli bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Dellaloğlu, 2019: 39; Atalay, 2018: 28).

Erken modernitenin aksine modernitenin ilerleyen dönemlerinde ve günümüzde kimlik sabit bir nitelik taşımaktan azade hale gelmiştir. Bununla bağlantılı olarak artık dindar kimlik dediğimizde de verili ve sabit bir kimlikle örülü tek tip dindar zaviyelerdense; zahirde ve batında farklılaşmış dindar kimlikler ortaya çıkmıştır. Bauman (2017: 32-34) bu farklılaşmayı, akışkan moderniteyi anlatırken gündelik yaşam politikalarındaki sayısız belirsiz örüntünün ve bireysel okuyuşların ortaya çıkışıyla açıklar. Bununla birlikte, mevcut düzendeki akışkanlaşma ve birden çok kimliğin gündelik pratiklerdeki bir aradalığının alternatif dindar kimliklerin doğuşuna (Karakoyunlu, 2023: 754) sebep olduğunu ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır. Modernitenin akışkanlaşması, kolektif aidiyetlerin erimesi ve çoğalan seçeneklerin varlığı kimlik ve kimliklenme sürecini (dindar kimlik de dahil) pek tabii etkileyen bir bileşendir. Bu açıdan dindar kimliklerde ya da görünümlerde de özgün formların ortaya çıktığı görülebilir.

Bunlarla birlikte, Yapıcı ve Yıldırım'dan (2003: 133) mülhem şekilde, kimliğin öteki ile benzeşmesinin altında halihazırdaki temsiliyetinden memnun olmaması yatar. Diğer bir söyleyişle kendini dindar olarak niteleyen kişinin, gündelik sosyalleşmelerinde dindar kimliğinden ötürü yaşadığı gerginlikler ya da iç çatışmalar, benlik ve kimlik arasındaki ilişkiyi kaçınılmaz bir değişime sürükler. Bu durumun ilerlemesi dahilinde içinde bulunulan bir aradalığın ve akışkanlığın sonucu olarak,

kimlik inşasında bir aidiyet krizinin doğması muhtemel hale gelir. Bu kriz çalışmada yer vereceğimiz üzere ara kimlikleri (Bhabha, 1994)[1] de olanaklı hale getirir. Bu ara formlar mezkûr değişimin nihai bir sonucunu kapsamamakla beraber çalışmamız için anahtar bir konumdadır. Elbette bu ortaya çıkan tek görüntü olmamakla birlikte kişinin dindar kimliğinin özünde bir değişime gitmemesi ve konunun başında ele aldığımız karşıt kutuplardaki kimliklenmelerin de var olmaya devam etmesi yadsınmaması gereken bir gerçekliktir.

Her kimlik türünde olduğu gibi dindar kimlik üzerinde de tarihsel süreç ve diğer bileşenlerin etkili olması, bizi bir yönüyle kimliğin kolektif yapısına götürecektir. Zira din dediğimiz kurumu, bir kolektivite ile anlam bulduğunda tamamlanan sistemler bütünü olarak ele almak yanlış olmaz. Bununla birlikte kolektif kimlik dediğimizde kişileri ortak idealler, mutluluklar ve üzüntüler ekseninde bir araya getiren ortak tarih, din, dil, ırk, mezhep ve kültür gibi itkilerin varlığını hatırlarız (Günay, 2005: 417-419). Ne var ki bireyselleşmenin ve özgünleşmenin artmasıyla birlikte dinin ve dindar kimliğin bir çatı görevi gördüğü (Berger, 2011: 69) kolektif yapı da çözülerek merkeziyetini kaybetmeye başlamıştır.

Tüm bunlarla birlikte dindar kimliği belirli nitelikleriyle ayırabiliyor olsak da kendi içindeki parametreleri başlıca ele almamız gerekir. Nitekim dindar kimlik dediğimizde bir İslamiyet referansı taşıyıp taşımama durumunun söz konusu olması ve kimlik tanımları arasındaki farklılaşma dikkate değerdir. Müslüman kimliği ve İslami kimlik mefhumları buna örnek olarak gösterilebilir. Çalışmasında ele aldığı üzere Avcı (2020: 49-55), bu iki kimlik arasında bir aidiyet taşıma noktasında etken ve edilgen olma ayrımına giderek söz konusu farka değinmiştir denilebilir. Zira o, Müslüman kimliğin içine doğulan ve doğuştan kazanılan bir niteliği haiz olduğunu düşünürken, İslami kimliğe ise belirli dini ve politik değerleri içererek aksiyon alma yönünün ve tercih~~sel~~ bir boyutunun olduğu düşüncesiyle yaklaşır (Avcı, 2020: 51). Başka bir ifadeyle İslami kimlik, Müslüman olma kimliğinin aksine verili olmayan,

[1] Bu çalışmada, bireylerin kimlik inşa süreçlerinde karşıt kutuplar arasında salınan, yerleşik kategorilere tam olarak uymayan pozisyonlar için 'ara kimlik' kavramsallaştırması kullanılmaktadır. Bu tür kimlikler, Homi Bhabha'nın (1994: 37) 'üçüncü mekân' teorisinde olduğu gibi melezlik, aradalık ve geçişkenlik gibi temalarla açıklanır.

kişinin kendi iradi eylemleri ve tutumlarıyla diğerlerinden farklılaştığı bir yöne işaret ettiğinden dolayı bireysel kimliği bize hatırlatır. Müslüman olma kimliği ise hem içerdiği belirli normlar ve kültürel-dini aidiyetler, hem de bireyler arası bir münasebetten ziyade toplumsal bir ayrışmayı ifade ettiği için daha çok kolektif bir kimliğe çağrışım yapar.

Bunların yanı sıra, dindar kimlik dediğimiz mefhum ise bireysel ve kolektif kimlik tanımlarını da belirli açılardan kapsayan ve iki tanımdan birine girmekten azade olan, normatif nitelikleriyle birlikte bireysel olarak değişiklik gösterebilen yönleri de içine alan bir tanım olacaktır. Diğer bir ifadeyle dindar kimlik, bireyin kimliğini belirlerken kendini biricik kıldığı özelliklerden ötürü bireysel kimliğe yaklaşsa da öte yandan imlediği özellikler ve aidiyetle de toplumsal kimlikten ayrı tutulamamaktadır (Kaleci ve Solmaz 2019: 458). Dolayısıyla, bu çalışmada değinilecek olan kimlik formları da dindar kimliğin bu kapsayıcı ve düşünümsel niteliğinden ileri gelmektedir.

1.6.2. İmam Hatipler ve İmam Hatip Kimliği

Çalışmada ilk safha olarak ele alınan ve katılımcıların tecrübe ettikleri yerin imam hatip liseleri olması, kimlik oluşumu ve inşası açısından üstünde durulması gereken bir diğer önemli noktadır. Zira ahlaki gelişimin ve dini gelişimin birbirine paralel bir ilerleme seyrettiği ergenlik (Koç, 2004: 236-237) kişinin kimliğini belirlemesi ve oluşturmasında kritik bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bunun yanı sıra, çalışmada sıklıkla ele alacağımız ve etkilerinden bahsedeceğimiz aile dışı komplike ve sarmal sosyalleşmeler gerçek anlamda ilk nüvelerini ergenlik döneminde vermeye başlar. Yine kişilik özellikleri envanterlerinin kullanıldığı boylamsal çalışmalarda genç yetişkinlik yıllarında (ergenlik dönemi olarak addedilen aralığa tekabül eder) edinilen özelliklerin yaşam boyu kalıcılığı araştırılmış, bu aralıkta edinilen niteliklerin yaşam boyu çizilen rotada oldukça önemli bir paya sahip olduğu gözlemlenmiştir (Çok, 1994: 908-911). Bilhassa bu dönem, kişinin kim olduğunu, aidiyet değerlerini ve inançlarını sorguladığı, akranlara uyma isteğinin yoğunlaştığı süreç olarak karşımıza çıkar.

Elbette lisenin ergenlik dönemine tekabül etmesi kişinin bu süreçte yoğun olarak sorgulasa da tecrübe ettiği ve gözlemlediği kimlikler arasında ya da bu

deneyimler vasıtasıyla her zaman kesin ve sabit bir nitelikte kişiliğini oturtabileceği anlamına gelmez. Bununla birlikte nihai olarak, -Erikson'un moratoryum olarak nitelendirdiği, özellikle ergenlikte çeşitli kimliklerin deneyimlenmesi ile-, tüm bu süreçteki birçok parçanın tutarlı ve uyumlu bir sentez oluşturması ile kimliğin açığa çıktığını söylemek yerinde olur (Çok, 1994: 913). Bu oluşum altında da ahlak, toplumsal ve cinsel roller, inançlar gibi çözümlenmesi gereken temel alanlar yatar. Tam olarak bu noktada imam hatip lisesi, hitap ettiği kitle, beraberinde getirdiği müfredat ve imlediği özellikler ile birlikte bireyin kimlik oluşumunda birden fazla etkin rol oynar. Burada özellikle din ve dindar kimlik ile imam hatip lisesinin eşleştirilmesi; dinin, kimlik oluşumunda göz ardı edilemeyecek bir paya sahip oluşundandır. Zira dinin, toplumsal kimlik kategorilerinin belirleniminde ve toplum kültüründe bir "ethos" (ahlâk) (Günay, 2005: 379) oluşumunda tamamlayıcı bir fonksiyonu söz konusudur.

Kökenleri Osmanlı döneminde 1913 yılında açılan Medresetü'l-eimme ve'l-hutabâ isimli medreselere dayanan İmam Hatip okulları, Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında medreselerin kapatılması ile 1924'te Maarif Vekâleti tarafından kurulmuştur (Ayhan, 2000: 191). İmam Hatip okulları, eğitime başladığı günden bu yana hem muhtevası hem de yapısıyla dini niteliği haiz birer eğitim kurumu olagelmiştir. İmam Hatip okulları, medreselerde duyulan reform ihtiyacı ve o sürecin getirisi ile birlikte devlet tarafından verilen dini bir eğitim sistemi haline gelmiş ve din adamı yetiştirmek amacı ile geliştirilmiştir (Terlemez ve Alpaydın, 2019: 105). Bununla birlikte verdiği eğitim düzeyi (ilkokul, ortaokul) yönetmeliklere göre değişiklik gösterse de zaman içerisinde (özellikle 1973'te İmam Hatip Liseleri adını alarak) ilk açıldığında var olan sadece 'din adamı yetiştirme' misyonu değişmiş ve yüksek öğretim kurumlarına öğrenci yetiştirme niteliğini elde etmiştir (Karasu, 2022: 222).

İmam Hatip Okullarının ve bünyesinde verilen eğitimin kurulduğu günden bu yana dini-politik bir gündem taşıması ve ülke siyasetinden bağımsız olmaması açıktır. Bununla birlikte imam hatip bünyesinde eğitim alan/almış öğrencilere de dolaylı olarak, gittikleri okulun ve aldıkları eğitimin bir nişanesi olma sorumluluğu doğrudan ya da dolaylı olarak aktarılmıştır. Kaplan'ın da (2002: 128) ifade ettiği üzere, imam

hatip liseleri tarihsel süreçte yalnızca dini eğitim veren kurumlar olarak değil, aynı zamanda ideolojik misyonlar yüklenmiş ve sosyal temsil sorumluluğu taşıyan yapılar olarak şekillenmiştir. Bu açıdan, gündelik yaşantı/ikili ilişkilerde konumlandığı havza ve eğitiminin mahiyeti itibari ile imam hatip ve dindar kimlik arasındaki ilişki, beraberinde politik gerekçelenmeleri de dikkate almayı elzem kılmaktadır. Nitekim dindar nesil yetiştirme söylemi, imam hatip ve dindar kimlik arasındaki diyalektik ilişkinin mihenk taşıdır. Çocuklarını imam hatibe gönderen ebeveynlerin beklentileri arasında okulu güvenli bulmanın yanı sıra dini şekillendirmek amacıyla devlet tarafından bir araç kılınması (Kaymakcan ve Aşlamacı, 2011: 71-100) kabulünün de mezkûr sivil alan üzerindeki müdahale ve etkiye ilişkin olduğu görülür. Nitekim gizli müfredat (*hidden curriculum, curriculum caché*) olarak ele alınan (İnal, 2013: 271) informel eğitim egemen sistemin sivil toplum üzerindeki etkisini aşikâr kılan izahlardan biridir.

Söz konusu sürece imam hatip ve AK Parti'nin izlediği politika çerçevesinde bakıldığında 2000'li yıllar ile başlayan ve yükselişe geçen imam hatip okulları gerek niceliksel artışı gerek de eğitim havzasındaki değişim ve dönüşümüyle ilgili iktidar tarafından dile getirilen söylemlerde yer almıştır. 2000'li yılların başında 70 binlere kadar düşen imam hatip okullarındaki öğrenci sayısı, bilhassa katsayı uygulamalarının değişmesiyle 2012 yılından itibaren kademeli olarak artmıştır (Karaman, 2022). 2022 verilerine göre imam hatip orta okullarında okuyan öğrenci sayısı 710,264 iken imam hatip liselerindeki öğrenci sayısı ise 515,951 rakamına ulaşmıştır (Karaman, 2022). Bu niceliksel artışla eş zamanlı olarak ilerleyen ve ilk olarak 2012 yılında dindar nesil yetiştirme söylemi dönemin başbakanı Erdoğan tarafından Genişletilmiş İl Başkanları Toplantısı'nda "Biz muhafazakâr, demokrat, dindar bir nesil yetiştirmek istiyoruz"[2] sözleriyle dile getirilmiştir. Bu sözler devamında farklı yer ve zamanlarda yinelenmiş, mahiyeti aynı olmakla birlikte kapsamı farklılık gösterebilmiştir. Yine dindar nesil yetiştirme söylemine ilişkin Erdoğan'ın imam hatip okullarına dair "…Derdimiz şu, bu ülkede eğer bugün ifademle bir dindar nesil yetiştirelim gayreti varsa bu hocalarımızın emekleriyledir…Dinsiz nesil olsun diyenler yok mu? Var…Onlar işine

[2] T24, (Çevrimiçi), https://t24.com.tr/haber/erdogan-dindar-genclik-yetistirmek-istiyoruz,195235, 25.12.2024.

bakacak, biz de işimize bakacağız. Farkımız bu. Bunun olması lazım…"[3] ifadeleri politika ve dindar kimlik arasındaki kaçınılmaz ilişkiyi açıkça göstermektedir. Nitekim dindar nesil inşası ve imam hatip sayısı arasındaki diyalektikle ilgili katılımcılara yöneltilen soru içeriklerinden biri olarak imam hatiplerin niceliksel artışına dair de 2021 yılındaki bir konuşmasında Erdoğan'ın "…28 Şubat'ta kapısına kilit vurulmak istenen bu okullar bugün en çok tercih edilen okullar içinde yer alıyor. Bu okullarımızda okuyan evlatlarımızın sayısı bir milyon dört yüz on beş bine ulaştı…"[4] vb. ifadelerini görmek mümkündür.

İmam hatip okullarında eğitim gören öğrencilere bir anlam atfetme durumu ve devletin söylemleri bir yönüyle imam hatiplilik kimliğini oluşturmuş ve devamında sürecek olan nesli de çevrelemiştir (Terlemez ve Alpaydın, 2019: 105). Gerek tarihsel süreci içerisinde gerekse de günümüzdeki dindar nesil söylemlerinin şekillendirdiği imam hatipli kimliğinin başlıca unsurları "ahlaklı, edepli, saygılı, dindar, ağırbaşlı" nitelemeleriyle özdeşleşmektedir (Türköz, 2021: 1211). Ayrıca, imam hatip liselerinde alınan dini derslerin, öğrenci ve mezunlarına "hayatı doğru anlamlandırma, insan ilişkilerinde adil olma, erdemli bir yaşam sürme, ahlaki normlara riayet etme ve yaratıcıya karşı sorumluluklarını bilme noktasında" (Karasu, 2022: 230) da katkı sunduğu ifade edilmektedir. İmam hatip kimliğinin oluşumdaki bir diğer etken de imam hatipli öğrencilere yönelik bestelenen marşlar ve ezgilerdir. Bilhassa "Selam İmam Hatiplim" ya da "Ben İmam Hatipliyim" gibi marşlar,[5] sözlerindeki imam hatip kimliğini vurgulayan değerler ve nitelemelerle ön plana çıkmaktadır. "Selam İmam Hatiplim" adlı ezgide dile getirilen "tertemiz kalp", "körpe dimağ", "Fatih'in yadigarı" gibi ifadeler, imam hatip kimliğini besleyen yönlerden birkaçıdır. Aynı şekilde, "Ben İmam Hatipliyim" adlı marşta ise "milletin hizmetinde yaya değil atlı", "cahillerden farklı", "kökleri mazide", "geleceği yepyeni" gibi tanımlamalarla imam hatip kimliğinin unsurları şekillendirilmektedir. Atfedilen bu anlamlar haricinde, genelde toplum ve özelde toplumun mütedeyyin kesimleri tarafından kurulduğu günden

[3] Evrensel, (Çevrimiçi), https://www.evrensel.net/haber/445270/erdogan-dindar-nesil-soylemine-karsi-olanlari-ucube-nesil-istemekle-sucladi, 25.12.2024.
[4] Evrensel, (Çevrimiçi), https://www.evrensel.net/haber/445270/erdogan-dindar-nesil-soylemine-karsi-olanlari-ucube-nesil-istemekle-sucladi, 25.12.2024.
[5] Ayrıntılı bilgi için bkz.: İmam Hatip Ezgileri, (Çevrimiçi), https://www.eimamhatip.com/imam-hatibe-dair/imam-hatip-ezgileri, 29.05.2025.

bugüne destek gören imam hatip okulları, belirli bir ideal çevresinde bir araya getirici ve bütünleştirici bir görev ifa etmiştir. Söz konusu imam hatip kimliğinin (Aşlamacı, 2014: 181-182) oluşmasında bu bütünleşmenin ve bütünleşmeyi sağlayan topluluk içerisindeki dini bilinç ve yaşantı örtüşmesinin de etkili olduğu görülür.

Bunun yanı sıra imam hatip okullarının müfredatına bakıldığında; diğer okullardan ayırt edici olarak dini derslere (hadis, tefsir, Kur'an-ı Kerim, hitabet vb.) ayrılan bölümler söz konusu olmakla beraber fen ve sosyal bilimler alanındaki derslerin de zorunlu olarak müfredatta yer ettiği, her iki alanın da imam hatip bünyesinde mezcedildiği görülür (Aşlamacı, 2014: 181). Müfredattaki bu özgünlük, imam hatip bünyesinde eğitim gören bireylerin kimliğinin herhangi bir lisede öğrenim gören bireylerden farklı olarak dini bilinç ve değerlerle kuşatılmasını beraberinde getirir. Müfredattan ayrı olarak, sosyal inşacılık bölümünde yer verdiğimiz üzere tüm kimliklerin sosyal kimlikler olduğu varsayımından yola çıktığımızda, imam hatip lisesi öğrencileri gerek aile yapıları gerekse imam hatibi seçme güdülenimindeki tercihleri vasıtası ile ortak bir kültür çatısı altında buluşabilme imkanını barındıran bireylerdir.

İlerleyen bölümde, kimliğin sosyal inşası çerçevesinde temellendirilen kavramların sahadaki izdüşümlerine yer verilerek; katılımcıların imam hatip sürecindeki deneyimleri ile lisans ve sonrası deneyimleri arasında oluşan kimlik çatallanmalarını, aidiyet yönelimlerini ve aradalık durumlarını nasıl tecrübe ettikleri detaylı bir biçimde analiz edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNDAR KİMLİĞİN İNŞASI VE AİDİYET KRİZİ

2.1. Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın yöntemi ve teknikleri başlığı altında detaylandırıldığı üzere, örneklemin oluşturulmasında kullanılan ölçütler belirli kuramsal ve metodolojik temellere dayandırılmıştır. Bu doğrultuda araştırmanın saha kısmını oluşturan örneklem, imam hatip lisesi mezunu olan, yaşları 22 ile 29 arasında değişen, ilahiyat dışındaki farklı lisans programlarında eğitim gören ya da bu programlardan mezun olmuş 15'i kadın, 15'i erkek toplam 30 katılımcıdan meydana gelmektedir. Katılımcılar, analiz sürecinde kimliklerinin gizliliğini korumak amacıyla karışık bir sırayla K1'den K30'a kadar kodlanmıştır.[1]

Araştırmada derinlemesine mülakata başlamadan önce katılımcılara, sosyodemografik özelliklerini belirlemek amacı ile bazı sorular sorulmuştur. Bu sorular, katılımcıların yaşı, eğitim gördükleri lise (imam hatip), eğitim gördükleri üniversite/bölüm, meslekleri ve yaşadıkları şehirleri içermektedir. Söz konusu sosyo-demografik özelliklere dair[2] katılımcılardan elde edilen bilgiler çalışmanın sonundaki ekler kısmında yer alan tabloda sunulmuştur.

2.2. Dindar Kimlik ve İmam Hatip Liseleri

Kimlik çalışmalarına baktığımızda eğitim kurumları ve eğitim politikalarının belirleyici bir rol oynadığı görülmektedir. Bu çerçevede, eğitim kurumları genelinde ve özellikle imam hatip liseleri bağlamında ortaya çıkan tarihsel ve yapısal dinamiklere, birinci bölümde etraflıca değinilmiştir. Derinlemesine mülakat görüşmelerinin ilk aşamasında, katılımcıların imam hatip kimliğine dair algılarına, bu kimliği nasıl tanımladıklarına ve imam hatibi bir kimlik olarak görüp görmediklerine odaklanılmıştır. Ayrıca imam hatip kimliğinin temsil gücü ile bu kimliğin bireylerin

[1] 30 katılımcıya ek olarak yedi kişi ile ana görüşmelerin öncesinde pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu katılımcılar da P1'den P7'ye sıralanmış olup, metin analizinde fayda sağlayacağı düşünülen yerlerde bu görüşmelere de yer verilecektir.
[2] Bkz.: Ek 1.

yaşamında ne ölçüde süreklilik arz ettiği de sorgulanmıştır. Bu doğrultuda, katılımcıların Türkiye'deki imam hatip liselerinin niceliksel artışına yönelik değerlendirmeleri, imam hatip bünyesinde dindar kimliğin nasıl tezahür ettiğine dair yorumları ve dindarlık tanımları gibi açılımlar da temel araştırma sorularıyla ilişkili olduğu için araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

2.2.1. İmam Hatipli Olmak ya da Olmamak Üzerine

Bu başlık altında, katılımcılara yöneltilen "İmam Hatip bir kimlik midir?" ve "Siz bu kimliği temsil ettiğinizi düşünüyor musunuz?" sorularına verdikleri yanıtlar üzerinden imam hatip kimliğinin bireysel algıdaki karşılığı ve temsiliyet düzeyi irdelenmiştir. Amaç, imam hatip geçmişinin katılımcılar veçhesinden yalnızca eğitsel bir tecrübe mi yoksa sosyal bir kimlik unsuru mu teşkil ettiğini anlamaktır.

13 katılımcı İmam Hatip geçmişini doğrudan bir kimlik olarak tanımlarken; 7 katılımcı ise ifadelerinde kararsız kalmış ve bu durumu kısmen bir kimlik formu olarak gördüklerini belirtmiştir. 10 kişi ise imam hatipli olmayı bir kimlikten ziyade geçmişteki bir eğitim deneyimi olarak değerlendirmiş ve bu kimliği reddetmiştir. Bu bulgular, katılımcıların önemli bir kısmının İmam Hatip geçmişini kimliksel olarak içselleştirse de bu durumun tüm katılımcılar için ortak bir deneyimi yansıtmadığını ortaya koymaktadır.

Katılımcıların hemen hepsi imam hatibi bir kimlik olarak görme ve bu kimliği taşıma/temsil etme hususunda kısa ve keskin cevaplar vermekten ziyade kendi nazarlarından bir yaklaşımla gerekçelendirmeye gitmişlerdir. Yaklaşımların geneline bakıldığında kabaca dört yönelimin ortaya çıkıldığı görülmüştür: imam hatip lisesini bir kimlik biçimi olarak gören ve bu kimliği taşıdığını düşünenler; imam hatibi bir kimlik olarak tanımlayan fakat bu kimliği şahsen taşımadığını ifade edenler; imam hatiplerin geçmişte bir kimlik temsiline sahip olduğunu ancak bu temsil gücünün zamanla zayıfladığını düşünen, bu nedenle arada kalanlar ve imam hatibi bir kimlik olarak görmeyip bu kimliği taşıdığını/temsil ettiğini düşünmeyenler.

Bazı katılımcılar ise, imam hatip kimliğinin zayıfladığı kanaatinde olmakla birlikte, "öz" ya da "kurucu değerler" olarak tanımladıkları unsurlar açısından bu

kimliğin taşıyıcısı olduklarını ifade etmişlerdir. Bu tasnifin içerisinde yer alan ve imam hatip liselerinin geçmiş ve güncel durumunu müzakereli şekilde ele alan K1'in ifadeleri bu bağlamda çalışmaya önemli doneler sunmaktadır:

> Ben aslında imam hatipliliği naçizane yaşatan birkaç sınırlı müze nesnesinden biri olduğumu düşünüyorum. İmam hatiplerin yaygınlaştırılması demek, demokratize olan ve evrenselleşen her şeyin vasfının yere düşmesi gibi, imam hatip kimliğinin sürdürülebilirliğinin altını oyan bir şey oldu. Bu manada ben İmam Hatip kimliğini yansıtıyorum cümlesiyle 1980 sonlarından günümüze uzanan bir değerler bütünün toplamını taşımayı kastediyorum. Yani mesela 28 Şubat sürecinin bütün siyasi sahada istismar edilmesine rağmen benim gözümde kıymetsizleşmemiş olması demek. Yahut dinin temsiliyetinin sadece baş örtüye irca edilmeye çalışıldığı ve böyle anlaşıldığı bir dönemde faize bulaşmanın ya da bankadan para almanın benim için hala kabul edilemez olması demek. Yani buna muhalif olarak, bunun zıddında olarak bir 90'lı yıllar imam hatip kuşağının okuduğu isimler kimlerdi, Seyyid Kutup idi, Mevdudi idi. Yahut Türkçe tarafında işin Rasim Özdenören idi, İsmet Özel'di. Bunların yaptığı şekliyle, sistemin gayri İslami olması hasebiyle bir yabancı olduğunu idrak ediyorum ve günlük hayatımın temel pratiklerine kadar bunu yaşatıyorum ve bu manada bir imam hatipliyim.

İmam hatipli olma kimliğinin kaybedildiğini düşünmekle birlikte, kurucu unsurlarını göz önünde bulundurarak bu kimliği temsil ettiğine değinen katılımcılar arasında ortak olan, imam hatipli olmayı günümüz şartlarında kurumsal bir kimlik olarak görmekte zorlanmaları, fakat bu kurumun tarihsel "misyonu", "değer üretimi" ve "ahlaki yükümlülüğü" gibi kavramları hâlâ sahiplendiklerini belirtmeleri olmuştur. Bu nedenle kendilerini "bugünkü anlamda imam hatipli" değil, "öz imam hatip kimliğinin" taşıyıcısı olarak görmektedirler.

İmam hatibi bir kimlik biçimi olarak gören ve bu kimliği taşıdığını düşünen katılımcılar, imam hatip tecrübelerini sadece bir eğitim kurumu deneyimi olarak değil, aynı zamanda kendilerini tanımlayan ve yönlendiren kimliksel bir unsur olarak değerlendirmektedir. Bu grup, ekseriyetle çevrelerinde kendine benzeyeni ve aynı olanı bulma çabasıyla ya da benzer örüntülerin getirdiği yakınlıkla ilişkilendirerek bu durumu ifade etmiştir.

Örneğin K2 imam hatip kimliğini temsil ettiğinizi düşünüyor musunuz sorusuna şu şekilde yanıt vermiştir:

> Açıkçası düşünüyorum. Yani genel bir kesime baktığım zaman kendim bir imam hatipli olarak sıyırıldığımı, daha farklı olduğunu söyleyebilirim. İbadetler konusunda elimden geldiğini yapmaya çalışıyorum, imam hatipli bir bilinçle hareket etmeye çalışıyorum. Bulunduğum ortam itibariyle aşırı bir kendim dışı insanlarla bir arada olmasam bile, yani bana yakın insanlarla birlikteyim.

Aynı doğrultudaki erkek katılımcı K6'nın ise ifadeleri şu şekildedir:

> Bence bir temsil biçimidir ve olabildiğince bu kimliği temsil ettiğini düşünüyorum. Üniversite ortamında bile zaten bu belli oluyor. Muhafazakâr olan bir insan da bile imam hatip çıkışlı veya imam hatip çıkışlı olmayanlar ayırt edilebiliyor. Bazı bilinçler konusunda mesela. Benimle namazlara gelebilir vesaire ama o imam hatip kültüründen gelmediğinden ötürü bazı farklılıklar görüyorum ben. En azından boykot hassasiyetinde bile kendisinin biraz daha orta yollu olduğunu görüyorum. Çünkü o imam hatip camiasının birbirini destekleyerek, bir kamuoyu oluşturarak bir şeyleri bilmesi ve yapması daha başka bence.

Hukuk fakültesi öğrencisi olan ve yine imam hatibi bir kimlik olarak niteleyen K8 mevzubahis temsiliyeti şu veçheleriyle ifade etmiştir:

> Bence imam hatip Müslümanlıktan ya da dindar bir yaşamdan ayrı bir kimlik biçimi. Çünkü sosyal hayatta olaylara verdiğimiz reaksiyon ya da kitlesel olarak harekete geçebilme, örgütlenebilme açısından imam hatipliğin getirdiği ayrı avantajlar var. Ve günlük hayatta, yaşıtlarımız arasında, ortamlarda vs. biz çok istemesek bile imam hatipliliğin getirdiği durumdan kaynaklı bilinçaltında sürekli bir şey oluyor. Daha farklı tepkiler veriliyor. Bunun en basiti bir ortama girince namaz kılınacaksa, cemaate namaz kıldırılacaksa bile imam hatipli olduğum için zaten genelde beni imam yapıyorlar.

Buna ek olarak aynı temsil grubu içerisinde yer alan psikolojik danışmanlık ve rehberlik öğretmeni K13'ün ifadeleri, imam hatibin toplum nezdinde oluşturduğu algı ve beklentilerine dikkat çekmesi yönünden önemlidir:

> Kesinlikle bir kimlik biçimi. Temsil ettiğimi düşünüyorum çünkü tesettürlü bir insanım ve toplumun genel yargılarını da düşündüğümüzde bence sokaktan geçen herhangi bir insana bu kız hangi liseden mezundur diye sorsanız ilk üç tercihe mutlaka imam hatibi koyar. Bizim yaptığımız herhangi bir şeyin doğrudan tesettürümüzle ilişkilendirdiğini düşünüyorum. Sen kapalı bir kızsın, böyle oturma. Sen tesettürlü bir kızsın, bu kadar yüksek sesle gülme. Sen tesettürlü bir kızsın, yanında tanımadığın bir erkekle yürümen ne kadar doğru...gibi.

Boğaziçi Üniversitesi felsefe bölümü öğrencisi K24'ün ifadeleri de imam hatip kimliği ve dindar kimlik arasındaki politik ayırt ediciliğe ve imam hatibin oluşturduğu temsil gücünün izdüşümlerine yer vermesi yönüyle önemlidir:

> Bu kimliği temsil ettiğimi düşünüyorum. Çünkü imam hatipte bize enjekte edilen düşünce yapıları oldu. Mesela ben Boğaziçi'nde bir insan tanıdığımda o imam hatipli mi değil mi anlayabiliyorum. Yani bu bir kimlik biçimi olduğunu ifade eder. O bana imam hatipli olduğunu söylemeden ben ona imam hatipli olduğunu söyleyebilirim. Çünkü benzer yollardan geçiyoruz ve benzer düşünceler var. Mesela imam hatipte din, vatan, millet sevgisi birçok şeyin önüne konulur. Ülkede şehit verildiği zaman ders işlenmez, toplu Kur'an okunur. 28 Şubat olduğu zaman başörtüsüyle okula giremeyen insanlar için bu insanların neler yaşadığını anlatan etkinlikler düzenlenir. Ve bunlar tam olarak bizim kimlik inşamızı gerçekleştirdiğimiz yıllarda gerçekleşen şeyler olduğu için tabii ki de karakterimiz oturuyor ve tüm düşünce yapımızı şekillendiriyor.

Nitekim K25 bu temsil ve kimliklenmeyi politikanın yanı sıra gündelik sosyalleşmeler içindeki ilişkilere mezcederek açıklamıştır:

> Temsil ettiğimi kısmen düşünüyorum, kısmen düşünmüyorum diyebilirim. İnsanların algısına göre açıklayacağım bunu. Eğer imam hatip kimliğindeki tesettürlü bir kadın kapalı ve bol uzun ferace tarzı giyimli kişiler olarak algılanıyorsa o kısımda değilim. Ama zihniyet ve ideoloji itibariyle imam hatip kimliğini taşıdığımı kısmen düşünüyorum. Bence kesinlikle bir kimlik biçimi. Yani bir dert, bir dava olduğu için öyle. Mesela eğer bir 28 Şubat yaşanmasaydı, imam hatipli olmakla dindar olmak bütünleşecekti. Yani bence bir kimlik olarak ayrılmasında kesinlikle politik etkiler de var.

Benzer şekilde K28 ve K29'un ifadelerinde de gündelik yaşamda öteki algısı ve toplum beklentilerinin bireyin kimliklenmesi üzerinde yarattığı etkiyi sosyal-politik gerekçelendirmeler üzerinden okumak mümkündür:

> Ben bir kimlik biçimi olduğunu düşünüyorum ve taşımaya/temsil etmeye de gayret ediyorum. İmam hatibe dair bizim ülkemizde bir algı var. Örneğin seküler kesim…imam hatiplileri yobaz gibi değerlendiriyor. Dil bilmez, kültür bilmez, kendi kabuğu içindedir. Muhafazakâr kesim ise imam hatipliler geleceği şekillendirecek, okusunlar, sonuna kadar gitsinler vs. böyle bakıyor biraz daha. Bunların ortasında, biraz oradan, biraz oradan olacak şekilde ama temelde de o imam hatip bilinci olacak şekilde görüyorum ben kendimi. (K28)

> İmam hatip bir kimlik biçimidir ve ben o kimlikle temsil edildiğimi düşünüyorum. İmam hatip olunca çift kanatlık mevzusu aslında çok net ortaya çıkmış oluyor. Hem bir akademik kaygı var hem de bunun yanında işte 30. cüzü baştan sona iyi bir şekilde ezberlemiş olmak da bekleniyor. Bu kimlik ister dışarıdan verilmiş ister inşa edilmiş olsun. Toplumda da bu yönde bir beklenti var. Bireyde toplumun beklentisiyle örtüşen bir tarafı da var bu kimliğin. (K29)

Baktığımızda, bu gruptaki katılımcıların ifadeleri, imam hatip liselerinde edinilen deneyimlerin yalnızca bilişsel/formel bir eğitim süreci değil, aynı zamanda bireyin kendini konumlandırmasında kimlik yönelimini biçimlendiren sosyal bir örüntü olarak tecrübe edildiğini göstermektedir. Katılımcılar imam hatibi içsel bir yönelimle birlikte dışsal bir beklentinin kesişiminde anlamlandırmıştır. Bu anlamlandırma süreci ise sosyal inşacılık kuramının kimliğe yüklediği dinamik ve diyalektik karakterle örtüşmektedir.

Kimliğin, bireyin içinde bulunduğu karşılıklı etkileşimler, tarihsel ve kültürel kodlarla birlikte inşa edildiği (Berger ve Luckmann, 2008) göz önünde bulundurulduğunda, katılımcılar da imam hatipli olmayı bireysel bilinçlerinin yanı sıra benzer sosyal çevreleri paylaştıkları kolektif ortamlarda hayat bulan ve tekrarlanan pratik ve semboller aracılığıyla tanımlamaktadır. Özellikle K6'nın imam hatip mezunu bireylerin boykot ve gündelik yaşamdaki dini hassasiyetlerde gösterdiği farklılığı ayırt edici bir "imam hatip kültürü" olarak sunması, bu kimliğin yalnızca bireysel olmadığı, bilakis kurumsallaşmış ve toplumsal bir yönünün olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda K24'ün "imam hatipli olduğunu söylemeden anlayabiliyorum" ifadesi, kolektif yapılarda deneyimlenen tecrübelerin bir "bedensel hafıza" oluşturduğunu gösterir. Bu da bizi sosyal bir yapı olarak kimliğin biricik değil toplumsal etkileşimler çerçevesinde kurulduğu gerçeğine taşır.

İmam hatibi bir kimlik olarak görmekle beraber bu kimliği taşımadığını düşünen katılımcılar ise (K11, K15, K16, K17, K23) imam hatibin imlediği kimlik ve kendileri/kendi yaşantıları arasında bir ayrıma gitmişlerdir. Örneğin hukuk fakültesi mezunu olan katılımcı K11 bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

> Öncelikle imam hatibin kesinlikle bir kimliği temsil ettiğini düşünüyorum ama mesleğimde bunu çok kendimle özdeşleştirmiyorum çünkü insanlar çoğu

> zaman bunu fark etmiyor bile. Sadece kendi benzerlerinin arasında bence bu kimliği taşıyor gibi oluyorsun. Üniversiteye ilk başladığımızda hocalar genelde şunu sorardı: "Robert Koleji mezunu var mı? Ya da Fransız Lisesi mezunu var mı?". Herkes kendi içinde aynıyla buluşuyor, aynıyla tanışıyor. Belki kimlik orada ortaya çıkıyor diye düşünüyorum. Şu an meslekte de çoğu insan bilmiyor imam hatip mezun olduğumu. Dediğim gibi dışarıdan, ilk bakışta o kimliği çok bence göstermiyorum. Sadece aynımla, imam hatip mezunlarının yanında daha çok böyle oluşmuş oluyoruz.

Benzer şekilde K16 hem imam hatip kimliğine bakışını hem de imam hatibe dair tecrübesini bu bağlamda kendi kimliğiyle ilişkilendirerek şu şekilde aktarmıştır:

> Bir kimlik olduğunu düşünüyorum ama taşımadığımı da düşünüyorum. Yani bir okulda okuduğun için kimlik olarak tanımlamak çok mantıklı mı ondan da emin değilim. İşte buradan mezunsun, sen böyle birisin gibi bir şey yok bence. Genel geçer bir kanı yok yani. Ama yine de orada mezun olduğunu duyduğumuz insana bir kanımız kaynıyor ve bir kimlik oluyor aynı zamanda. Ben biraz…Galeyana gelebilecek bir tipimdir biraz. O zaman bizi iyi dizginledi ve doğru yöne kanalize etti bence enerjimizi. Öyle düşünüyorum. Bu sebeple hayatımızı tamamen belirleyecek bir kimlik değil ama bin bir çeşit kimliğimizden biri bence.

Yine imam hatip kimliğini geçmişteki imam hatipler üzerinden sağlayan fakat bununla birlikte bu kimliği temsil ettiğini düşünmeyen katılımcılardan bir diğeri, Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü öğrencisi olan katılımcı K15'tir:

> İmam hatipli olmak geçmişte var olmuş imam hatipler için bence kimlik taşıyor. Ama ben o kimliği taşıdığımı düşünmüyorum. Kendimi bir şekilde ayrıştırıyorum. Benim en azından okuduğum lise daha kısıtlayıcı, bir şeyleri kültürel olarak aktarmaya devam eden, orta dengede tutamayan ve dinin dönemsel farklılıklarına ayak uydurmayan bir yerdi. Belki felsefe bölümünden kaynaklı böyle bir anlayışa sahip oldum. Çünkü çok fazla yeni sorular var ve dinin bunlara cevap bulması gerekiyor. O cevapların hepsi de bulunmuyor. Özellikle meslek dersi hocaları çok radikal takılıyorlardı. Yani çok sert bir şekilde "bu soruyu soramazsın, bu seni inkara, küfre götürür" raddesine geliyordu. Bu, insana bir noktada; o zaman din değişmeyen, yobaz/bağnaz bir şey ve geçmiştekini alıp bugüne getiriyor, uyarlaması da olmuyor, bunu böyle kabul edeceğiz gibi bir anlam çıkarıyor.

İmam hatip kimliğini çok fazla göstermediğini düşünen ve bunu insan ilişkilerindeki dinamikle betimleyen Boğaziçi Üniversitesi Turizm İşletmeciliğinde öğrenci olan K17'nin ifadeleri de şu şekildedir:

> Bence imam hatip bir kimliktir. Çünkü biri senin imam hatipten mezun olduğunu bildiği an senin hakkında bir ön yargısı oluşur ister istemez. Bu ön yargının illa olumsuz olacağı anlamına gelmez ama senin hakkında bir ön yargısı illa oluşur. Yani sana davranışı bile değişir ki ben bunu gördüm. Mesela birisine imam hatip mezun olduğumu söylediğimde davranışının daha ölçülü olduğunu hissetmiştim. Fakat kendimi o kadar da imam hatip kimliğiyle düşünmüyorum. Yani çok samimi değilsem birine hakkımda bu bilgiyi anlatmam. O yüzden imam hatip kimliğim benim ben imam hatipten bahsedince ortaya çıkıyor. Onun dışında ortaya çıkmıyor.

Bu örüntüdeki benzer açıklamayı getiren son katılımcı K23 ise imam hatipten sonraki süreçte o kimliği çok fazla taşımadığını şu şekilde tasvir etmiştir:

> Yani bence bir kimlik biçimi, sonuçta benim için diğer okullar ve İmam Hatip diye ayrılır. Orada size verdikleri bir kimlik var ama tabii ki oradan çıktıktan sonra da onu ne kadar devam ettirebildiğimiz de önemli. Ben tam anlamıyla o kimliğe sahibim diyemem ama oradayken hep farkındaydım.

K23 ile benzerlik kurabileceğimiz ve imam hatip kimliği temsiliyetini orada eğitim aldığı süreçle iltisaklı olarak ele alan katılımcı K5 de yaşadıklarını şu şekilde ifade etmiştir:

> Bence okuduğumuz süre boyunca bir kimliktir. Sonrasında bunu taşıyıp taşımak istememize, isteyip istememize bağlı bence bu. İmam Hatip'in kimliğini bence taşıyorum ama İmam Hatip'in savunduğu her şeyi savunuyorum diyemem. Çünkü İmam Hatip zihniyetiyle ayrıştığım birçok nokta var. Politik olarak ya da çok bodoslama inanmak konusunda ya da ben atıyorum lisede öğrencilerin hocaları sorgulamasını dahi yasakladığını hatırlıyorum. Yani sorgulamak bile bizim için aslında haram ya da günah gibi şeylere sokuluyordu.

Bunun yanı sıra K9 imam hatiplerin bir kimlik biçimi olup olmadığı sorusunu, imam hatiplerin yaygınlaşması ve ulaşma imkânının artışı bağlamında şu şekilde yorumlamıştır:

> Ben eskiden düşünüyordum ama şu an düşünmüyorum. Çünkü şu an neredeyse herkesin ulaşma imkânı var. Yani rastgele gelmiş insanlar. Gerçekten isteyerek ben bu bölümü okumak, o kimliği taşımak istiyorum diyen 3-5 kişi tanıdım.

Bu gruptaki katılımcıların ortaklaştığı temel nokta, imam hatip deneyiminin kendiliğinden bir aidiyet üretmediği; bilakis bu aidiyetin zamanla katılımcıların tercihleri, sosyal pratikleri ve çevresel faktörler tarafından yeniden tanımlandığıdır. Özellikle bazı katılımcıların (K11, K16) imam hatip kimliğini "aynıyla/benzeriyle bir araya geldiğinde beliren bir durum" olarak ele alması ya da K23'ün "oradayken farkındaydım" ve K5'in "okul süreciyle sınırlı" ifadeleri bize bu kimliğin özsel değil bağlamsal bir temsil biçimi olduğunu gösterir. Nitekim burada imam hatip kimliği daimî bir kurumsal aidiyet taşımamış; zamanla birey tarafından yeniden tanımlanan bir inşa süreci olarak konumlanmıştır. Bu doğrultuda Hall'da (1996: 16-17) kimliğin gündelik hayatta sürekli ve yeniden üretilen, bağlama göre anlam kazanan bir anlatı olarak tanımlanması katılımcıların ifadesinde açıkça karşılık bulmuştur.

İmam hatip kimliğine ve temsil gücüne dair yaklaşımları ele alırken, belirli katılımcıların[3] kendi dönemleri ve bugünkü imam hatipler arasında bir karşılaştırma yaparak getirdikleri eleştiriler de önemli olmuştur.

[3] P6: "2024 yılında genel olarak imam hatiplere dışarıdan ve içeriden baktığım zaman bir imam hatibin benim aklımdaki, ideallerimdeki işte o imam hatip kimliğini taşıdığını kesinlikle düşünmüyorum. Ama ben kendim bireysel olarak imam hatip kimliğini kendi mizacıma çok oturtmuştum ve yaşam tarzıma çok uygun bulduğum için seçmiştim. Örneğin mesela bizim katlarımız ayrı, sınıflarımız ayrı ve bunun zaten...başarıyı da yordadığını biliyordum buna da çok emindim zaten. Hani bu yüzden gitmiştim. Ben aslında Fen Lisesi'ni kazanmıştım. Ve hedefim zaten tıptı ve bunun için en münasip şey fen lisesine gitmemdi. İkisi için de yatılı kalacağım ve fen lisesi mezunu olacaksın ama işte ben o zamanlar ailemden farklı olarak kendim dine yöneldim. Yani ailem hiç beni takdir edip hiç görmüyorlardı. Tesettüre girmiş, tebrik edeyim, namaz kılıyor, tebrik edeyim yoktu. Hiç teşvik ya da tebrik edilmiyordum. Sadece beş vakit namaz ve başörtü var annemde. Babam da cumaya gider normal namaz kılar ama onların İslam dini için bir dava şuuru yoktu. O yüzden de hani ben buradaki beklentim kesinlikle şuydu, kız arkadaşlarım olacak ve benim Kur'an derslerim olacak ve benim fıkıh, hadis, kelam derslerim olacak ve ben iki kanatta gideceğim. İmam hatipler kesinlikle beklentimi karşılamadı. Bir kimlik olarak ben böyle ayırt edici bir yönünü görmüyorum. Yani uzaktan baktığımda bu imam hatiptir, bu değildir diye sınıfta mesela baktığım zaman görmüyorum. Hatta şöyle bir şey olmuştu ilk zamanlar bir site vardı oradan bakabiliyorduk kim nereden gelmiş, sınıfımızda sekiz imam hatipli varmış. Ama baktığım zaman varmış, sadece mış."
P7: "Aslında liseden mezun olduğumda bu soruyu bana sorsalardı daha radikal cevaplar verirdim. Çünkü imam hatibin içerisindeyken hep kendim gibi insanlarla karşılaştım ve gerçekten bir kimlik olarak İmam Hatip'i taşıyan insanlarla muhatap oldum. Ama sonrasında üniversitedeyken bir İmam Hatip'in yurdunda belletmenlik yaptım. Ve Önder'de de yer aldım. Orada gördüm ki her imam hatip ve her imam hatipli aynı değil. Mesela şunu gördüm. Bir kandil akşamı, Ramazan'da hep beraber bir namaz kılalım, dua edelim istedik. Ve yanımda vitir kılamayan bir öğrenci var çünkü kunut dualarını ezberlememiş. Veya işte yurtta biz öğrencileri yakalıyoruz mesela işte bu videolu random insanlarla konuşulan bir uygulama var ya mesela orada birileriyle konuşuyorlar. Tesettürlü kızlar yani bunlar. O yüzden kimliğini kaybettiğini düşünüyorum. Yani temsil gücünün zayıfladığını düşünüyorum. Yani bence bir 5 yıl önceye kadar bile bu fark ediliyor. Bizden öncesi daha da iyidir muhtemelen. Daha bilinçli olarak tercih edildiğini düşünüyorum. Mesela şu da etkiliyor. Ben mesela açık okuyamadığım için mecburen aslında imam hatibe gittim ve bu en başta bir tercih yani. Ama şu anda bazı proje imam

İmam hatip kimliğini reddeden bir yaklaşımla ele alan ya da aktüel olarak imam hatibi bir kimlik olarak görmeyen/tanımayan ve kendisinin de imam hatip kimliği ile temsil edilmediğini düşünen katılımcılar da farklı tecrübeler aracılığıyla bu duruma değinmiştir. Bazı katılımcılar duygularını ve pratikteki tecrübelerini ifade ederken zorlanmış ve yaşadığı çekinceyi açıkça dile getirmiştir. Bunun yanı sıra imam hatip dahil olmak üzere hayatının belli bir döneminde başörtüsü takmış ve mülakatları gerçekleştirdiğimiz dönemde başörtüsü takmayan katılımcılar da mevcuttur.

Örneğin imam hatibi ve üniversiteyi başörtülü olarak bitirmiş, hali hazırda başörtüsü kullanmayı tercih etmeyen[4] kadın katılımcı K12 tecrübelerini şu şekilde aktarmıştır:

> İmam Hatip bir kimlik biçimiydi bence. Bir süre onun mücadelesi kıymetliydi. Ama artık kalmadığını, onu kaybettiğini düşünüyorum. Hem kendini aktaramıyor hem inandırıcılığı, sahiciliğini kaybetti. Ben imam hatibe başladığımda başörtülü değildim, çok sevdiğim bir hocamdan etkilenmiştim ve sonrasında kapandım. Ama yüksek lisansın birinci sınıfından sonra tabiri caizse açıldım. Böyle ifade etmek bana bir tuhaf geliyor. Ama inancımda bir eksilme olduğu için değil, hayatımın öyle gitmesi gerektiğini düşündüğüm için. Bir süre o kimliği evet temsil ettim ama artık istesem de öyle bir temsili dışarıdan yansıtamam başörtülü olmadığım için.

Yine imam hatibi bir kimlik olarak ele almayan ve dolayısıyla bu kimliği temsil ettiğini düşünmeyen, tıp fakültesi mezunu ve bir dönem başörtüsü takan katılımcılardan K4 ise ifadelerini şu şekilde aktarmıştır:

> Bunun bir kimlik olduğunu düşünmüyorum. Şu anda da onu temsil ederek hareket etmiyorum ya beni temsil ettiğini düşünmüyorum. Ben sadece hayatımın bir döneminde nasıl üniversiteye gidip belli bir şehirde tıp

hatipler çok iyi eğitimler veriliyor gerçekten. Eğitim kalitesi çok artınca insanlar sırf eğitim kalitesi için de tercih ediyor ama o bilinç yok mesela. Ben tabi ki bu kimliği taşıdığımı düşünüyorum. Yani ben beni, ben yapan en önemli şeylerden biri olduğunu düşünüyordum. Mesela ben mezun olduğuna diyorum ki kesinlikle ben çocuğumun İmam Hatip'e göndermek isterim. Yoksa başka bir insan olur diye düşünüyordum. Bazı şeyleri sadece orada kazanabileceğine inanıyordum. Ailede veya sosyal ortamda bir araya gelemeyecek etkenlerin imam hatipte bir araya gelmesi ve kişiliği tam oturtacak çağda çocuğun buna maruz kalması çok değerliydi. Hala beni ben yapan şeylerden önemli etkenler, imam hatipteki şeyler. O konuda fikrim aynı ama benden sonra şu anda mesela ben tekrar 15 yaşında herhangi bir kız olsam o kimliği tekrar kazanabilir miyim imam hatipte emin değilim."

[4] Mülakat ile görüşme gerçekleştirilen 15 kadın katılımcının, 4'ü başörtüsü kullanmayan ve 11'i başörtülü bireylerdir. Başörtüsüz dört katılımcının bir tanesi hiç baş örtüsü kullanmamışken (K5); üç katılımcı (K4, K12, K18) hayatlarının belirli bir döneminde başörtüyü tecrübe eden ve güncel olarak başörtüsü takmayan katılımcılardır.

> fakültesini okuduysam onun gibi bir şey benim için. Eğitim aldığım bir kurum. O dönemin sadece koşulları gereği oraya gitmek zorunda kaldım. O yüzden bir kimlik olarak görmüyorum da sıradan eğitim aldığım bir kurum olarak bakıyorum. Ama bu sana insanlar tarafından bir algı, bir kimlik oluşturmuş oluyor. Tabii ki imam hatip mezunu olduğunu söylediğin zaman insanların kafasında bir algı ve kimlik oluşuyor. Ama ben bunu taşıyarak hareket ettiğimi düşünmüyorum.

Hukuk fakültesi öğrencisi olan K7 konuyu kendi perspektifinden, sosyalleşme bağlamında etiketlenme ve öteki algısı ile de ilişkilendirerek şöyle ele almıştır:

> Bir kimlik biçimi olduğunu düşünmüyorum. Ama tabii ki belli yaşam pratiklerini beraberinde getiriyor. Pratik olarak ben bu kimliği taşıma emareleri göstersem de böyle bir kimlikle anılmak istemiyorum. Çünkü herhangi bir kimlikle anılmak istemiyorum. Birey olarak var olmak daha kıymetli geliyor bazı şeylerden arınmış olarak. Çünkü her insan bana göre kendi içerisinde barındırma ihtimali olumsuz düşüncelerden uzak durmak ister. Özelikle ilk intiba dediğimiz şey, çünkü bazı şeyler insanların aklında gündemle kalır. Örneğin imam hatipteki farklı olaylar, düşük eğitim seviyesi vs. Bu önyargıyı kimse taşımak istemez. Yani en azından ben taşımak istemiyorum.

Buna ek olarak bazı katılımcılar[5] detaylandırmadan ve daha kısa şekilde aynı durumu ifade ederken, imam hatip ve lisans döneminde başörtüsü kullanıp sonrasında başörtüsünü çıkaran katılımcılardan bir diğeri de çocuk gelişimi mezunu olan K18'dir. Katılımcının perspektifinden durum şu şekildedir:

> İmam hatip dönemindeyken o kimliği daha çok yaşıyordum. Ama mezun olduktan sonra sanki onu biraz kaybettim. Hani etrafın neyse sen de osundur ya, gerçekten öyle, çevre çok önemli. İnsanlar...bulunduğun ortam...çok yansıtıyor insanı. Ben mesela kapalıydım...çok da isteyerek kapanmıştım. Ve imam hatibe gidiyorsam da bunu taşımam gerektiğine hep inandım. Ama son zamanlarda içimde ukde kaldı, küçükken kapandığım için bir de aile baskısı vardı, hiç açılamadım. Bir süre açık kalsaydım şu an yine kapalı olurdum.

[5] K10: "Bence insanların düşündüğü bu şekilde, yani bir kimlik olarak görüyorlar ama kişinin kendine ait hissetmesi gerekli. O kimliğe. İnsanların ne gördüğü değil de kişinin ne hissettiği önemli. O yüzden ben o kimlik üzerine düşünmüyorum şu an. Bende de belli noktalarda bu kimlik ortaya çıkabiliyor ama her zaman olmuyor."
K14: "Şöyle ki, imam hatip bir kimlik biçimiymiş önceden ama şu an sayısının artması ve eğitimdeki nitelik seviyesinin düşmesinden ötürü şu an bir kimlik olarak göremiyorum. Yani bir şeyin sayısı zaten ne kadar artıyorsa o kadar niteliğini kaybediyor. Benim için şu an bir kimlik değil. İmam hatip kimliğiyle temsil edildiğimi de hayır, düşünmüyorum."
P2: "İmam hatibe ilk başladığımda öyle düşünüyordum. Ama daha sonra hayatım değişmeye başlayınca...sanki bir tık...daha farklı bakış açılarına sahip olduğumu düşündüm. Hayır diyebiliriz. Temsil edildiğimi düşünmüyorum."

> Sonra işte dedim ben açılacağım. Manevi gücümü kaybetmedim ama açıldım. Kapanma isteğim hala var. Ama önemli olan bence o maneviyatı kaybetmemek.

Psikoloji mezunu olan ve imam hatibi bir kimlik olarak görmeyen ve kendini de bu temsiliyetin dışında tutan bir diğer kadın katılımcı ise K26'dır:

> Ben bir kimlik olarak tanımlamıyorum. Bence imam hatip sadece inananların bir arada olduğu bir yerdir. Ama "bu kimliktensin, bununla adlandırılacaksın, bu kimliğe aitsen şöyle olmak zorundasın" gibi şeyler vardır ya, imam Hatip'te maalesef baktığımızda bu tarz birçok şey sana dikte ediliyordu, içine girdiğimden biliyorum. Ve ben o kimlikten çok soğudum. O kimlikten, orada olmaktan çok soğudum. Çünkü İslam'ın güzel öğretilerinden ziyade o kimliği, o ideolojiyi inanılmaz şekilde sanki zorunluymuş gibi dikte edecek insanlar vardı etrafımda ve bu beni şu andaki hayatımda inanılmaz üzüyor. Yani keşke o ortamda olmasaydım diyorum. Şu anda da imam hatip kimliğini temsil etmiyorum.

Hukuk fakültesinde öğrenim gören ve imam hatibe gitmenin bilinci ve yönlendirilme üzerinden durumu ele alan bir diğer erkek katılımcı K27 ise şu şekilde açıklama getirmiştir:

> Yani pek öyle düşünmüyorum çünkü o dönemde bilincin çok da yerinde değil, neyin ne olduğunun farkında değilsin aslında. Ben de o şekilde yönlendirildiğimi düşünüyorum ve insanın bir kimlik olarak taşımaması gerektiğini düşünüyorum. Ben de temsil ettiğimi düşünmüyorum.

Baktığımızda belirli katılımcıların (K4, K12, K18) başörtüsünü bir dönem taşıyıp daha sonra çeşitli sebeplerle çıkarmış olmaları ve "artık bu kimliğimi dışarıdan yansıtmıyorum" ya da "öyle görünmediğim için temsil etmiyorum" ifadeleri Hall'da (1996) kimliğin bir temsil sistemi ve kültürel pratikler bütünü olarak tanımlaması ile örtüşmektedir. Öte yandan, K4'ün "Sen imam hatipli olduğunu söylediğinde insanların kafasında bir algı ve kimlik oluşuyor" şeklindeki ifadesi, bu kimliği açıkça taşımak istemeyişiyle birlikte değerlendirildiğinde; başörtüsünün birey açısından istemsizce de olsa bir bedensel temsiliyet işlevine sahip olduğu görülmektedir. Bu durum, bireyin içsel aidiyetiyle toplumsal alandaki dışsal temsili arasında yaşadığı gerilimi gözler önüne sermektedir.

Buna ek olarak, K4 ve K26 gibi katılımcıların imam hatibi "dikte edilen kimlik" vb. açılımlarla bir kurumdan ötesi, ideolojik bir formasyon olarak görmeleri söz konusudur. Bu, kimliğin yalnızca özsel bir yönelim değil, içinde bulunulan kurum tarafından süreç içerisinde örgün olarak kuşatılan ve yönlendirilen tarafını görünür kılmaktadır.

Bazı katılımcıların ise (örn. K7) imam hatip kimliğinin beraberinde gelen önyargılardan kaçınmak suretiyle bu kimlikle anılmak istememeleri; kimliğin toplumsal düzlemde başkalarının da gözünden üretilen bir temsil biçimi olduğunu, bireyin ise kendi öznelliğini korumak maksadıyla bu kimlikten geri çekilme davranışı sergilediğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kimliğin aynı zamanda toplumsal olarak okunduğunu ve bireyin bu okumaya verdiği karşılıklarla yeniden inşa edildiğini gözler önüne sermektedir. Nitekim bu portföy de kimliğin, bireyin içinde bulunduğu kültürel, politik ve sembolik çerçevelerde sürekli olarak yeniden kurulan, reddedilebilen, yıpranan, etiketlenme endişesiyle mesafelenilen bir anlatı olduğunu göstermektedir.

2.2.2. Katılımcılara Göre Dindarlık

Katılımcıların hemen hepsi mahiyet ve öz bakımından dindarlığı benzer ve yakın şekillerde tanımlamıştır. Tanım ve tasvirler arasında çok ayrı ve keskin uçlar olmadığı açıkça gözlemlenmiştir. Bunun bir örneği olarak bazı katılımcılar (K10, P1, P2, P3, P4, P7) kısa yanıtlarla dindarlığa bakış açılarını ifade etmiştir[6]. Öte yandan dokuz katılımcı "size göre dindarlık nedir?" ve "siz kendinizi dindar bir birey olarak tanımlarken hangi niteliklerinizi dikkate alırsınız?" sorularına cevaben; amel

[6] K10: "Dindarlık, İslam'ın getirdiği kuralları doğru ve içten bir şekilde yapmak bence. Şu an tam olarak tanımlamıyorum. Ama tanımlayacak olsam, dürüst ve ahlaklı bir kişi olduğumu dile getirirdim."
P1: "Dindarlık, hayatta ilk sıraya dini koymak, Allah rızasını koymak. Yapacağın her işte, okulumda, ailemde, her şeyde ilk önce Allah buna razı oluyor mu diye düşünmek bence."
P2: "Dindarlık yani şey, belli başlı inançları, yani değer ve yargılarımızın da olması anlamına geliyor ve bu değer ve yargıları uygun bir şekilde hareket etmemiz anlamına geliyor."
P3: "Dindarlık bence dinin gerektirdiği ya da değerlerini hayatına yansıtabilen, hayatında yaşayabilen insanlara bence dindar denir."
P4: "Allah'ın emri ve yasaklarına uymak. Gereklilikleri yapmak."
P7: "Bana göre dindarlık, hayatını Allah'ın kurallarına, isteklerine ve istemediklerine göre adapte etmeye çalışmaktır."

(pratikler) ve niyet ayrımı yaparak duygulara, hissiyata ve insani hasletlere ahlak düzleminde öncelik vermiş (K1, K8, K9, K18, K20, K22, K26) ya da dindarlığı başat olarak bir inanç sistemi vurgusuyla (K4, K12) ele almıştır.

K1'in bu bağlamda dindarlık ve dindar kimseye dair yaptığı detaylı tasvir yukarıda belirttiğimiz dinamikler açısından elzemdir:

> Yani ben bir kişinin dindar olmasını algılarken kesinlikle onun müsamahalı, uyumlu, barışçı ve kapsayıcı birisi olmasını anlamam. Yani dindar olmak bu tutumları bir fazilet olarak algılamamayı gerektiriyor. Bize bir kişinin şu kadar bin lira faiz çektim ya da abi boykot işi abartılıyor Carrefour'dan şu kadarlık alışveriş yaptım demesi bizim midemizi bulandırması gereken bir şeydir. Yani benim için öncelikle barışçıl, pasif, ılımlı bir karaktere sahip olmamak ve oldukça zayıf bir mideye sahip olmak anlamına geliyor dindarlık. İkinci olarak amel büyük bir paya sahip olmakla birlikte, daha çok kişinin içerisinde taşıdığı inanç, çerisinde taşıdığı ilkeler ve duruşlar toplamı olduğuna inanıyorum. Yani bir kişi o sabah namazını kaçırmış olabilir ama günün sonunda "bir avuçtuk biz göklere sığmayan" ezgisi söylüyor ise o arkadaşımız dindardır.

Benzer şekilde K8 de insanın görünenden öte içindeki hesaplaşması ve hissiyatı ile iltisak kurarak konuya dair düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

> Benim gözümde dindarlık günün sonunda eve kapanınca insanın Allah'la olan arasındaki ilişkiye bağlı. Yani insan dışarıdaki reaksiyonlarda bunu belli etmiyor olabilir. Tanıdığımız bir insana hiç Müslüman bir kimlik yakıştıramıyor olabiliriz ama içerisinde çok dindar bir insandır. Yani bu tamamen hassasiyeti ve ibadetlerine olan tutumuyla alakalı bir durumdur. Kendimi aynı şekilde reaksiyonlarımla değil, Allah'la aramdaki ilişkiye, ibadetlere, haramlara ve helallere olan hassasiyetime bakarak dindar tanımlıyorum.

Yine katılımcı K9 dindarlık tanımındaki ibadet merkezli bakış açısından yola çıkarak karşılaştırmalı bir okuma yapmış ve vicdan değerine dikkat çekmiştir:

> Yani bana göre dindarlık sadece namaz kılmak ya da oruç tutmak, zekât vermek değil de hem davranış olarak hem hayatını yaşayış biçimi olarak da insan kendini geliştirmeli. Sadece belirli ibadetlerle ben dindar kişi olunduğunu düşünmüyorum. Bu, kişinin davranışlarına, hayatına, onun yaşayış biçimine yansımadığı sürece o kişiye dindar diyemeyiz. Ben çünkü namaz kılıp da kötülük yapanı da gördüm. Yani sadece bir taraf değil; insanın diğer yönünü de geliştirmesiyle alakalı.

Örneğin K10 kendini dindar olarak tanımlayıp tanımladığı sorusuna "...tanımlayacak olsam dürüst ve ahlaklı bir kişi olduğumu dile getirirdim..." şeklinde kısa açıklaması ile değerlere içkin bir yanıt verirken, yine K18' de paralel bir açıklama ile genelde dindarlığa ve özelde kendi dindarlığına ilişkin şu açıklamalarda bulunmuştur:

> Biraz inançlarına sahip çıkıp, merhamet sahibi olmak. Bence bir insan dinine saygı gösteriyorsa merhametli, vicdanlı olmalı. Ve başkalarına saygılı olmalı. Ya açık olduğum için biraz kendimi uzaklaşmış hissediyorum, üzülüyorum o konuda ama onun dışında her şeyim tamam benim iyi yani. Sadece başım açık, biraz daha dinime karşı böyle kurallı ilerlesem...

K20 size göre dindarlık nedir sorusuna cevabında benzer bir yaklaşımı ahlak üzerinden dile getirmiştir:

> Ahlak. Kendimi dindar biri olarak tanımlarım ama kimse dört dörtlük bir Müslüman olamayabilir. Elbet hatalarımız olmuştur. Ama dindarlık kısmında bence ahlaklı olmak daha da önemli. Kendim güzel ahlaklı olursam, öyle yansıtabilirsem ister istemez inandığım dini de yansıtmış olurum.

Amel ve niyet ayrımı hususunda niyete ağırlık vererek dindarlık açıklamasında bulunan katılımcıların içinden K22'nin ifadeleri ise şu şekildedir:

> Yani dindarlık... Beş vakit namazını zorlama olmadan yapmak bir dindarlıktır bence. Ya ben ameller niyetlere göredir tarafındayım daha çok. Namazı kılıyorsun vesaire dinin gerekliliklerini yerine getiriyorsun okey ama hani sonuç olarak mesela kızlarla da çok fazla arkadaş olmaması gerekiyor muhafazakâr bir insanın ya da çok yakın olmaması gerekiyor ama günümüz şartlarında bunun çok zor olduğunu düşünüyorum o yüzden o sınırları daha yumuşak kullanan biri olduğumu düşünüyorum. Yani bir şey yapıyorsun okey ama hani gerçekten niyetin neyse ona göre baz alıyorum ben dindarlığı.

Son olarak benzer bağlamda K26 insani hasletler ve kişinin dışarıya, yeni fikirlere, yeni gelişmelere açık olabilmesi üzerinden dindarlığı açıklamış ve kendi tecrübeleri ile harmanlayarak bireyin duygu dünyası üzerinde durmuştur:

> Ben kendimi dindar olarak görmüyorum. Dini çok sorguluyorum. Açılmayı çok düşündüm. Aslında iyi bir insan olmak benim için dinin ilk kuralı. Dindarlık dediğimiz şey...bir kere çok gelişmek, yeni fikirlere, yeni insanlara, yeni öğretilere açık olabilmek ama özündeki o inancı kaybetmemek de aynı

> zamanda. Yani Allah'ın senden istediği şeylerin farkında olup bunu hayatın diğer getirileriyle bütünleştirebilmek. İnsanlara da bunu dikte etmeden hoşgörülü bir dille söyleyebilmek ve kararı onlara bırakmak. Dikte etmek benim için çok iğreti bir durum. Psikoloji okuduğum için perspektifim çok değişti. Kendi yaşadığımız dinin birçok noktasının yanlış olduğuna inanıyorum. Çünkü kırılan kalpler var bunun altında. Hayal kırıklıkları var. Kararan birçok hayat var din yüzünden.

Bunun akabinde K4 ve K12 dindarlığı bir inanç sistemi vurgusuyla ele almıştır. Bunda tıpkı diğer katılımcılar gibi geçirdikleri imam hatip tecrübesinin etkisi olsa da bu cevapların derinlemesine bir değerlendirmesinin bu alanda ele alınmayacağını hatırlatmak faydalı olacaktır. Bununla birlikte K4 ise konuya şu şekilde açıklama getirmiştir:

> Bir inanç sistemi aslında. Ben dindar bir insan mıyım? Bir noktada evet, görevlerimi yerine getirmiyorum ama sonuçta bir inanç sistemine inanıyorum. Buna ihtiyaç duyuyorum. Buna inanmak benim günlük hayatımı rahatlatıyor. Manevi/ ruhsal olarak beni rahatlatıyor. O yüzden ben kendimi dindar insan olarak değerlendirebilirim ama görev ve sorumluluklarını yerine getirme olarak baktığım zaman değilim. Buna iki ayrı bölüm olarak bakmamız gerekiyor bence. Dindarlık tamamen sorumluluklarını yerine getiren ve inanan insan tam bir dindar insandır gibi değil. Bir de bunun sonuçta manevi ve maddi sorumlulukları var. İyi bir insan olmak manevi bir sorumluluktur. Ben bunu yerine getiriyor muyum? Getiriyorum. Kimseyi kırmamaya çalışıyorum. İyi bir insan olmaya çalışıyorum. Bu yüzden evet dindarım diyebilirim. Tam namaz kılmıyor olabilirim, başörtüsü takmıyor olabilirim. Ama bunları yapmadığım için dahil olmadığımı düşünmüyorum.

K12 temelde çekirdek bir inanç üzerinden ilerlemekle birlikte ifadelerinde dindarlığı ve kendi dindarlığını değişken bir yapı göstermesi üzerinden addetmiştir:

> Kendi hayat tecrübemde bile dindarlığın farklı çehreleri oldu. Ama inancın daha çekirdek olduğunu düşünüyorum. O çekirdekteki inancı korumaya çalışıyorum yani. Onun etrafında değişen bir şey sanki dindar kimlik. Her hareketiyle, sözüyle Allah için yaşamak örneğin… Bir süre onu yapmaya çalıştım ama ibadet noktasında mesela o azaldı. Şu an Müslümanım evet. Allah'a inancım ve onun yasakladıklarından olabildiğince kaçınmaya çalışarak nitelerim dindarlığımı. Yani herkes gibi tamamen ibadetleri dört dörtlük yapan noktasında olamasak da…

Ele aldığımız ilk perspektifin yanı sıra belirli katılımcılar (K3, K23, K27, P6) dindarlık denince ibadetler ve pratikteki karşılığı üzerinde yoğunlaşarak açıklama

getirmişlerdir. Bazı katılımcılar[7] bunu özetle dini vecibelerin yerine getirilmesi şeklinde ifade ederken bazıları da yine ibadet ve amel üzerine yoğunlaşarak detaylı tasvir ve açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin K3:

> Bana göre dindar birey kendi inandığı dini ritüellerini belli periyotlarla yerine getiren, ibadetlerini yapandır. Aynı zamanda bu dini ritüelleri bir kenara bıraktığımız zaman, dindarlık vasfı diye bir şey var. Hani bir kişiye dindar diyebiliyorsan, aynı zamanda insani olarak, topluma bakan yönü olarak da o kişiyi iyi sıfatıyla değerlendiriyor olman lazım. Yani çevresine, hayvanlara, arkadaşlarına veya kendisine saygısı var mı? Başkalarının hakkını gözetiyor mu? Bu yüzden kendimi dindar olarak tanımlayabilirim.

Bu bölümdeki tasnifin son basamağı, dindarlığın inanç ve pratik/ibadet noktasında ortaklaşa ve ölçülü olarak sosyal hayatta var olması/ sosyal hayata vakfedilmesi[8] gerektiğini farklı betimleme ve tasvirlerle açıklayan katılımcılardır (K2, K5, K6, K7, K11, K13, K14, K15, K16, K17, K19, K24, K28, K29, K30). Nicelik olarak dindarlık tanımlamalarının çoğunluğunu bu son kısım oluşturmuştur. Bazı katılımcılar ibadet ve pratik noktasında sarf edilen çaba ile dindarlığı doğru orantılığı ele alırken, bazıları bu dengeyi gündelik hayatta ve yaşantının her noktasında itidalli olmak ile ele almıştır. Bazı katılımcılar da hayata geçirilmesi ve dindarlık bilinciyle hareket edilmesi vurgusuyla ele almıştır. Dolayısıyla bu kısımda farklı veçheleri oluşturan katılımcıların cevapları verilecektir. Örneğin K5'in ifadeleri şu şekildedir:

> Ben öncelikle dindar olmaya çalışan biriyim. Dinini güzel ve layığıyla yaşamaya çalışan biriyim. Çünkü dindarlığa gerçekten inancını yaşayabilmek derim. Bu da benim için, içinde ahlak denen şeyi, itikadı, ibadetlerini yerine getirmeyi, bu tarz temel şeyleri barındıran bir şey içinde. Bence bunun kıstası gerçekten güzel insan olmakla başlıyor. İkincisi, inançları, ibadetlerini yerine

[7] K23: "Yani dinini bilenden çok yaşayandır bence…"
K27: "Yani dindarlık... En basit ifadesiyle muhtemelen dinin vecibelerinin yerine getirilmesidir. Yani özünün iyi olmasıdır falan diyemeyeceğim. Yani kendimi dindar bir insan olarak tanımlamıyorum. Bu arada hafız insan olmama rağmen bunu söylüyorum ben. Yani açıkçası o konuda hep eksik kaldım, bilmiyorum. Yani o yönden hep bir eksikliğim oldu. Yani eğer kendime dindarım dersem gerçekten dindar olan insanlara haksızlık etmiş olurum yani."

[8] P6: "Dindarlık şu, bu sadece İslam dindarlığı değil, Yahudi, Hristiyan her şey olabilir. O dinin yasakları ve o dinin yapılması gereken şeylerini yerine getiren ama muntazaman yerine getirilmese de getirmeye çalışan en azından bir ortamda ben buyum diye o başlık altında madde madde böyle onu tanımlayabileceğimiz, ondan sonra onunla oturduğumuzda evet bu dinin mensubudur diye rahatça kavrayabileceğimiz insana ben dindar diyorum."

> getirmeye çalışmak, mümkün olduğunca buna sarılmak ve itidalli olmak. İtidal benim için çok önemli bir yerde, inancım konusunda.

Örneğin K6 dindar kimliğin sürdürülmesi üzerine vurgu yaparak "Yani olduğum ortama göre şekillenmeden o kimliği, o dindarlığı yine devam ettirebilmeyi düşünebilirim. Bazı insanlar dindar diye geçinip de ortamına göre de şekillenebiliyor. Yani o açıdan değerlendirebilirim. Yani bunu bir istikrar olarak ele almak, hayat felsefesi olarak düşünebilmek gerekiyor bence" ifadelerinde bulunurken, K11 bu sürdürülebilirliğe yaşamın her alanında bireyin çabası üzerinden değer atfetmiştir:

> Bence dindarlık, Allah'ın hükümleri çevresinde yaşamaya çalışmak. Yaşamak da demiyorum çünkü yaşamak çok çok zor. Ama en azından o yolda yürümeye çalışmak benim için çok önemli. İş yoğunluğunun arasında veya ortam değişiyor ister istemez. O eski, o kapalı alanımızda kalamıyoruz bazen. Özellikle seküler çevrelerin içine çok girdiğimizde böyle bir kimlik çatışması yaşıyoruz. Yani imam hatipli olmanın bu anlamda bir etkisi var. Hani biz çok kapalı kutularda büyüdük ve bir anda dışarıya açıldık. Avukatlık serüvenimde çok farklı bir dünyaya dahil oldum ve orada onu korumak çok zor geldi bana. Yani diyorum ki en azından ibadetlerimde bir azalma yaşasam da o kimliğimi korumaya çalışma çabası... En azından bu çabayı devam ettirmek. Hayatın içinde gerçekten Allah'ın hükmüne göre yaşamaya çalışmak ve insanlara da böyle davranmaya çalışmak aslında benim için dindarlık. Tesettürlüyüm ama gerçekten dindarlık dediğimde tesettürüm aklıma dahi gelmiyor. Ki bundan da mutluluk duyuyorum. Gerçek bir Müslümanın o duruşundaki adaletli bakış, o ahlak...beni çok etkiliyor. En önemli şey bu bence. Sonra da o ibadet edebilmeye çalışma gayreti diye düşünüyorum dindarlıkta.

Yine bir diğer katılımcı olan K15 de dindarlık ve çaba arasında kurduğu ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir:

> Birincisi şeklin dışında kalan bir şey. Önce bunu tesettür anlamında söylemek istiyorum. Anlayış itibariyle Allah inancına uygun yaşamaya çalışmak ama bunu bütüncül anlamda karşılayamazsın zaten. Allah da senden bunun garantisini istemiyor. Bunun için çabala diyor. O çabalama yolunda olmak. Namaz kılmak ya da başörtüsü takmak değil benim için dindarlık, Allah'ın bizden istediği öğretilerin ya da temel olarak güttüğü bu helal haram dairenin içerisinde bulunduğu müddetçe bir insan benim için dindardır. Mesela fedakârlık olabilir bunun kilit noktalarından bir tanesi, din kardeşine karşı sahip çıkma olabilir. Ben demekten ziyade daha toplumsal bir şekilde bunu sürdürmek. Çünkü namaz kılmak, oruç tutmak… bu tür farz ibadetler Allah'la senin aranda olan irtibat. Ama biz sosyal varlıklar olduğumuz için bu kadar insan varsa bir nedeni vardır. Bu nedenle benim gözümde dindarlık daha sosyal boyutta oluşan bir kavram. Benim çevremde tesettürlü olmayan çok arkadaşım var ama anlayış itibariyle dinin senden istediğini karşılayacak

> nitelikteler. O zaman tesettür demek ki bir noktada şey değil diyorsun. Tabii ki tesettürün de seni konumlandırdığı çok fazla alan oluyor. Ama bu şekilde.

Bununla birlikte K14 dindarlığı hayata vakfetmek üzerinden açıklamasını dile getirmiştir:

> Şu an gördüklerim bana pek doğru gelmiyor açıkçası. Şu an toplumda gördüğüm şey, sadece namaz kılmak, oruç tutmak…daha çok dışarının da tasdikleyebildiği şeylere dindarlık adı altında bakılıyor. Kendimi tanımlamam gerekirse... Kesinlikle kul hakkına girmemek benim için. Benim dindarlığım bu. Doğru bir insan olabilmek.

K16'nın cevabı ise yine Allah'ın rızasını öncelemek ve bunu gözetlemek üzerine yoğunlaşmıştır:

> Dindarlık bence hayatında herhangi bir karar alırken ilk gözettiğin meselenin Allah'ın rızası olup olmamasıyla alakalı bir şey. Yani özellikle yaş büyüdükçe çok fazla perspektif çıkıyor ortaya. Onların içinden Allah'ın yapmamızı istediği perspektifi seçen biri dindar oluyor bence. Ve yanlış yaptığımda kime karşı suçluluk hissettiğimle de alakalı. Herhangi bir hata yaptığımda kimden gerçekten özür diliyorum içimde. Yaptığım hatalara karşı aldığım reaksiyonlar ve direkt karar mekanizmalarım odağında dindarlığımı değerlendirebilirim.

Bunun yanı sıra K17 de aynı bağlamda sosyal ilişkilere dair bir tasvir getirerek yorumda bulunmuştur:

> İslam'a göre yaşamak ve çevrenin de İslam'a göre bir çevre olmasını istemek bence de dindarlık olur. Kendimi çevreme göre daha az dindar tanımlarım maalesef. Yani hepimiz her şeyi doğru yapamıyoruz. Ama kendimi dindar olarak tanımlamak beni daha güzel hissettiriyor. Yani ben İslam'ın gerekliliklerini yapıyor muyum? Daha çok güzel ahlaklı bir insan mıyım? Yalan söylüyor muyum? Hırsızlık yapıyor muyum? İnsanların arkasından konuşuyor muyum? Bunlara daha çok bakıyorum ben. Çünkü İslam'ın şartları zaten yapmamız gereken şeyler olduğu için değerlendirme yaparken daha çok diğer insanları etkileyen şeyleri göz önüne alarak yapıyorum değerlendirmeyi.

Bir diğer katılımcı K19'un ise bu kısımdaki her iki bileşeni de ekleyerek yaptığı açıklama güzel bir mezcetme örneğidir:

> Bana göre dindar insan, dinin gerekliliklerini yerine getiren ve sosyal hayatını dine göre şekillendiren, dini sosyal hayatına göre şekillendirmeyen insan. Bugün nasıl giyineceğinizden, nasıl ve neyi konuşacağınıza kadar dinin gereklilikleri var. Eğer buna göre davranıyorsanız Müslümansınızdır, dindarsınızdır. Dindarlık bende eşittir Müslümanlıktır. Yani bugün dindarlık demek, günahlarla beraber bir çerçeve oluşturup onun içinde hapsolmak değil. Bilakis.

Bu mezcedilişe bir örnek olarak, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde öğrenci olan ve değişim öğrencisi olarak Paris'te bulunan K24'ün, din ve sosyal yaşantı/ilişkiler arasındaki kuvvetli bağı ele alan detaylı tasvirini vermek de elzem olacaktır:

> Ya benim için din, hayat denkleminde en başta olan bir şey ve o denklemin içinde din olmadan kendimi oluşturamayacağımı düşündüğüm bir element. Hayatımın birçoğunu bunun üzerinden inşa ediyorum. Pratikteki uygulamalardan dolayı kendimi -tırnak içinde bence dindar- olarak tanımlıyorum. Sosyal yaşamımda, yediğim yemekten, gittiğim mekanlardan tutun da verdiğim kararların temelinde dini inancım yer alıyor. Din bana tercih sunuyor ve ben bu tercihler üzerinden karar veriyorum bu beni özgür kılıyor. Bir kere ilk başta hani dinin propose ettiği bir ahlak geliyor. Dolayısıyla bunun altında şekilleniyor her şey. Mesela benim edeceğim protesto, protestoyu edeceğim yöntem, ne hakkında savunacağım, hangi insanları savunacağım, adalette olacağım ama adalet nedir; bunlar din tarafından belirleniyor. Bunun yanı sıra şu an Paris'te okuduğum okulda namaz kılmak yasak. Tabii ki ben dindar bir insan olarak biraz daha bu okulun bana kurduğu pratiklere, kurallara aykırı görünen bir insan olmak zorundayım. Çünkü namazımdan vazgeçmeyeceğim. Muhtemelen güvenlik görevlilerinin gelip beni enselemesi riskiyle beraber bir yerlerde namaz kılmaya çalışıyorum. Veya burada girdiğim bambaşka bir ortamda farklı insanlar varken kendime biraz da dindar olarak beni anlayabilecek Müslüman insanlarla tanışmayı seçiyorum. Ortak inandığımız şey olan insanlara ihtiyaç duyuyorum. Benim dindarlığıma saygı duyacak ve bunu algılayabilecek kendisi de dindar olan insanlara.

Dini bilerek pratik etmek ve gündelik hayatı şekillendirmesi zemininde dindarlığa bakan K.28'in açıklaması ise şu şekildedir:

> Ben biraz daha bilgi yönünden gelişmiş olmakla ve hayatla çok bağlantılandırıyorum dindar olmayı. Çünkü hakikaten okumadan bilemiyor insan. Dindarlık dediğimde de o inandığı kitabı düzgün, doğru kaynaklardan, doğru insanlardan öğrenip günlük hayatına tatbik etmesi. Yine günlük hayatı şekillendirme noktasında; benim boş vaktim mesela neyle geçiyor? Boş vakit geçirmek doğru bir şey değil o zaman onu dönüştürmeliyim. Ya da dine aykırı bir şey yaptığım zaman vicdan azabı duymak, yapabiliyorsam onu

> dönüştürmek. Hangi hareketi yapıyorsam yapayım, bunu evet Allah rızası için yaparsam ibadet olabilir algısıyla hareket etmek.

K29'un ise dindar ve muhafazakâr sözcükleri arasında güttüğü ayrımla birlikte, dindar kimliğin hayatın tam ortasında var olmasına ve aslında dinin yaşadığı toplumdaki dinamiklerine dair ifadeleri dikkate değerdir:

> Bence dindarlık en temel olarak namaz çizgisinde, namaz yaklaşımımızın ne olduğunda şekillenir. Namaz kılmadığı halde bundan mahcup olan bir insan bana kalırsa dindardır. Volkan Ertit'in Sekülerleşme Teorisi'nde çok güzel sekülerlik ve muhafazakarlık tablosu var. Orada genel kabul şu şekilde, karar verirken dini referanslarla hareket edenlere dindar diyoruz. Akademik tanımı bu şekilde olabilir belki ama havf ve reca arasında yani ümit ve korku arasında ben ona mahcubiyeti de ekliyorum. Dindarlık bence Allah'ın buyruklarına elden geldiğince uyup, uyamadığın yerde de mahcup olmaktır. Bence ben dindar bir insanım, öyle olmaya çalışıyorum.

Ve son olarak K29 da mevzubahis çizgideki cevabı son basamakta ele aldığımız özellikleri toparlayıcı nitelikte olmuştur:

> Bana göre dindarlık her daim içinde Allah korkusunun endişesini taşımak. Her daim içinde acaba yanlış bir şey mi yapıyorum ya da doğru mu yapıyorum sorgulamasında olmak. Biraz tetikte olmak. Günde beş vakit yani sürekli Allah'ı hatırlamak bunu sağlıyor bence. Bir de arkadaş çevreme, etrafımdaki insanlara bakıyorum, hepsi dindar olarak tanımlanan insanlar. Demek ki ben bunu insan ilişkileri dahil olmak üzere odağıma koyuyorum ki insanları da böyle seçiyorum.

Dindarlık tanımları katılımcıların perspektifinden okunduğunda K1 ve K9 gibi katılımcıların ahlak, vicdan ve tutum vurguları; K8 ve K22'nin niyet merkezli yaklaşımları, dindarlığın yalnızca ibadetle değil, bireyin anlam dünyasıyla bütünleşik olarak kurulduğunu göstermektedir. Dindarlığı bir inanç sistemi olarak tanımlayan K4 ve K12 gibi bazı katılımcılar ise sorumluluklarını yerine getirme konusundaki bireysel eksikliklerin bu kimlik aidiyetini zedelemediğini ifade etmişlerdir. Bu durum pek tabii değişebilen formlarına rağmen dinin bir kutsal şemsiye (Berger, 2015) görevi görüp varlığını korumaya devam etmesi olarak okunabilir. K24 ve K28 gibi katılımcıların ise dindarlığın sosyal yaşamla bütünleşen bir duruş ve yönelim olduğunu vurgulaması kimliğin sosyal sorumlulukla da şekillendiğini göstermiştir.

2.2.3. Dinin İçine Doğmak: Dindar Kimliğin Oluşumunda İmam Hatipler

Katılımcılara dindar kimlik tasvirlerinin yanı sıra imam hatip lisesinin benimsedikleri dindar kimlik üzerindeki etkisi sorulduğunda dokuz katılımcı (K1, K3, K4, K8, K10, K15, K22, K26, K27) ilişkilendirdikleri sebepler ve getirdikleri açıklamalar farklı olsa da genel olarak menfi bir cevap vermiş, on altı katılımcı ise (K2, K6, K7, K9, K13, K16, K17, K18, K19, K20, K23, K24, K25, K28, K29, K30) ise imam hatibin sağladığı katkılar ve hali hazırda benimsedikleri kimliklerinin oluşumundaki paydan yola çıkarak müspet yönde yanıt vermişlerdir. Bu tasnifin yanı sıra K5 ve K12 katılımcıları, menfi taraflarına vurgu yapmakla birlikte açıklamalarını "olumsuzdan çok olumlu etkiyle oradan çıkmayı bir şekilde başardım herhalde"[9] yanıtındaki vurgu ile noktalamıştır.

K1'in yanıtı bu bağlamda hem imam hatip liselerinin güncel olarak insanlar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğuna, hem de öğrenci profilleri arasındaki farka

[9] K5: "Yani bir dönem ben de çok uzaklaştım, bir dönem çok yakınlaştım. Çünkü zaten 14 yaşında başlıyoruz biz liseye, imam hatibe. Aslında çok da aklımızın bir şeye çok sarmadığı bir şey ve biz o dönem tefsir alıyoruz, kelam alıyoruz, fıkıh alıyoruz. Ve bunlar da ağır ilimler aslında. Açıkçası ben onların hiçbirini tam olarak güzel, düzgün bir şekilde almadım o dersleri. İsmi var sadece onların bende. İmam hatipten açıkçası soğumadım ben o dört yıl boyunca. Ama çok travmatik bir dönemim oldu. Çünkü bizim müdürümüz çok baskıcı bir kadındı. Ve okulda açık olan dört ya da beş kız vardı. Ben de onlardan biriydim. Doğal olarak kadının gözüne daha fazla batıyordum. Ve inanılmaz sert kuralları olan bir kadındı. O dönem kesinlikle soğudum. Yani formamdan soğumuştum, okulun kurallarından soğumuştum. Bizzat dine dair bir şey değil ama onların bana dayatmaya çalıştığı şeyle bu dinin aslında bağlantılı olduğu, *onların inandığı din olması hasebiyle* ben zaten biraz darlandım, uzaklaştım. Yani katkısı bana oldu İmam Hatip'in bu arada. Bunu hiç inkâr edemem. Çünkü dediğim gibi bazı ilimlere ilgimi, böyle meraklı celbetti. İşte Kelam. Kelam benim hala yakından ilgilenmeye çalıştığım bir ilim. Dolayısıyla İmam Hatip de o konuda bana menfi etki de bıraktı ama müspet de birçok etkisi oldu yani onu söyleyebilirim. Bu da bir imtihan baktığın zaman. Ben uğraştım, soğumamayı seçtim, denedim. Ve yani olumsuzdan çok olumlu etkiyle oradan çıkmayı bir şekilde başardım herhalde."
K12: "Yani imam hatibin üniversiteden daha çok etkili olduğunu düşünüyorum hayatımda. Şimdi geriye dönüp baktığım zaman hocalar mesela tek yönlüydü. Hepsi öyle olmasa da. İster istemez belli bir çerçeve sunuyorlardı. Tabii dönüp baktığımda hoşuma gitmeyen tavırlar özellikle kız öğrencilere karşı vardı erkek öğrencilerdense. Bu hem tesettürlü öğrenciler hem tesettürlü olmayan öğrenciler için. Bir şeylerden esirgedikçe mesela en çok şeyi düşünüyorum kız erkek öğrenci ilişkilerinde bizim ayrıydı. Ama yine de bir şekilde hani buluşup konuşmaya çalışan öğrenciler vardı, ki genellikle kız şaibeli oluyordu. Açık açık hoca da gelip uyarabiliyordu. Ama tek yönlü bir şey vardı burada sanki. Bu kısım mesela olumsuz etkiledi beni. Mesela erkekliği ve kadınlığı daha çok bastırmaya yönelik ya, hani onunla barıştırmaya yönelik değil de bundan utanılacak bir şeymiş gibi. Bu beni rahatsız ediyor ve bunun çok sorununu yaşadım. Üniversiteye geçişte de iletişim olarak mesela. Yani bir erkekle veya kendi kadınlığınla işte iletişimde sıkıntı yaşadığımı düşünüyorum. Olumlu olarak... Olumlu olarak da o politik ve sosyolojik olarak hayatı daha iyi anlamamı sağladı. Yani içinde yaşadığımız toplumun her değeri veya düşünce eğilimlerini daha iyi anlamamı sağladı, imam hatipte okumak."

değinerek okul ve öğrenci arasındaki diyalektik ilişkiye dair kapsamlı bir cevap olmuştur:

> Yani bir İmam Hatip okumak benim için okurken güzel ve zevkli, mutluluk verici bir deneyim değildi. Bunun ekseri sebebi de oldukça kaba ve tek boyutlu bir dünya görüşüne sahip olan meslek dersi öğretmenlerinin çoğu konuda belirleyici bir söz sahibi olmasıydı. Ve bu kimliği reddetmeyi hatta başkalarını da etkileyecek şekilde onun hakkında olumsuz fikirler beyan etmeyi hedeflemiştim o zaman. Ancak onun kıymetini bitirdikten sonra girdiğim ortamlarda anladım. Benim dindarlığı veya İslamiyet'i aileden sonra öğrendiğim ikinci büyük etki İmam Hatip oldu. İmam Hatip'e gitmek İslam dininin sosyal hayata içkin olduğunu, bizim gibi başka bir sürü insan olduğunu gösterdi İmam hatipli olmak günün rüzgarına karşı kuru bir yaprak gibi savrulup gitmemeyi ve bütün bir akıntıda sabit kalabilmeyi sağladı.

Bununla birlikte katılımcılardan bazıları[10] bu aidiyeti tamamı ile dindar/mütedeyyin bir aileye sahip olmakla iltisaklı görerek ya da hali hazırda imam hatip öncesindeki dini çevrelerini gerekçelendirerek[11] imam hatibin bir katkısı olmadığını veya olumsuz bir katkısı olduğunu dile getirmiştir. Buna örnek olarak imam hatipte verilen dini bilgi ve İslam ahlak arasında bir ayrıma giden ve imam hatipteki tek taraflı bakış üzerinden örneklendiren K3'ün ifadeleri önemlidir:

> İmam hatibin üzerimde dindarlık, entelektüel bilinç veya Müslüman bilinci oluşmasında olumlu değil, daha çok olumsuz bir katkısı oluyordu. Çünkü o içerisinde bulunduğun ortam seni atalete ve tek taraflı bakmaya itiyordu. Yani dinî bilincimde vay be imam hatip dediğimde hocalar şöyleydi, arkadaşlar şöyle kaliteliydi o benim hayatıma çok katkı sağladı, eski günlere bakıyorum ya şu anki karakterimin oluşmasında o günden çok etkili olmuş diyemiyorum. Mesela hafızlık yaptığım zamanlar 15 saat izin veriliyordu çarşı iznine çıkıyorduk. Orada etraftaki evlerin yaz mevsimi yaklaşınca erikleri, kirazları vs. olurdu. Ağaçların üzerlerini örtüyorlardı hafızlar yoldan geçerken

[10] K15: "Ben hiç etkisi olmadığını düşünüyorum. Bende aileydi yani. Hani ben anne babam üzerinden hep tanımladım kendi dindar kimliğimi. İmam Hatip'in bilmiyorum. Gerçekten şu an sıfır değil diyebilirim. Yani olmuştur belki arkadaş çevresi yönüyle o tür insanlara ısınma ondan sonra benim kimliğime ait o insanlar da bunlar dedirtme yönünde bir etkisi olmuş olabilir. Yani sosyal çevremi etkilemiş olabilir İmam Hatip."
K22: "Olumsuz olmuştur çünkü dediğim gibi benim İmam Hatip lisem çok darlayan bir İmam Hatipti aynı zamanda. Hani bir ara şeyden falan soğudum ben. Yani dedim abi yeter. Zaten küçüklükten de gelen bir şeyim vardı benim sadece imam hatipten değil de ailem çok üzerine düşüyordu vesaire. Allah razı olsun. Hani o eski duygularım kalmadı. O, o zamanki şeylerden dolayıydı. Lisenin de zaten böyle bir baskısı olduğu için ben de hani bir soğuma olmuştu diye noktalayayım."

[11] K8: "İmam hatibin bana ekstra olarak kazandırdığı bir şey olduğunu ya da üzerimde etkisi olduğunu ben çok sanmıyorum. Bunda biraz şeyin de etkisi vardı. Biz imam hatipte 30 erkek beraber okuduk ve ben bunların yaklaşık 15-20 tanesini Hüdai Vakfı'ndan falan tanıyordum liseye gelmeden önce zaten. Hani benim zaten imam hatip haricinde Hüdai Vakfı gibi çevrelerim olduğu için çok ekstra bir şeye bana kattığını düşünmüyorum."

> yemesinler diye. Sahiplerinden birisiyle tanıştığımda bana "Daha olgunlaşmamış meyveleri koparıyorlar, yiyorlar, niye böyle hafızlık yapıyorsunuz?" dedi. Yani orada bize hafızlığı, Kur'an'ı ezberlemeyi öğretiyorlar, dini öğretmiyorlar. Mesela insanlarda da böyle bir algı var. Bende de vardı. Kur'an'ı ezberlemeyi öğretmek veya din derslerini vermeyi öğretmek İslamiyet'i veya dindarlığı öğretmek değil bence.

Bunun yanı sıra bazı katılımcılar[12] ise imam hatibin, dine bakış açıları ve dindarlıkları üzerinde oluşturduğu olumsuz etkilerden yola çıkmış, imam hatibin kendileri üzerinde ve dindar kimlikleri üzerindeki menfi etkisini açıklamışlardır. Bunlardan biri olarak K26'ın deneyimlediği imam hatip tecrübesi gösterilebilir:

> Ben imam hatibe gittiğime çok pişmanım. Ve bunu çok sorguluyorum. Bir insandan ne sakınılırsa insan onun kurbanı olmaya başlıyor. Ben okula girdiğim ilk günden son güne, erkek ve kız ayrımının inanılmaz keskin olduğu yerler beni şok etmişti. Ben bugün İmam Hatip'in artı yönlerini saymak istiyorum ama olumsuz yönlerini saymak zorunda kalıyorum. Bir daha olsa gider miydim? Asla gitmem. Çocuğumu da yollamam. Allah büyük konuşturmasın, hiçbir şeyimi yollamam. Benim ailemin yanlış yaptığına inanıyorum. Bir çocuğun namazının, dini ibadetlerinin başörtüden çok daha önce gelmesi gerektiğine inanıyorum. Çünkü temeli o noktalarda atmazsan çocuk başörtüyü sadece bir eşya olarak bulunduruyor kafasında ben nitekim öyleydim. O yüzden de bana iyi yönleri olmadı.

[12] K4: "Şöyle. Bence benim üzerime çok olumsuz bir etkisi oldu açıkçası. Belki normal bir liseye gitseydim bu kadar olumsuz etkilenmezdim. En azından kitabi olarak dinin getirdiği sorumlulukları daha çok yapan bir insan olurdum bence. Bu noktada oradaki aşırı bağnaz inanç ve hani böyle keskin sınırları olan inanç, sen hani onun inandığı şeyin bir kısmına dahi inanmıyorsan, seni direkt dinsiz ilan ettiği bir inanç sistemi olduğu için bu beni olumsuz etkiledi açıkçası. Yani kendimi o yüzden sürekli bunun dışında tutmaya çalıştım. Bunun dışında tutmaya çalıştıkça da bir şeylerden kopuyorsun. Beni o yüzden olumsuz etkiledi."
K10: Ben genelde imam hatip lisesinin...çok olumsuz tarafları olabileceğini düşünüyorum. Çünkü...bize eğitim veren kişiler de...bir insan olduğu için belirli noktalarda kişiyi soğutabiliyor. Hani anlattığı şeyler ve hayat yaşantısı farklı olduğu için...kişi o noktada çelişkiye düşüyor. Yani şöyle söyleyebilirim. Bence kişinin eğer bir kimliği olacaksa, dini olarak, bunu hani orada değil de biraz da sosyal çevrede alması lazım. Ben zaten ortaokulda da İmam Hatip'te okudum, lisede de İmam Hatip'te okudum. Ama oradaki öğrenci profilleri de hoca profilleri de tam bu kimliği yansıtabilecek kişiler değildi."
K27: "Yani ben negatif olarak tanımlıyorum genelde. Yani okulumuzun kendi yapısıyla alakalı olabilir…Biraz daha radikal görüşlere yakın bir yerdi. Bazı konularda fikrini açıkça söyleyemiyordun. Bu da insanı ister istemez içine kapanmaya yönlendiriyordu. Şahsen de öyle oldu. Benimle aynı tecrübeleri yaşayan arkadaşlarım da var. O yüzden o yönden çok verimli bir lise hayatım olmadı."

İmam hatibin etkilerini müspet yönde ele alan katılımcılarda ise aile ya da önceki yaşantısında almadığı dini bilgi ve öğretileri alma noktasında[13] ya da var olan bilinç ve hassasiyetlerini sağlamlaştırma[14] noktasına değinilmiştir.

Buna ek olarak genel çerçevede din ve sosyal hayatı birleştirmesi[15], teorinin pratik edilebileceği sosyal ilişkiler/ağlar kurması[16] ve dayanışma ortamının

[13] K17: "İmam Hatip Lisesi'nin bende çok etkisi oldu çünkü ben din eğitimini daha çok İmam Hatip'te aldım. Kur'an Kursu'na falan gitmedim. Ailemde de çok fazla almadım. Tabi mesela bence imam hatiplerin kültürü okuldan okula bile çok fazla değişiyor. Mesela İpekçilik Anadolu İmam Hatiple Beyoğlu İmam hatibi karşılaştırdığımızda bizimki daha böyle şey kalıyor. Yani ne denir? Daha yani Beyoğlu'nunki daha katı kalıyor. Bizimki de katının tersini bulamadım." K18: "Ya geçmişimizle alakalı mesela ilk peygamberimizden tutun da her şeyi çok güzel öğrenip bu dini benimsememi sağladı. İnsan diyor ki bunun bir yaratıcısı var seni buna inandırıyor yani. Şu an kıymetini anlıyorum."

[14] K2: "Belki öncesinde farkında olduğum bu bilinçleri daha fazla, daha yoğun bir şekilde yaşayabilmeme neden oldu. Gerek verdikleri fıkıh, hadis, ilmihal dersleriyle bunları daha net bir şekilde yakından tanıma fırsatı doğmuş oldu. Hani aileden, çevreden ziyade günümün büyük bir kısmını geçirdiğim okulumdan. Bunları yakından görme şansım oldu. Bir diğer avantajı da Arapça eğitimi ile anlama kısmında da çok rahatlıkla yaşadığım için benim için avantajlı oldu." K14: "Kendi okuduğum okuldaki hocalarım sayesinde kazandığım bazı kimlikler var. Hiçbir zaman okumadan araştırmadan herhangi bir televizyon programı olur, sohbet adı altında başkalarının söylediklerine kapılmadan ve bunu araştırdığın zaman öğrenebileceğin şeyleri dışarıda başkaları yorumunu katmadan önce kendi altyapımızı oluşturmamızı istiyorlardı ki bu şekilde de oldu. Yani bir altyapımız gelişti."
K30: "Bende şöyle bir etkisi oldu. Hassasiyetlerin ne ölçüde olması gerektiğini anladım. Mesela ben lisedeyken, en basitinden somut olarak erkek kız ilişkilerinde şey çok doğal geliyordu, evet bir erkekle el ele tutuşmazdım ama mesela el kızartma oynarken bir erkeğin bana dokunması garip gelmezdi. Ya da işte ona kızdığımda bir tane tokat atmak da bana garip gelmezdi, harammış gibi gelmezdi. Sınırları tam kafamda oturtamıyordum o zaman. Bu direkt haram helal kısmının lobunu oluşturan şey bende lisede oldu. Herhalde Anadolu Lisesi'ne geçseydim bu kadar sağlıklı oluşmazdı bu durum. Mesela inanç olarak aynı olurdum ama tam haram helalliği kestiremezdim."
K28: "Bende namazı oturtturan, ben hangi dine inanıyormuşum bunu gösteren, yani annemler de babamlar da yıllardır bir şey anlatıyorlar ama he bu oymuş dediğim imam hatipte oldu yani. Namaz alışkanlığını, tesettürün ne olduğunu imam hatipte kazandım. Yani böyle günlük hayata aktarışım, inandığım şeyi öğrenerek İmam Hatip'te oldu benim."

[15] K17: "Ben yıllardır anlatılan dinle bilim yürümez ya da dinle iş hayatı yürümez veya dinle sosyal hayat yürümez düşüncesini, kafamda yıktığını düşünüyorum İpekçilik İmam Hatibin. Çünkü ben imam hatibi kendim tercih ederek gittim. Bu önyargıyı çok çevremde gördüm, benim zihnimde bunu yıktı ve çevremde de farklı insanların bu önyargıyı yıkmasına belli oranda katkım olduğunu düşünüyorum. Yani farklı aktivitelere katılarak farklı noktalarda temsil sağlayarak kıymetli buluyorum." K13: "Oruç tutuyoruz ama neden oruç tutuyoruz, namaz kılıyoruz ama neden kılıyoruz sorusunun cevabını. Biraz da o işin hamuruna mayasına inmeye de yardımcı oldu. Ve bir şeyleri öğretirken aynı zamanda yaşamayı da öğretti. Hocalarımız derste namaz nasıl kılınır öğretiyordu. Öğlen gidip mescide beraber namaz kılıyorduk. Ramazan'da beraber iftar ediyorduk. Bence hem teoriyi hem de pratiği aynı anda yaşamaya imkân sağladığı için İmam Hatip, dindarlığa katkı sağlıyor."

[16] K6: "Orada zaten aldığımız eğitimler, ortamlar, hocalarımız vs. onların kattıkları çok oldu. Aileden gelen tabii ki bir şeyler oluyor ama insanın arkadaş çevresi, ortamı vs. daha çok etkiliyor gençlerde özellikle. Sonuçta ailesinden bile daha çok vakit geçiyor arkadaşlarıyla. Yani o sohbet, muhabbet, aynı bilinçte olma, aynı hayat görüşlerinde olma ortamı insanı destekliyor." K16: "Arkadaş çevresini oluşturma bakımından büyük bir etkisi olduğunu düşünüyorum. Çünkü insan dostlarıyla bir arada bulundukça onlardan etkileniyor ve etkiliyor. O sebeple hakkı ve sabrı tavsiye edebilen insanlarla bir arada bulunma açısından çok büyük bir etkisi oldu. Onun dışında aynı zamanda biraz aktivizme de katkı sağladığını düşünüyorum. Çünkü genel manada o yaşlarda hepimiz heyecanlıyız aynı yola girebilecek insanlarla bir arada bulunmak ve aynı sınıfta olmak sürekli iyi geliyordu insana."

oluşturduğu teşviki güç[17] yönünden dindar kimliklerine faydalarını ele almıştır. Buna açık bir örnek olarak bu dayanışma ve cemaat/aidiyet duygusu üzerinden imam hatip için müspet anlamda "cam fanus"[18] benzetmesi yapan K29'un açıklaması gösterilebilir:

> Her şeyden önce cemaat aidiyetini bir araya getirmesi çok iyi oldu bizim açımızdan. Ben küçük bir ilçede yaşadığım için bir rol model noktasında sıkıntı yaşıyordum. Yani entelektüel meraklarımı paylaşacağım insanlar yok. Bu merakları paylaşırken namaz vakti telaşına düşen insanlar yok. İmam hatip bizi o noktada birleştirdi. Yani yalnız değilim ve bir şeyleri ilk defa ben yapmış olmayacağım. Atıyorum doktor olmak istersem ilk defa bu yola giren insan ben olmayacağım. Çok güzel şiir yazan, çok iyi kısa filmler çeken ablalarımız vardı. Bunların hepsi başı kapalı insanlardı. Demek ki bunları yapanlar var. Orada hakikaten yalnız hissetmediğimiz bir ortam olmuş oldu. O yüzden camdan bir fanus bana çok doğru bir benzetme geliyor. Yani dışarıyı görüyorduk ama içeride çok iyi bir ekiptik. Ve dışarının o zararından da korunuyorduk ama dediğim gibi cam olduğu için görebiliyorduk da. Dolayısıyla bu cam fanus benzetmesini müspet yanıyla ele alıyorum, gerektiği kadar filtreleyen bir fanustu. Şu an memnunum geriye dönüp baktığımda.

K24'ün ise kendi aidiyetini ve inandığı yeri bulmada imam hatipteki olumlu ve olumsuz örnekleri mezcederek katkı sağladığını ifade etmesi önemlidir:

> Bir kere İmam Hatip benim dindarlık anlamında taşları yerine oturttuğum bir süreçti. Benim gözümde dini, Müslümanlığı öğrenmeyeceğim insanlarla da tanıştım. Bunlar benim hocalarım oldu, öğrenciler oldu. Ve görüp, hayır benim inandığım İslam bu değil dediğim insanlarla da karşılaştım. Ki o insanların da dindar olma iddiaları vardı. Dini çok farklı yaşayan insanlar gördüm, kendimin nereye ait olduğunu hissettim ve bu beni daha dindar yaptı. İmam hatip ortamındaki hocaların çeşitliliği bana bu konuda seçim yapabilme olanağı sağladı. Ve evet böyle insanlar da varmış, böyle Müslümanlar da varmış ve ben buraya ait hissediyorum deme olanağı tanıdı.

[17] K19: "İmam hatibe gelince bizler gibi insanları görünce tabi ister istemez güzel bir dayanışma ortamı oluşuyor. Bu da tabii inandığınız doğrulara hep beraber yürümeyi güçlendiriyor. O anlamda çok olumlu katkı sağlıyor bu tarz kurumlarda bulunmak."

[18] Benzer bir benzetme için bkz. K23: Orada okurken sanki böyle bir güvenli alanın içindeymişsin gibiydi. Oranın dışında işte her türlü pislik, kirlilik var ama oranın içindeyken çok temiz ve güvenli bir alan gibiydi. Bu tabii İmam Hatip'ten İmam Hatip'e de değişen bir şey ama ben hala da ziyarete gittiğimde o aile ortamını, sıcaklığı ve güven ortamını görüyorum."

Bunlara ek olarak imam hatip kimliği bilincinin iş, gündelik hayat ya da sosyal ilişkilerdeki düşünme ve işleyiş mekanizmaları üzerindeki etkisine örnek olarak K25'in yorumu yerinde olacaktır:

> Mesela hukukçu arkadaşlarım da bazen benim gibi tesettürlü de olsalar, belli bir inançları da olsa LGBT+ hakkında hukuk adı altında, hoşgörü, eşitlik vs. her şey yapılabilir. Bence İmam Hatip kimliği, dindar kimliği artık ne denirse burada ortaya çıkıyor. Bunu asla destekleyemiyorum çünkü neticede biz Lut kavmini öğrenmiş insanlarız. Bize bunlar bahsedildiği, öğretildiği için ben hiçbir zaman insan özgürlüğü, ifade hürriyeti, istedikleri yerlerde toplanıp, istedikleri gibi işte propaganda yapabilirler diyemiyorum. Evet mevcut hukuk düzenine aykırı değil, yürüyüş yapabilirler. Hukukçu olarak evet yapabilmeliler. Ama imam hatipli olarak hayır bence yapamazlar ve yapmamalılar. Çünkü çok fazla özendiriyorlar. Toplum yapısını bozmaya yönelik propaganda yapıyorlar.

Olumlu katkı sağladığını düşünen katılımcılar imam hatibi özellikle aidiyet duygusu, sosyal dayanışma, rol model edinme ve dinin pratik boyutunun görünürlük kazanması gibi açılardan değerlendirirken, K29'un "cam fanus" metaforu, koruyucu ama geçirgen bir sosyal yapı olarak hem bireysel gelişime hem de kolektif aidiyete katkı sağlayan yönünü görünür kılmaktadır. Benzer şekilde K24'ün imam hatipteki çeşitliliğin kendi inanç ve kimlik seçiminde farkındalık yarattığını ifade etmesi de olumlu görülen taraflarından olmuştur.

Buna karşın imam hatibin dini bilgi sunma biçimini eleştiren katılımcılar kurumun ideolojik olarak bireyi tek tipleştirdiğini, dini içeriği ahlaki gelişimden ayırdığını ve katı normlar sebebiyle bireysel sorgulamaya kapalı kaldığını belirtmiştir. K3'ün "Kur'an'ı ezberlemeyi öğretmek İslam'ı öğretmek değildir" yorumu, bu kopuşun somut bir göstergesidir.

Sonuç olarak, imam hatip lisesi katılımcıların çoğu için ya dini aidiyeti pekiştiren bir kolektif alan ya da dindar kimlik inşasında açık bir reddiye haline gelebilen itici bir unsur işlevi görmüştür. Bazı katılımcılar ise bu dikotomiyi kendi deneyimlerinde sentezlemiş (K5, K12), olumsuz yönlerine rağmen imam hatipten aldıkları kazanımlarla bugün bulundukları noktayı açıklamışlardır. Bu çeşitlilik, dindar kimliğin sınırları mutlak bir aidiyet değil; içinde bulunduğu ortam ve bireysel refleksiyonlarla biçimlenen, esnek ve çoğul bir yapı olduğunu göstermektedir.

2.2.4. Niceliksel Artışları Bağlamında İmam Hatipler

Katılımcılara imam hatip liselerinin niceliğine dair ne düşündükleri sorusunu yöneltmek beraberinde niteliğine dair belirli yaklaşım ve görüşleri de açığa çıkarmış, bu bağlamda katılımcıların imam hatip kimliğine/ruhuna ilişkin aidiyet ve bağlılık duyguları genel çerçevedeki değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İki katılımcı[19] imam hatiplerin niceliksel olarak artışına, -nitelik konusunda eleştiri getirmekle beraber-, olumlu bir yaklaşım gösterirken; katılımcıların büyük bir çoğunluğu[20] (yirmi iki

[19] K16: "Eskiden çok karşıydım sayı olarak artmasına. İşte kalitesini düşürüyor, söz getiriyor imam hatiplere vs. Sonrasında kardeşimin de pek çalışmayarak bir İmam Hatip'e gitmesiyle şunu fark ettim. İmam Hatip aslında fen lisesi minvalinde bir şey değil. Yani insanların dini eğitimden kopmadan çocuklarına lise okutmak istediği bir kurum. Ve buraya giden tüm çocuklar aşırı çalışkan ve zeki olmak zorunda değil. Onların da dinden kopmadan eğitim görme hakkı var. Yani meslek lisesi tarzında bir şey bence imam hatip. Diğer okulların ortamı çok daha kötü. Bu noktada da ihtiyacımız var. Ve eğer hani çalışkan olmayan çocuklar için de açılmasaydı imam hatipler bu sefer başka bir okula göndermek zorunda kalacaktık ve tamamen dinden uzak seküler bir eğitim alacaktı. O noktada ben hani şu an niceliksel olarak artmasına çok karşı bir noktada değilim. Ama niteliklerini artırsak tabii ki de güzel olur."
K25: "Yani şimdi yanlış olmasın, güncel rakamları tam hatırlamıyorum ama yine imam hatibin sayısının az olduğunu düşünüyorum ben. Çünkü bu konuda siyasi tartışmalar oluyordu. Bir ara bakmıştık, imam hatip okullarının sayısı diğerlerine göre yine az. Sadece sosyal medyanın işte reklam kampanyası mı dersiniz, işte her yer imam hatip doldu algısından dolayı herkes böyle düşünüyor bence. Okulun çok olması iyi, nitelikli olduğunu göstermiyor. Türkiye'de bir sürü özel üniversite var ki ben de bunlardan birindeydim. Yalan yok. Dünya sıralamasında kaça girebiliyor? Ama İmam Hatip'ten pişmanlığım yok. Gene olsa gene okurum. Güzeldi. Eğlenceliydi."

[20] K3: "Niceliksel artış nitelik getirmiyor ne yazık ki. Açıkçası şunu söyleyeyim. Bizler imam hatipleri, camileri arttırmayı, binaları arttırmayı bir şey zannettik. Hani bu bina artırımıyla bu işin olacağını zannetmiyorum. Çünkü eski imam hatiplere baktıkça, mesela benim babam da eskiden imam hatip mezunu, hani sayıları az ama kaliteleri fazla. O yüzden doğru bulmuyorum."
K9: "Bence artması gerektiğini düşünmüyorum ben. Çünkü arttıkça çok fazla insanlar... Gerçekten iyi bir nesil, iyi bir mezun vermek istiyorsanız okulları azaltmalılar bence. Ve herkesin de girememesi lazım. Gerçekten hani... Nasıl diyeyim? Güzel sanatlarda girerken bir yetenek sınavı var. Onunla da böyle bir tefsir, hadis, ufak bir yeterlilik sınavı olsa... Gerçekten bence mantıklı olabilir."
K11: "Hiç doğru bulmuyorum. Aslında şöyle, sayı artarken kaliteyi de artırmaya yönelik çalışmaları olsa çok çok doğru bulurum tabii ki. Ama böyle bir durum yok. Yani Türkiye'nin zaten genel formu bu aslında. İlerleme çalışması genel olarak bu, sayıca artış var ama kalite kimsenin umurunda değil. Bu çok üzüyor beni. Yani kaliteli liselerin artması artık daha çok gerekli diye düşünüyorum. Yani hadi Kartal imam hatipler var, vb. yerler var. Ama hala 3-5 okul sayıyoruz imam hatiplerle ilgili. Pilot okul oluyor, bir şeyler oluyor. İnanılmaz fonlar yükleniyor oralara. Ama ne öğretmenin kalitesi artıyor ne öğrencinin kalitesi artıyor. Çok üzülüyorum açıkçası buna. Hala bu şekilde olduğunu düşünüyorum maalesef. Çok kaliteli az okulun olduğunu düşünüyorum imam hatip anlamında ve niteliğin artması gerektiği çok çok önemli artık."
K19: "Şimdi artış olarak...bu arttığı takdirde niteliğin azalacağını biliyorum. Azalacağını da görüyoruz yani. Mesela atıyorum 200 puanlık, 180 puanlık. Sadece sınavına girip gelebileceğiniz imam hatip okullarının bulunması mesela beni rahatsız ediyor. Neden böyle okullar var? Bu mesela biraz bana gereksiz geliyor. Bu temel kaliteyi de düşürüyor, temel niteliği de düşürüyor. Bana sorarsanız, keşke azaltılsa. Keşke daha az imam hatip okulu olsa, daha kaliteli matematik okulu olsa."
K22: "O yüzden sayıları daha arttırılmamalı, hatta mümkünse birçoğu kapatılıp, bunların daha kaliteli eğitim verenleri kalmalı sadece. Bunu nasıl söyleyeyim ben sana? Konya'da bir sürü imam hatip var

katılımcı) **“**…şöyle ki, imam hatip bir kimlik biçimiymiş önceden ama şu an sayısının artması ve eğitimdeki nitelik seviyesinin düşmesinden ötürü şu an bir kimlik olarak göremiyorum, yani bir şeyin sayısı zaten ne kadar artıyorsa o kadar niteliğini kaybediyor” (K14), **“**…bence hiç iyi değil, benim zamanımda çok iyiydi, ama yayarak o değerini kaybettirdiklerini düşünüyorum, az ama öz insanlar, gerçekten öğrenmek isteyen insanlar olunca daha güzel oluyor” (K18) ya da **“**…bence yanlış, mevcutların niteliğini biraz daha iyileştirmek gerek, niteliksiz bir şekilde artıyor sayılar, niteliksiz okullar oluyorlar” (K23) şeklinde bu artışı genel çerçevesiyle menfi bir veçheden ele almıştır.

Mezkûr olumsuz yaklaşımı, imam hatip ruhunun kaybolması/imam hatip kimliğinin deforme olması üzerinden ele alan katılımcılardan[21] K15, günümüz imam

ama bunlardan sorsan mesela sadece iki tanesini bilirsin, diğerleri kapatılabilir. Bunlar da gerçekten iyi eğitim veren...”

K26: “Ben doğru bulmuyorum ve bunun da bir çeşit dikte etme olduğunu düşünüyorum. Mahalleye bir imam hatip açıyorsun ve çocuğunun en yakın imam hatibe gitmesini zorunlu hale getiriyorsun. Ya bu kadar çok korkmayalım sekülerleşmekten, materyalistlikten. İzm olan hiçbir şeyden bu kadar korkmamalıyız bence. Çünkü zaten gerçek din senin bunları da görmeni istiyor benim için. Çünkü sen oradaki insanı başka türlü alamazsın içine. Hoş görü dediğimiz şey çok önemli.”

P5: “Ben bu kadar artmasını istemiyorum açıkçası. Ve hani gittikçe de bence bu kadar artmasıyla kalitesi düşüyor bence. Yani mesela iyi imam hatipler olmalı ama bir sınır, bir baraj, bir şey olmalı bence bunun. Nasıl olacak bilmiyorum ama kalitesi düşüyor bence, sayısı arttıkça kalitesinin düştüğünü düşünüyorum.”

P6: “Çok yanlış, kesinlikle. Hiç doğru bulmuyorum. Bir imam hatipli olarak keşke 100 tane okul, 1 tane imam hatip olsaydı ve oraya sadece isteyenler gitmiş olsaydı. Ve orada herkes istediği için daha çok şey başarsaydı istiyorum. Bana bunu dedirttiler. Çünkü çok fazla ve içi boş. Yani sayı azalsın ve bu içerik arttırılsın bana göre. Ve sosyal faaliyetlerde yoktu zaten. Masa tenisi, bilmem ne, oynandığında bile bunu haram demişlerdi.”

[21] K25: “Bir şeyin sayısı arttıkça niteliği azalır durumuna ben çok inanıyorum ve bu doğal hayat akışı içerisinde böyle oluyor. Ülkede bir darbe gerçekleşti. Oradan kalan okulların hepsi imam hatip oldu. Bunu desteklemiyorum mesela. Örneğin bir fen lisesi olabilir. Çünkü fen liselerinde laboratuvar gerekiyor. Ben üniversitedeyken mezun olduğum imam hatibe bir konuşma yapmaya gitmiştim. Benim dışında hukuk kazanan yoktu ve o yüzden önemseniyordu belli başlı hocalar tarafından. O zaman mesela gördüğüm, ne bileyim hani biz daha o ruha sahiptik, sanki imam hatiptekiler de imam hatipli olmanın ne demek olduğu ya da ne ifade ettiği çok da umurlarında değil gibi, çok da farkında da değiller gibi geliyor bana. Niceliğin artışı niteliği bence kesinlikle azaltıyor.”

K28: “Bir dönem imam hatibe gitme zorunluluğu neredeyse vardı diye biliyorum. Ve istemeyen, hiç alakası olmayan çocukların toplanması o çocukları olumlu anlamda etkilemediği gibi gerçekten çok isteyerek gitmiş, çok muhafazakâr ailelerin çocuklarını da olumsuz etkiledi. Ben bunu bir avantaj olarak görmüyorum. Çünkü iki tarafın birbirine dair ayrımını hem daha çok arttırıyor aynı okul içinde bulunmak, hem de diğerinin bağlılığını azaltıyor.”

K30: “Sanırım niceliksel kısmına takılmaktan niteliğine çok takılamıyorum. Bence niceliksel olarak arttığında, din odaklı olmaktan çıkıyor. Artık akademik odaklı yerler olmasına da biraz evriliyor. Tabii ki akademik olarak başarı elde etmesi bir imam hatibin kesinlikle çok iyi bir şey. Ama bence imam hatip bilincinden uzaklaştırıyordu. Mesela meslek derslerini azaltıyorlar ki öğrenciler daha fazla test çözebilsin. Halbuki orayı tercih etme sebebi daha fazla test çözmek değil.”

hatipleri ve önceki imam hatip nesilleri arasında bir karşılaştırma yaparak, kendini gösteren kimlik sıkıntıları üzerine de değinmiştir:

> Bu artışı boş diye nitelendiriyorum. Hani has imam hatipli dediğimiz olay var ya, imam hatip kimliğinin taşınması. Geçmişte orada okumuş insanlarda bunu çok net bir şekilde görebiliyoruz. Ama şimdi bu dönemin ihtiyacını karşılamıyor. Mesela yenilese kendisini...anlayış itibariyle daha geniş şekilde bakabilse...yeni doğan sorulara, yeni neslin getirdiği sorulara anlayışla karşılık verip ondan sonra güzel bir şekilde cevap bulsa...bunların artışı çok güzel diye söylerim. Oraya giden öğrencilerin deistliği niye artıyor...bunun artışı bile aslında gözlemlenmesi gereken bir olay. Burada bir ne yapılmalı meselesi konuşulmalı, hiçbir adım atılmıyor. Bu yüzden insanların da özellikle gençlerin dine bakış açısı zedelenmiş oluyor. Yani ben zarar verdiğini de düşünüyorum.

Bunun yanı sıra K24 de başarılı bir öğrencilik geçirip imam hatibi temsiliyetinden dolayı bilinçli bir tercih olarak seçmesi üzerinden ve fakat benzer şekilde imam hatip kimliğindeki değişim bağlamında bir eleştiri getirmiştir:

> Ya ben bundan mutlu değilim açıkçası. Biliyorsunuz ki Türkiye'de İmam Hatip'ler kapatılsın diye bir trend vardı. Benim düşünce açımdan bakıldığı zaman da kapatılması gerekiyor. Çünkü dini eğitimin kaliteli bir noktada tutulması gerektiğine inanıyorum. İmam hatibin amacı zaten dini eğitim vermek. Bilimsel eğitimi dini eğitimle birleştirmek. Fakat ben puansız, açıkta kalmamak için ya da ailesi "imam hatipte okusun gözümüz arkada kalmasın" diye yolladığı imam hatiplilere baktığım zaman, onların yaşadığı hayatla benimki çok farklı. Okulun niceliği arttıkça niteliği düşmüştü. Bunu fark ediyorum ve rahatsız oluyorum. Ben aynı temsiliyet içinde bulunmak istemiyorum. Çünkü aynı noktada olduğumuzu ya da aynı eğitimi aldığımızı hissetmiyorum. İmam Hatip kimliğimiz denilen şeyin hasar görmemesi için, niceliğin kaliteye bakılmaksızın arttırılması gerektiğine inanmıyorum.

İmam hatiplerin niceliksel artışını menfi olarak ele alanlardan K1, bu durumu bazı katılımcılarda görüldüğü üzere[22] imam hatip kimliği ve politikanın ilişkiselliği zemininde ele almış, dindar nesil yetiştirme projesi vb. gibi çalışma için mihenk taşı oluşturacak noktalara kapı aralamıştır:

[22] K27: "Yani genel olarak bu birazcık sanırım arkasında yatan siyasi bir sebep de olduğu için hani günden geçti nicelik olarak artıyor ama hani nitelik olarak yani çok kaliteli imam hatipler olduğunu düşünmüyorum. İllaki vardır ama hani bir elin parmağını geçmez. Yani belki statüleri hani fen liseleri kadar bir azınlıkta olursa hani en azından çok daha faydalı birer kurum olabilir yani kendilerine diye düşünüyorum. Çok fazla faydalı olmuyor bence."

> Bir şeyden bir milyon tane üreterek ondan kaliteli şeyi yapamazsınız. Yani baktığımız zaman imam hatiplerin sayısının artması derin bir kalite ve vasıf düşüşünü getirdiği gibi imam hatiplerin kimliği dediğimiz şeyin bekası adına büyük soru işaretlerini de beraberinde getirdi. Baktığımız zaman şu an Türkiye'nin yönetiminde hâkim olan tavır ve tutum bir şeyleri İslamileştirmek, İslamiyet'i tabana yaymak değil; muhafazakarlığı tabana yaymak, muhafazakarlığı arttırmak. Yani görece bir başarı varmış gibi görünüyor ancak bunun bir uzantısı olarak, milli eğitimde müfredat değişikliği yapmak veyahut yönetici kadrolarda inikat yapmak yerine imam hatiplerin sayısını arttırdıkları zaman insanların muhafazakarlaşacağını düşündüler ancak burada zarar gören İmam Hatipler oldu. Türkiye'yi muhafazakarlaştıracağı zannedildi, ancak elindekilerin de zayi olmasıyla sonuçlandı diye görüyorum ve anlıyorum.

Bununla birlikte K4 de siyaset ve imam hatip liseleri arasındaki ağa değinmiş, imam hatipteki eğitim formatına da aynı gerekçelendirme ile nicelik ve nitelik dikotomisi üzerinden bir eleştiri getirmiştir:

> Sayı artışının çok büyük kaliteyi düşürdüğünü düşünüyorum. İçine siyasetin de girmesiyle tamamen kendilerine yönetebilecekleri, düşünmeyecek bir nesil getirmeye çalışıyorlar. Bir insanın düşünme sistemini nasıl engellersin? İki şey vardır, din ve para. İmam Hatip'te bunu dinle yapıyor. Fikirlerini kontrol edebilecekleri kesim nedir; dünyası dar, hayattan bir beklentisi olmayan, düşünmeyen kesim. Ne yapıyorsun? Düşük puanla birçok öğrenciyi bir yerden topluyorsun. Her yere açıyorsun ulaşması kolay oluyor, puanı düşüyor. Birazcık siyasetin kurbanı oldu gibi bir şey yani. Zaten şehirde iki üç tane büyük lise var. Sen buna dördüncüyü eklemek istiyorsan onu çok kaliteli yapman lazım. Ama sen buna ikinciyi açıyorsun, üçüncüyü açıyorsun. Kız erkek diye ayırmasıyla da zaten daha da kaliteyi düşürmüş oluyor. Tabii ki de kartal imam hatip gibi bir yerde fen lisesiyle eş değer eğitim alırdın. Bunun üstüne dini bir eğitim eklenmiş olurdu. Çocuk için belki bir tık daha zor olabilirdi ama zaten onlar da ona göre bir eğitim veriyor. Asıl proje çocuk yetiştireceksen, dindar proje çocuk, öyle yetiştirirsin.

K6 ise söz konusu niceliksel artış ve nitelik arasındaki ters orantıya ilişkin yaklaşımını, çalışmada sıklıkla yer verilecek olan "imam hatip algısı" /temsiliyet ve etiketlenme açısından dile getirmiştir:

> Doğru bulmuyorum ben. Sadece imam hatip adı altında çok düşük puanlarla, niteliksiz hocalarla, niteliksiz öğrencilerle, imam hatip burası diyerek toplumda da hani muhafazakâr camiayı geçtim, seküler camiada oluşan algı çok daha kötü. "İmam hatipli böyle mi yapıyor, burası böyle mi?" gözüyle bakılıyor. Ve imam hatip şöyle de görülüyor; öğrenci bir yere yerleşemedi mi, imam hatibe gönderilsin o zaman. Böyle bir niteliksizleştirme olamaz yani.

Bunun ek olarak beş katılımcı[23] ise deneyimledikleri tecrübeler ekseninde söz konusu niceliksel yükselişi artı ve eksi yönleriyle ele alarak daha mutedil yorumlar getirmiş, gerek kalite düzeyinde imam hatipler arasında bir ayrıma giderek[24], gerekse imam hatibin müfredat olarak ayırıcı niteliklerinin azalmış/yitirilmiş olması[25] üzerinden diğer katılımcıların yorumlarıyla da ortaklaşan bir değerlendirme ortaya çıkmıştır.

Katılımcıların yorum ve değerlendirmeleri ortaya çıkan niteliksel aşınmaya, temsil sorununa ve kimliksel dönüşüme dair güçlü eleştirilerle biçimlenmiştir. Katılımcılar sayının artmasının imam hatip ruhunun ve imam hatip kimliğine dair

[23] K13: "Niceliksel artışı sevindirse de önemli olan niteliksel bir artış. Çünkü o kimliği oluşturmak, o kimliği benimsemek bence en temelde öğretmenlerin sorumluluğunda. Çünkü şuna çok kez şahit oluyoruz. Benim çok iyi bir matematik öğretmenim vardı, ona çok hayrandım. Ben de matematik öğretmenim oldum gibi. Bir insanın işte öğretmen sevgisi veya nefreti yapacağım mesleği bu kadar çok belirlerken, sahip olduğu kimliği de etkiler diye düşünüyorum."
K17: "Açılmasının bir farkı olmadığında imam hatip olması, imam hatiplerin savunduğu değerlerine zarar veriyor sadece. Böyle bir sürü okul olduğuna da eminim yani Türkiye'de."

[24] K2: "Dediğim gibi yüksek okullara yüksek iyi öğrenciler girdiği zaman değeri, gerçekten nitelik ve niceliği gayet yerinde ve güzel oluyor. Öğrencilerin potansiyellerini etkiliyor. Ben kendi adıma ilk lisemde çok başarılı bir ivme izlerken daha sonrasında yurtta sıkıntılarım olup düz bir imam hatibe geçiş yapmam sonucu gerçekten tam tersi bir şekilde en hızlı bir şekilde ivme kaybettim yani. Hız kaybettim. Çünkü çevremdeki arkadaşlarım arasında gittiğim zaman en iyi bendim ama ilk okulumda neredeyse orta bir öğrenciydim, vasat bir öğrenciydim. İmam hatipler dediğim gibi sayı olarak artıyor fakat koydukları, orada olan öğretmenlerin, orada olan öğrencilerin gerçekten o ruhu benimseyen insanlar, aile baskısına gitmeyen insanların olması gerektiğini düşünüyorum."
K5: "İşte buna maalesef mi demeliyim? Yoksa güzel mi demeliyim? O şeyden çıkamıyorum. Çünkü kartal imam hatipse süper, devam etsin. Kadıköy imam hatipse lütfen bol bol yetiştirelim o çocuklardan. Çünkü ben oralarda mezun çok çocuk tanıyorum ve yani zehir gibiler. Çok parlak çocuklar, çok kaliteli çocuklar. Ama herhangi bir taşra da sürekli imam hatip açmaya çalışmak ve çocukları sürekli buna teşvik etmek, isteyeni istemeyeni bana o çok sağlıksız geliyor. Çünkü gönlü olanın da gönlündeki şeyi alıyorsun bir yerden sonra. Yani Çorum'da niye dördüncü imam hatip açılıyor mesela? O kadar da talep yokken. Çünkü puan düşük oluyor. Puanı yetmeyen, bir yere yerleşmek durumunda kalanlar da imam hatibe gönderiliyor, geliyor. Ben bir daha olsa, bir daha imam hatibe gider misin deseler, gerçekten giderim. Ama öyle bir imam hatibe gitmem. Çünkü benim aldığım dört yıl boyunca Arapça dersi dahi bana o dört yılda bir şey katmadıysa çok da kaliteli bir yerde okumamışım demektir."

[25] K29: "Yani işte ehvenişer... Meslek liselerinin tercih edilmesinin birazcık azalmış olması bence İmam Hatiplerin sayısının artışını daha da belirgin hale getiren bir kontrast oluyor. Yani İmam Hatip bir meslek lisesidir nihayetinde. Diğer meslek liselerinin sayısı azaldığı için, birazcık o yönden bence sıkıntı büyüyor gibi geliyor. Sayısının artması, bir nitelik kaybına sebep oldu mu…bilmiyorum, benim cevaplayabileceğim bir soru değil. Bir de hani sayısının artması... şimdi örneğin Kur'an dersi ayırıcı bir şeyse, liseler arasında...çok az imam hatipte artık ezber vermek zorunlu. Çok az imam hatipte Arapça dersi çok zorlayıcı. Bunlar o kadar azaldı ki yani orada imam hatip kimliği zaten biraz muğlaklaşmış oldu ve imam hatip olarak değerlendirmeye gerek yok lise sayısı arttı orada, bazı liselerin sayısı arttı."

aidiyetin kaybına yol açtığını vurgulamaktadır. Bu görüş, hem "nitelik düşüşü" hem de "kimlik erozyonu" bağlamında iki düzeyli bir eleştiri içermektedir.

Özellikle K15'in "has imam hatipli" söylemiyle önceki dönemleri ve günümüzü kıyaslaması, bu kimliğin tarihsel/dönemsel olarak da bir çözülme yaşadığına işaret ederken; K24 ve K1 gibi katılımcıların politik bağlamda imam hatiplerin araçsallaştırıldığını ifade etmeleri, bu kurumların ideolojik olarak bir taşıyıcı hale geldiği eleştirisini vurgulamaktadır. Bu noktada imam hatip kimliğinin sosyal inşacı bağlamda (Berger & Luckmann, 2008) hem dışlayıcı hem de içsel bir kırılma noktasıyla yeniden biçimlendiği söylenebilir.

Sonuç itibariyle, niceliksel artışın yalnızca bir eğitim politikası değil, aynı zamanda dindar kimliğin kamusal alanda temsilini değiştiren ve dönüştüren bir süreç olarak ele alındığı görülmektedir. Bu dönüşüm, katılımcıların kimliksel aidiyetlerini sorgulamalarına, temsil çelişkisine düşmelerine ve nihayetinde dindar kimliklerini yeniden konumlandırmalarına neden olmaktadır. İmam hatip liseleri artık sadece bir eğitim ve öğretim kurumu olarak görülmemekte, özellikle aidiyet hissetmeyen katılımcılar tarafından politize edilmiş kurumlara dönüştükleri düşünülmektedir.

2.3. Farklı Kimlikler ve Dindar Kimliğin Yeniden İnşası

Çalışmada ele alınan örneklemdeki katılımcıların lisede imam hatip ve lisansta görece kozmopolit ve hibrit eğitim ortamlarını deneyimlemiş olmaları üzerine, katılımcılara teneffüs ettikleri her iki ortamla alakalı sorular yöneltilecektir. Bu sorular aracılığıyla çalışmada derinlemesine analiz edilmek istenen konular, katılımcıların her iki ortama dair karşılaştırma yaparak açıklamada bulunduğu yanıtlarla kapsamlı bir okuma yapmak üzere elverişli hale getirilecektir.

2.3.1. Bir Fanustan Çıkmak: Katılımcıların Karşıt Kimlik Algısı

Katılımcılara imam hatip eğitimi sonrasında dindar olmayan ya da görece seküler bireylerle ilk karşılaşma ve etkileşimleri, bunun yanı sıra imam hatip eğitimi sonrasındaki arkadaşlarıyla zihniyet ve dünyaya bakış açısı arasında ne gibi farklılıklar

olduğu soruları yöneltilerek; fikir ve değer dünyaları anlaşılmaya çalışılacak, dindar kimliklerini inşa ederken beslendikleri ve deneyimledikleri sosyal etkileşimler resmedilecektir.

İmam hatipten geldiği süreç ya da lisans öncesi dönemini bir fanus, akvaryum[26] ya da kendi kimliğinin zıddı kimliklerle karşılaşması sonucunda dar dünya[27] benzetmesi yaparak aktaran katılımcıların içinden K1, dindarların nasıl görüldüğü üzerinden "öteki"[28] algısına dair önemli bir eleştiri/gözlemini dile getirmiştir:

> Ben de bu fanusların içinde oldukça fazla yaşadım ve fanusun dışındaki dünyaya dair hiçbir fikrim yok değil. Çünkü Kadıköy'de yaşadım ve komşularımız vesairelerimiz vardı. Bunun haricinde sosyal medyada çeşitli hayatlar görüyoruz, iş hayatında mecburen görüyoruz. Bunları gördüğüm zaman, ben onların daha çok fanus içinde yaşadığını ve benim yaptığımın aksine dışarısını araştırmak gibi fikirlerinin olmadığını gördüm. Yani bunların aklında mesela tek tip bir dindar var ve o dindarın yaptığı şeyleri yapan bir dindar ben hayatımda görmedim ve duymadım. Olmayan birtakım gölgelerden, hayaletlerden korkuyorlar ve günlük hayat pratiklerini sürdürürlerse o hayaletten korunacaklarını düşündükleri için şiddetli bir karşıtlık, düşmanlık, adalet tutumu içerisindeler.

Buna ek olarak, dindar denildiğinde "karşı kimlik" olarak adlandırdığı insanlar tarafından oluşan/oluşturulan algıdan rahatsızlığını dile getiren katılımcılardan bir diğeri olarak K7, dindarlığını söylemekten ve bu önyargıyı kırmaktan keyif aldığını şu hatırasıyla ifade etmiştir:

> Yani karşımdaki insanların önyargılarını yıktığıma şahit olmak, şaşırmalarını izlemek bana keyif veriyor. Ben lise zamanlarımda bir nalbur dükkanında çalışıyordum. Orada dükkân şartları ve yapılan iş de toz-alçı olduğu için tulumlar ve tozlu kıyafetlerle olduğumuzdan müşteriler sanki ben hiç okul yüzü görmemişim, hayatımda hiç kitap okumamışım gibi tepkiler veriyorlardı bazen. Ama biraz daha benimle konuştukları zaman iş farklı yere evrildiğinde

[26] K14: "Yani benim bulunduğum alana Konya için bir akvaryum dersek, bu akvaryumun dışarısı olduğunu da biliyordum zaten. Hani bilincinde olduğum için hiç kimseyi yargılamadan ya da yaptıklarını yadırgamadan direkt kabullendim. Asıl dediğim gibi sözde dindarlık kısmında benim hep bu tarz şeylerim oldu. Yani daha çok namaz kılıp, işte oruç tutup...işte iki senede bir en kötü umreye gidip gelen insanların...ticarette olsun, nasıl yalan söylediklerini, nasıl hile yaptıklarını, nasıl hırsızlık yaptıklarını hani... Bunu gördüm, benim asıl midemi bulandıran kısım buydu."

[27] K4: "Bir de dünyanın ne kadar dar olduğunu görmüştüm."

[28] K25: "Beni ilk o zamanlar daha radikal buluyorlardı. Şöyle bir sıkıntı olabiliyordu. Genel itibariyle şöyle yaftalanabiliyorduk. Belli bir değer algısı olan, belli bir kutsalı olan insanlar için bazı sınırlar oluyor. Her şeye hukukçu objektifiyle yaklaşamıyoruz. O yüzden de zaten objektif olmadığımız yönünde eleştiri alıyoruz."

> o şaşkınlık şimdi de benim dindarlığım üzerinden insanların yüzünde oluyor. Yani hayat bu kadar siyah veya beyaz değil. Biz nasıl ki işte ya tamam bunları yapıyor ama bu kötü bir insan değil diyebiliyorsak, karşı kimlik diye hitap ettiğim insanların da dindar birini gördüğü zaman hemen cahil yaftasını yapıştırmamaları gerektiğini öğrenmeleri gerekiyor. Bunu da bazen zorla öğreniyorlar. Rezil olarak öğreniyorlar. Bu şeyde bir aktör olmak hoşuma gidiyor. O yüzden dindarlığımla anılmak isterim.

Sosyalleşmelerde benzer bakış ve yaklaşımlardan dolayı duyulan rahatsızlığın açık bir ifadesi olarak "dışlanma" hissi ise, imam hatip sürecinde başörtülü olan ve sonrasında başörtüsünü çıkaran katılımcılardan biri olarak K18'in ifadelerindeki gibi görüntü/kılık kıyafet üzerinden direkt olarak yaşanabilmiştir:

> Ben biraz…dışlanmış hissetmiştim açıkçası. Bazı arkadaşlarım ve kuzenlerim hep açıktı...tek kapalı bendim. Kendimi dışarıda hissediyordum bunu bana yansıtıyorlardı. Kapalıyım diye mi, daha dinim baskın diye mi bilmiyorum. Çok dışlandığımı hissettiğim dönemlerdi özellikle üniversiteye ilk geçtiğimde. Arkadaşlarımın yanında hep kendimi kapadım, hiç özgüvenli değildim. Ama başörtümü çıkardıktan sonra daha özgüvenli oldum, daha kendimi savunur hale geldim. Onlar kapalı ve daha dindar insanlara karşı bir ön yargılıydılar sanki ya. Oysa bir örtü parçası neden böyle yapıyordu ben anlamıyordum. Beraber vakit geçirmemizin bunlarda etkisi vardı.

Bu durumun görüldüğü en belirgin örneklerden biri olarak K30'un kampüs hayatındaki sosyalleştikleri faaliyetlere dair bu bağlamda aktardıkları da gösterilebilir:

> Hatırladığım çok spesifik anlar var. Bir kere İstanbul Hukuk'ta kulüp standında bir erkek, -bizim kulübümüzde erkek ve kız stantları ayrı oluyor-, gelip "Nasıl yani siz erkeklerle konuşabiliyor musunuz?" demişti. Ama tamamen saldırmak amaçlı gelmiş. Bunları görünce açıkçası hırslanıyorsun. Daha çok kendi kimliğin açığa çıkıyor bence. Zaten birçok şeyde de bu kıyas ortaya çıkıyordu. WhatsApp gruplarında konuşuyorlardı mesela. "Nasıl yani imam hatip mezunları burayı mı kazanmış?" falan diye. Halbuki o sırada yani Beyoğlu İmam Hatip'ten, Kartal'dan, İpekçilikten binlerce insan burada. Yani çok garip gelmişti.

Katılımcılardan ilk karşılaşma ve etkileşimin nasıl olduğu sorusuna cevaben, imam hatibin bir konfor alanı oluşturduğu kabulünden yola çıkarak[29], imam hatip

[29] K25: "Ben imam hatipteyken diyorum ya çok konfor alanındayım, çok aynı kişiliklerle beraberdim falan derken ben üniversiteye gittiğimde inanılmaz anti sosyal oldum. İnanılmaz anti sosyaldim ve bunu aşmak için uğraştım. Çünkü yabancı geliyordu herkes. Herkes çok yabancı geliyordu. Herkes tehlikeli

sonrası girdikleri kozmopolit ve çeşitliliği haiz atmosferlerde (dershane, lisans, iş vb.) sosyalleşme ve iletişim noktasında şaşkınlığıyla birlikte zorlandığını/garip hissettiğini[30] ve tereddüt yaşadığını ifade eden katılımcılar olmuştur. Bu çerçevede K4 kendi fikri dışındaki farklı fikirlere saygı duymakta zorluk yaşamasını imam hatipten gelen bir öğreti ve alışkanlıkla ilişkilendirerek açıklamıştır:

> İlk başta çok zorlandım çünkü maruz kalma gibi bir şeydi benim için. Çünkü lisede haftanın beş günü o insanlara alışıyorsun, o insanlar gibi düşünmeye başlıyorsun. Bunun dışına çıktığın her an konfor alanından çıkmış gibi oluyorsun. Üniversiteye başladığım zaman benim gibi olan insanlar yok, alıştığım bir ortam yok. O yüzden açıkçası iletişim konusunda çok zorlandım.

---

geliyordu. Hep aynı ideolojide, aynı türden insanlarla beraber olduğum için imam hatipte çok rahattım. Diğer türlü çeşitli insanlarla karşılaşınca ben çok... Onlar sanki tehlikeliymiş hissine kapıldım."

[30] P5: "Yani açıkçası ilk başta herkese çok açık olurum gibi gelmişti ama geldikten sonra hani aslında içten içe bir tetikte olarak nasıl desem ki bir savunma güdüsüyle gitmiş olabilirim. İlk başta herkes çok daha arkadaş ortamında falan olur diye düşünüyordum. Ama çok daha aslında kutuplaşmış gelmişti bana üniversite ortamı. Mesela benim hiç karşılaşmadığım insan tipleri vardı. Aşırı komünist, aşırı laik, aşırı Atatürkçü. Veya çok ilginç insanlar da vardı. İmam hatipte illaki böyle bir düşünce yapın imam hatiple uyuşacak şekilde oturuyor. Ama mesela kız kapalı, aşırı derecede LGBT haklarını savunan, böyle çok fazla yani mesela normalde onları kabul etmeyecek biliyorum. Hiç ait hissedememiştim mesela kendi sınıfıma karşı. Yani çok orada eğreti hissetmiştim kendimi." P7: "Tabii ki imam hatipten çıktığımda gerçek dünyanın yüzüme vuruşu çok sertti. İnsan gerçekten orada kaldıkça herkesin öyle olduğuna inanıyor. Ve zordu yani. Beraber oturup derse girdiğim insanların akşam çıkışta içki içme planı yapması…bilmiyorum. Gerçekten yüzüme vurdu yani. Başka hani yine de kendi fikrimde insanlarla da tanıştım ama İmam Hatip'te beraber olgunlaştığınız böyle beraber yolculuk yaptığınız insanlarla paylaştığınız şey bence kolay kolay bir daha bulunmuyor. Öyle benim için sosyalleşme çok aza indi yani."

K2: "Tabi ki ilk etapta biraz farklı bir ortama adapte olmak, farklı insanlarla tanışmak zor gelmiş oldu benim için. Çünkü onların bulunduğu ortamda bulunamayabilirim. Takıldığı, yaptıkları aktivitelere katılamayabilirim gibi. Mesela bir anımı anlatmak istiyorum. Hazırlık sınıfında bir gün bir arkadaş vardı. Sınıfa ilk girdiğimde tekti o sabah, selam verdim. Dedi ki, ya bana selam vermesen olur mu? Bana, selamun aleyküm demesen olur mu? İlk başta şaşırdım çünkü sınıfı mütedeyyin gibi görüyordum. Dedim, olur yani ne diyeyim sana. Biraz da o zamanlar liseden yeni çıktıktan sonra o sürece adapte olmak zor gelmişti başlarda. Yani günaydın de merhaba de falan dedi. Daha sonrasında öğrendim, farklı görüşlere, farklı düşüncelere sahip birisiymiş."

K5: "Benim imam hatibim kız imam hatipti ve biz dört yıl boyunca kızlarla iletişim içindeydik. Doğal olarak benim gerçekten karşı cinsle iletişimim zayıflamıştı. Ciddi anlamda girdiğim birçok fikrin beni karşıladığı ilk yer üniversiteydi. Ve gittiğim gibi kuvvetle muhtemel o hem içe dönüklüğümle hem de yetiştiğim imam hatip ortamıyla alakalı bir şey olacak ki uzun bir süre üniversitede arkadaşlık kuramadım."

K11: "Öncelikle biz zaten bir kız sınıfında okuduk imam hatip lisesinde. Ve belki bu noktada en çok zorlandığım konu bir erkekle nasıl iletişime geçmek olabilir. Belki dışarıdan asosyal de görünmüş olabiliriz ilk aşamalarda. Çünkü bir erkekle merhabalaşmayı dahi çok fazla bilmediğimizi fark ettim kendi adıma."

K16: "İlk etkileşim...biz online dönemde başladık bir de. Biraz gergindi. Bir de gerçekten çok Müslüman bir ekibin içinden çıkıyorsun ve bir anda... Zaten ODTÜ'yü yazarken falan da anksiyete krizi geçirmiştim yani. O sebeple ilk buraya geldiğimde çok keskin bir geçiş oldu tabii ki."

K17: "Yani zorlandım mesela şimdi bir yere gidileceği zaman, ilk başta hani dönem başladı öğrenciler sosyalleşiyor aralarında, yani benim gitmek istemeyeceğim yerlerde buluşuluyordu. Mesela ne bileyim, bizim okulun orada Liberta diye bir yer var, yani içkili bir yer. Orada falan oturuyorlardı. Ben tabii ki de buralara gitmedim. Gidemeyeceğim için o sosyalleşmelere gitmedim."

> Hani genelde de böyle imam hatipte bir şekilde birbirimizle iletişim kurmaya çalıştığımız zamanlarda bile; "sen onunla neden konuştun, hayır onunla konuşamazsın, bununla konuşman yanlış" gibi yargılanmalarına maruz kaldık. Sen tam gelişme çağında 4 yıl buna maruz kalıyorsun. Sonra oradan çıkıp daha böyle erkek kız karışık bir ortama girdiğin zaman ve arkadaşlıklar kurmaya başladığın zaman ilk başta çok zorlanmıştım, çok garip gelmişti. Hem de çok farklı fikirden bir sürü insanla bir aradasın ve sen aslında fikirlere anlayış göstermeyi, saygı duymayı bilmiyorsun. Çünkü senin fikirlerine saygı duyulmamış ve bunu öğrenmişsin. O yüzden çok zorlanmıştım başka şeylere saygı duyma konusunda.

Bununla birlikte söz konusu ilk karşılaşma ve etkileşime dair K15 ve K20 hayat tarzlarının farklılığı üzerinden yaşadıkları şok ve şaşkınlığı, kendi iç dünyalarındaki muhakeme ile açıkça tasvir etmiştir:

> Çok fazla çeşitli hayatın oluşunun varlığı beni şok etmişti. Çünkü dindar bir aileden geliyorsan ailenin çevresi de dindardır. Sen de İmam Hatip'e gittiysen senin de çevren artık dindar kesimden oluşuyordur. Böyle ne bileyim o bar hayatlarından bahsetmeleri…kızlar işte içmiş gelmiş kafası uçmuş. Ben böyle ne? nasıl ya? falan diye bakıyordum. Ve bilmiyorum hani birazcık eğlence anlayışının onlarda daha güzel aktığını, dünyayı onların daha güzel yaşadığını düşünmek…ya acaba bende ne vardı böyle yaşayamıyorum sorgusuna itmişti. (K15)

> İlk önce sadece gözlemlerken bile...şaşkınlık yaşadım. Çünkü...beş yıl boyunca imam hatip ortamındayım. Full erkeklerle birlikte okuyorum. Ona göre espri anlayışımız gırgır, şamata... kültürümüz ona göre gelişiyor ister istemez. Üniversiteye geçtiğimde...tam zıddı oldu. Aşırı bir değişimdi. Hatta üniversite kayıt gününü hiç unutmam. Ben nereye geldim dediğimi hatırlıyorum. Bu ne dedim. Yani erkek nüfus aradım. Oran da çok kadın ağırlıklıydı. Orada bir şaşırdım. (K20)

K25 aynı yabancılaşmayı, dindar kimliğin ya da imam hatip kimliğinin mütemmim cüzü bir simge olarak ilişkilendirildiği siyasi kimlik bağlamında yaşamış; kıyafet-yaşam tarzı ve politik aidiyet noktasında oluşan etiketlenme durumuna dair önemli bir gerekliliği dile getirmiştir:

> Üniversiteye ilk gittiğimde, Herkesin aslında bir siyasi görüşü var ama imam hatipli olduğunda ya da zaten dindar kimliğin olduğunda senin için direkt "Aa bu kesin şu siyasi görüşte" denilen bir durumda oluyorsun. Ve genelde de öyle oluyor. Benim imam hatipte beraber olduğum arkadaş grubum, tanıdıklarım, biz hepimiz aynı siyasi görüşteydik. Üniversiteye gittiğimde benim gibi tesettürlü olan kişileri de gördüm ama onların farklı bir siyasi görüşte olabileceği benim aklıma hiç gelmedi. Olamaz, imkânsız gibi (gülüşmeler). Görünümü itibariyle benzediğim, tesettürlü ama farklı görüşte olduğunu ilk

> deneyimlediğimde insanlara çok şaşırdım. İnanılmaz şaşırdım. Dedim ki yani böyle bir inançta, bu görünüşte, bu hassasiyette olan birinin nasıl böyle siyasi görüntüsü olabilir? Politik görüşler beni çok şaşırttı.

K27 ve K28'in ise aynı şekilde tecrübe ettikleri ilk karşılaşma ve deneyimlerindeki şaşkınlığı aktarırken kendilerini mevcut kimliklerin içinde *ortada* olarak konumlandırmaları dikkate değer olmuştur:

> Üniversiteye gittiğim zaman bir tık şoka uğradım. Yani lisans hayatımda böyle gerçekten bir şey oldu. Hani ben neredeyim tarzı bir soruyu kendime sordum. Adapte olmakta bir tık zorlandım hatta. Yani ben radikal ortamın kesinlikle sadece dindarlıktan ibaret olmadığını gördüm. Taban tabana zıtlıklara, seküler tabanın da yani...ilerici, uç boyutlarına şahit oldum. Yani ben kendimi şu anda daha ortada bir yerde tanımlıyorum. En azından yaşadığım imam hatip deneyiminin öyle bir faydası oldu fikri altyapının gelişmesinde. (K27)

> Üniversiteye başladığımızın ilk gününde hepimizi bir araya topladılar, kendimizi anlattırdılar. Ben o gün evde annemlere şunu söylediğimi hatırlıyorum. İnanır mısınız, aynı sınıfta Ermeni bir kız da var, annesi yabancıymış, barmen bir çocuk da var, neredeyse çarşaflı bir kız da var. Çok etkilenmiştim o günden. Farklı görüşlerden insanlar da vardı. Hatta ilk senenin sonlarına doğru otururken bir arkadaş dedi ki ben partiye gideceğim. Ben de gerçekten eğlence partisi zannettim. Meğer Türkiye Komünist Partisi'ne gidecekmiş kız. İlk günüydü hatta beni kabul ederler mi falan onun heyecanını yaşıyordu. Şimdi hala takipleşiyoruz. Mesela o kız baya aldı yürüdü TKP'nin içinde yani. Orada faaliyet gösteriyor. Ve orada mesela çok şaşırdım. Yani ben biraz daha okulda ortadaki konumda gibiydim. Çünkü bir grup vardı çok muhafazakardı. Bir grup vardı tamamen böyle daha seküler görüştendi. (K28)

Farklı kimliklerle karşılaşma ve etkileşimin getirilerinden biri olarak, katılımcıların imam hatibe ya da dindar kimliklerine dair bir sorgulamaya gitmesi hali, imam hatip kimliğinin/ruhunun büyü bozumuna uğraması bir diğer gerçeklik olarak karşımıza çıkar:

> Tek tipleşmeden kaynaklı biz başka ilimlerle uğraşmayı veya başka bir kitap okumayı çok eksik ya da boş görmüşüz. Mesela herkesin okuduğu, George Orwell'in 1984'ü, Hayvan Çiftliği vs. onlar bunun üzerine konuşma yaparken ben daha o kitabın varlığından habersizdim. Bu bana kendimi çok kötü hissettirmişti. Yani ben dünyadan bihaberdim. Veya benim sözlerimin, hafızlık yapmamın, imam hatip okumanın toplumda, çevremde bir etkisi yoktu artık. Onu fark ettim. Sonra kendi içimdeki boşluğu gördüm. İmam hatipteyken boşluk zannetmiyordum ben. O hava bana yetiyordu. Dünyam ondan ibaretti. Aslında dış dünyada bambaşka şeyler varmış. Ve içimde de bu

> boşluk varmış. Onu fark etmemi sağladı bu ortamlar. Ve onun üzerine de katmaya çalıştım. (K3)

Belirli katılımcılar ise özellikle lisansa ilk geçtiklerinde ya da iş serüvenlerinde, kendine yakın hissettikleri ve aynı hayat tarzını/dünya görüşünü paylaştıklarını bildiği insanlarla bir çevre kurduklarını[31], seçerek[32] kendi havuzlarını oluşturduklarını ya da belirli tanıdık çevrelerini devam ettirdiklerini[33] ifade etmiştir. Örneğin K4:

> İlk sosyalleştiğim insanlar…kesinlikle benimle aynı insanları buldum. Benimle aynı fikir yapısına sahip, benim gibi düşünen insanları seçtim. Belki İmam Hatip'te okumamışlar ama mesela benim ilk kız arkadaşlarım kapalıydı.

[31]P5: "Sosyalleştiğim arkadaşlarım çoğunlukla kendi çevremde bulunan insanlardı. Zaten liseden arkadaşımla birlikte geldik. Ve çoğunlukla böyle hani yine kendimize benzer insanlarla arkadaşlık kurduk."
K2: "Üniversiteye geçtiğim zaman da açıkçası ilk etapta öncelikle kendi kafama uygun insanlarla bir arada oldum diyebilirim. Ama daha sonrasında daha seküler yaşayan, daha fikirleri sadece İslam üzerinde değil din ile örtüşmeyen insanlarla da karşılaştım. Bu noktada onların görüşlerine az çok saygı duyuyorum tabi ki ama tercihim kendimi daha yakın hissettiğim insanlarla bir arada bulunmak oldu."
K12: "Ben zaten edebiyatta da çoğu hep benzer düşünceli olan arkadaşlarım vardı. Ve yine o eğilimde oldum ben açıkçası. Genelde o çevreyi sürdürdüm sanırım farklı kimlikte, farklı düşüncelerde olan insanlarla hep konuştum. İmam Hatip'ten önce de öyle arkadaşlarım vardı. Sonra da olmuştur ama sanki evet daha öyle kendime yakın düşüncede insanlarla olmaya çalıştım."
K15: "Çünkü bu özellikle ne bileyim Boğaziçi'nde mescide gittiğimde orada herkes birbiriyle merhaba/merhaba tanışmaya çalışıyorlar. Çünkü ortak bir paydan var ya hani önce bir tesettür şey yapmıştım ya bence şöyle çok gerek yok falan diye düşünmüştüm ama o tesettür aslında sana ortak bir samimiyet, daha bak o da benden anlayışını veriyor."
K25: "Şöyle aslında dediğim gibi hani ben üniversitede daha ziyade da kendi ortamımı kurup o alan içinde kaldım genel itibariyle. Şu an hala görüştüğümde hani aşağı yukarı aynı fikirde olduğumuz insanlar ama onlarla mesela ayrılan yönlerimiz oluyordu."

[32] K6: "Hazırlığa gittiğimde ben mesela bir afallamıştım böyle, kim var kim yok gibisinden. Mescide gidiyorum, mescitte birileriyle tanışır mıyım acaba diye. Pek benim zihniyetimde birileri olmuyor. Çünkü diğer insanlar, akşam ne yapalım, dersten sonra şuraya gidelim, şurada parti edelim, burada içelim falan. Böyle yeni heyecanlarla gelmişler. Dedim ben nereye düştüm böyle, bunlar ne yapıyorlar ne ediyorlar falan. Öyle bir ortama girdik. Onların arasından insan seçmek gerekiyor."
K19: "Tanışırken mesela biz de en başta bir bakıyoruz. Mesela ben bir bakıyorum. Bu arkadaşın yaşantısı nasıl bir yaşantı? Hani bana yakın mı, uzak bir yaşantı mı? Yani şöyle... Tabii ki çok fazla ortak yönümüz var ama... Temelde böyle daha yakınlığı sağlayabilecek o durum, onda var mı, yok mu?"
K8: "Bana göre daha çok insanların hangi kısmıyla anlaşabileceğimi, hangi kısmıyla anlaşamayacağımı bildiğim için zaten muhabbet etmeyeceğim insanı da seçebiliyordum. O yüzden anlaşamayacağım, saygısızlığın doğacağı insanlarla hiç muhatap olmamıştım."

[33] K17: "İlk önce bana çok yapmacık geldi. Yani benim yapmacık olmam gerekiyordu. Çünkü çok farklı tellerden çalıyorsun insanlarla. Benim şu an bile öyle. Okulda çok yakın arkadaşım yok. Çünkü yani çok farklı yaşam şeyleri. Yani onların ilgilendikleri şeylerle benim ilgilendiğim şeyler çok farklı. O yüzden çok ortak nokta bulmaya da çalışmadım yani insanlarla zorunda kalmadıkça. Ben zaten buraya geldiğimde İstanbul'a biz aynı liseden mezun 15 arkadaş bir yurda yerleştik. O yüzden çok fazla yeni arkadaş edinme ihtiyacı hissetmedim. O yüzden çok bir iletişime geçme şeyim olmadı. İletişime geçtiğimde de hep yapmacık, işimi halletme tarzı iletişimler kurdum."
K30: "O yüzden okula gelirken ortak noktayı iyi seçmek gerekiyor. Yani mesela ortak noktayı iyi seçtiğin zaman o ortak noktada sivriliyorsun. Hani bizde de işte mesela haliyle tesettürlü olduğumuz için zaten direkt ortak noktayı seçmiş fikirle geliyoruz."

> Buradan seçmeye çalıştım direkt. Namaz kılıyorlardı, fikir hayatımız aynıydı. Önce onlarla beraber olduktan sonra kendime konfor alanı yarattım. Bu konfor alanını yarattıktan sonra buraya dışarıdan insanları almam daha kolay oldu. Çünkü onları yargıladığım zaman ya da onlarda beni rahatsız edecek bir şey olduğu zaman diğerine de kaçabileceğim bir konfor alanım vardı. Benim bunun ilk dışına çıkmam belki birazcık erkek arkadaşım olmasıyla beraber başladı. Çünkü en yakın arkadaşlarım benim gibi insanlardı. Onları yargılıyordum, gidiyordum gibi oluyordu. Ama böyle sevdiğim bir insanı yargılayamayacağımı anladığımda saygı duymaya başladım.

Tam da bu noktada katılımcılardan K25'in lisans sonrası deneyimleyeceği atmosferi kastederek dışarıyı "tehlike" olarak addetmesi ve K19'un ifadelerinde yer verdiği "…sizin için kendi tarafınız daha güvenli oluyor. Yani ben atıyorum su sporu yapacaksam bizim camiadan bunu yapanlar varsa onları tercih ederim en başta…kendimi burada daha rahat hissederim" sözlerini birlikte düşünmek; katılımcının bir yönüyle kendi *mahalle*sinden çıkıp *öteki* ile temas haline geçme aşamasının oluşturduğu yokuşları açığa vurmaktadır.

Yine K16 bakış açıları ve bir eylemi gerçekleştirme motivasyonu üzerinden yaşadığı farklılığı ve benzer dünya görüşünden insan seçme kriterini kampüste katıldıkları Filistin eylemi üzerinden ifade etmiştir:

> Mecbur sosyalleşiyoruz burada, her tür tiple bir aradayız. Dersler olsun, etkinlikler olsun vs. Hayat görüşlerimiz çoğuyla çok farklı. Aynı hamleyi yapsak bile motivasyonlarımız aşırı farklı olduğu için iki farklı şey oluşuyor yine. Bugünkü Filistin yürüyüşünde bile aynı şey için oradaydık. Komünist bir ekibin düzenlediği bir yürüyüştü. Oraya gittiğimizde aynı şey için oradayız aslında ama motivasyonlar o kadar farklı ki...baktığın her şeyde farklı bir şey görüyorsun. Öfkelendiğin şeyde farklı bir şey görüyorsun. Değişimde farklı bir şey istiyorsun. O yüzden fikir dünyaları çok farklı. Bu rahatsızlık ben sosyalleştiğim çevreyi değiştirdikten sonra kalktı.

K26 her iki atmosferin harcıyla geçirdiği değişimi ifade ederken aslında kendi zihniyeti üzerinden bir aidiyet konuşlandırmış ve lisansta ait olduğunu hissettiği mutluluğu, özgürleşme ile ilişkilendirerek anlatmıştır:

> Aslında ilk etapta tabii ki de insan benzerinden çok farklısını aramıyor. Yani ben de tabii ki de benzerime yakın olanı arıyordum. Ya kapalı olması yetiyordu açıkçası, namaz kılmasını bile çok beklemiyordum. O etaptan sonra tabii ki değişebiliyorsun. Yani lisanstaki arkadaşlarımdan hiç ayrıldığım bir yeri hissedemiyorum. Sadece başörtüsü. Zaten üniversitede ben artık tek

> yaşamakla birlikte her türlü ortama girince aidiyet konusunda iki ortam arasında şöyle bir fark oluştu. Ben aslında mutlu hissettiğim, ait olduğum yere İmam Hatip'ten ziyade lisansa gittikten sonra daha çok eriştiğimi hissettim. İnsan mutlu hissettiği yerde verimli de olabiliyormuş. Ve insan ait olduğu, mutlu olduğu yerde başarılı da oluyor. Çünkü gerçekten özgürleşmeye başlıyorsun. Bu beni çok etkiledi. İmam Hatip'te bir şeyleri severek hiç yapmadım, onu hatırlıyorum mesela.

Tüm bu ifadeler dindar kimliğin inşasında iki atmosfer arasındaki geçişi resmetmesi açısından önemli nüveler taşır. Bununla birlikte sosyal inşanın, yalnızca bireyin kendisiyle değil; bir arada bulunduğu, gözlemlediği, diyalektik olarak etkileştiği bireyleri de kapsaması açısından bu ifadeler elzemdir.

Fikirler, zihniyet ve dünyaya bakış açısı arasındaki farklar noktasında katılımcıların en çok dile getirdiği husus, gündelik hayat pratiklerinde, sosyalleşmede eğlence ve gidilen mekanların tarzı üzerindeki farklılıklarda ortaklaşırken; saygı çerçevesinde bu birlikteliği sürdürdükleri yönünde[34] açıklamalar gelmiştir. Bununla

[34] K2: "Üniversitede açıkçası dedim ki fakat farklı görüşlerle, farklı insanlarla bir arada olmak, kendi fikirlerini onlara benimseyebilmek, onların fikirlerini dinleyip kendini uyarlayabilmek çok iyiydi. Biraz daha artık keskin görüşlerimi insanlara yansıtma konusunda veyahut insanların fikirlerini artık daha yumuşak kabul ediyorum diyebilirim yani. Beni biraz daha yumuşattı bu konularda."
K23: "Böyle hayatlar da varmış. Bugüne kadar çünkü görmedim veya içinde bulunmadım öyle ortamların ama gördüğümde çok garipsemesem de tabii ki de farklı geliyor. Yani hiç o kişilere karşı ne bir soğumam ne bir şeyim olmuyor. İlişkilerimi biraz daha insan ilişkisi üstüne kuruyorum çünkü. Onun ne yaptığı, nasıl yaşadığı, zararlı olmadığı sürece sıkıntı yok. Aktivitelerimiz sınırlansa da ilişki benim için daha önemli."
K8: "Ondan sonra daha çok akşamları vs. daha çok böyle ortamlarda mesela katılmak istiyorlar. Kafelere vs. gitmek istiyorlar mesela. Bu konuda da çok mesela ayrı düşüyoruz. Keza siyasette de aynı şekilde sürekli ideolojik olarak ayrı düşülüyor. Ve hani bu mevzular da gerçekten pratik hayata çok yansıyor yani. Ama işte günün sonunda yine saygı ilişkisi olduğu için hala bu sohbet devam edebiliyor yani."
K10: "Deist, ateist ya da hiçbir şeye inanmayan arkadaşlarım da oldu. Ama pek bir sorun yaşamadım çünkü genelde hoşgörülü insanlardı."
K23: "Üniversitede şöyle hani işte alkol kullanan vesaire arkadaşlarımız da oluyordu. Ama hani onlarla sınırımı şöyle koruyabildim. Hani dışarıda yaptığımız aktiviteler onlarla sınırlı oluyor haliyle. Kalkıp onun hadi şuraya gidelim dediği yere gidemiyorsunuz. Bilmiyorsunuz alkollü bir mekâna mı götürecek. O alkollü mekân konusunda biraz hassaslığıma üniversitede özellikle dikkat etmeye çalıştım çünkü biliyoruz, içiyorlar ediyorlar vs. onların normali aslında. Ama biz de o şekilde ayak uydurmaya çalıştık. Onlar da saygılıydı. O saygı çerçevesindeydik. İlişkilerimiz öyle oldu."
K29: "Medeniyet üniversitesinin hazırlık kampüsünde ilk arkadaşlarım, biz dört arkadaş vardık daha samimi olan bunlardan bir tanesi herhangi bir dine inanmayan biriydi. Ama bizi buluşturan ortak çatı birazcık, hani medeni olmak çatısı altında buluşuyorduk."
K28: "Mesela bir gün o seküler görüşten olanlarla bir Kadıköy'e indiğimde şey muhabbeti olmuştu mesela nerede oturacağız? Çünkü onlar içkili yerde de oturabiliyordu. Ama ben mesela tercih etmediğimi söylemiştim. Hani böyle Anadolu'dan gelen kızlar da vardı ve anlayış gösterip hani içkinin olmadığı bir yerde oturmuştuk biz. Mesela orada ilk fark etmiştim. Yani evet oturduğum yere kadar benim aslında etkiliyor. Çünkü benim diğer ortamlarımda ya da üniversitedeki diğer muhafazakâr grupla

birlikte gidilen imam hatiplerin niteliğine ve bünyesinde gerçekleştirilen sosyal faaliyetlere bağlı olarak (taşra/şehir imam hatibi vb.), farklı kimliklere karşı alışkın/kucaklayıcı olmak ya da dindar kimlik üzerinde yaşanılan deneyim ve inşanın da farklılık gösterdiği[35] görülmüştür.

takıldığım zamanlarda bizde bunun hani içkili midir muhabbeti bile olmuyordu. Direkt içkiyi gördüğümüz yerin önünden geçip gidiyorduk. Ya da mesela namaz kılan tek ben oluyorum, diyorum ki işte benim namaz kılmam lazım, müsaade istiyorum, ayrılıyorum. Halbuki diğer grupta bu kendi halinde, bir seyri sülük içinde böyle akıyor gidiyor. Yani yine günlük pratikler noktasında ayrıştığımızı düşünüyorum."

K11: "Açıkçası ben radikalliği hiç doğru bulmuyorum. Yani normalde Müslümanlık anlamında çok radikal biriyimdir. Öyle de olması gerektiğini düşünüyorum belli başlı hükümler konusunda. Ama kesinlikle bir üniversite öğrencisinin bu kadar kendinden yani bu sınırlarından hiç hoşlanmıyorum. Meslek hayatında da hiç hoşlanmıyorum. O yüzden bence bunu oturtmak gerekiyor sağlam bir zemine. Üniversitede de başta bu konuda biraz zorlanmıştım ama çabuk toparladığımı düşünüyorum. Ve bu konuda da benzer imam hatip mezunu olanların da aynı sorunu yaşadığını gözlemledim. Bu konuda da kendimi biraz daha yenilediğimi düşünüyorum. O yüzden insanlara daha müsamahakâr davranmak gerektiğini, onlardaki o güzelliği yakalamayı önemsedim ve sorun yaşamadım açıkçası. Çok farklı dünya görüşünden arkadaşlarım da oldu. Yani bazı çok çok kırmızı çizgilerim var onları ihlal etmiyorsa her görüşten insanla arkadaşlık yapabilirim diyebilirim."

[35] K7: "Ben okuduğum, lisede eğitim gördüğüm süreç boyunca da sürekli okulun bir şekilde dışarıyla temas halinde olan organları içerisinde oldum. Yani münazara olsun veya farklı etkinlikler olsun. Hep dışarıyla temas halindeydik zaten. O açıdan benim çok da yadırgadığım şeyler olmadı. Ama üniversiteye geçtiğimde çok da farklı şeyler, farklı duygulara kapılmadım nihayetinde. Yani herkes farklı bir dünyanın içinde yaşıyor."

K24: "Ya şöyle söyleyeyim, benim seküler insanlarla ilk karşılaşmam üniversitede olmadı. Lisede de okulun yanı sıra, biz ülke çapında yapılan münazaralarında katılıyorduk. Model Birleşmiş Milletler denilen bir etkinlik vardı. Lise öğrencileri arasında kurgulanan. Bu tarz etkinliklerde tabii ilk başta böyle şu çekincem vardı. Müslüman olma çekincem değil de o insanlar tabii ki Türkiye'nin en iyi okulları da okuyorlardı. Onlarla aynı ortamda bulunabileceğimi hayal etmiyordum İmam Hatip'teyken o zaman. Ama bu benim okulumun da çok yüksek bir okul olmamasından da kaynaklı. İmam Hatip'ler içerisinde iyi bir seviyesi var ama Türkiye genelinde diyemem. İşte ben onlarla ilk karşılaştığımda hani böyle yabancılık çektiğimi hatırlamıyorum çünkü ipekçilik özelinde bunu söyleyebilirim, kendi lisem özelinde. Mesela Batı'dayım şu anda. Batı çok bireyselliği öne alan bir toplum. İslam diğerkamlığı önceleyen, tabii ki kendini riske atmadan diğerkamlığı önceleyen bir düşünce yapısı. Dolayısıyla ben buradaki insanlarla ne kadar iyi insanlar olduklarını da düşünsem, ne kadar iyi de anlaşsam, gün sonunda bu konuda bir kafa yapımızda farklılık olduğunu hissedebiliyorum. Yani burada herkes ilk kendini düşünür. İmam Hatip'le alakalı size burada söyleyebileceğim; sanırım bireyselcilik ve ümmet arasındaki fark bana çok görülür geliyor. Mesela Ramazan ayındayız. Oruç tutuyorum. Sınıfta tek oruç tutan benim. Burada çok ciddi bir fark var mesela. Bir de Hıristiyan arkadaşım oruç tuttu bir dönem. Onun dışında oruç tutan olmuyor. Bu bir farklılık diyebilirim. Ve baktığımızda Boğaziçi seküler deneyimimle, Paris seküler deneyimim çok fark etmiyor diyebilirim."

K27: "Yani aslında lisans hayatımda sınırlı değildi. Benim lise hayatımda da farklı görüşlerden çok arkadaşlarım oldu. O yüzden lisans hayatımda öyle çok şey yaşamadım. Bu insanlar benden çok farklı bir düşünüyor, nasıl ortalığa adapte olacağım diye bir sorun yaşamadım. Gerçekten her kesimden arkadaşlarım var. Alevi arkadaşlarım da var, ateist, deist, normal Müslüman, namazını falan kılan dindar arkadaşlarım da var. Yani o açıdan bir şey yaşamadım. Daha çeşitlendi sadece arkadaş ortamım."

2.3.2. Katılımcılara Göre Dindar Kimliğin Gündelik Yaşam Üzerindeki Etkisi

Din kurumu ve bununla ilişkili olarak dindarlık, gündelik yaşantılarımızı ve sosyalleşmelerimizi etkilediği kadar, zihnimizin işleyişini ve güncel sosyopolitik olaylara dair bakış açımızı da etkileyen bir mefhumdur. Bununla birlikte çalışmamızın sac ayaklarından biri olan dini niteliği haiz bir okul olarak imam hatip lisesi de gerek müfredatı gerekse oluşturduğu cemaat ve aidiyet duygusundaki öz itibari ile bu diyalektik etkileşimin tam ortasında yer alır. Bununla ilişkili olarak katılımcılara dindar kimliğin ya da bunu imleyen imam hatip kimliğinin gündelik sosyalleşmeler ve Filistin meselesi, LGBT+, mülteci meselesi vb. gibi güncel, belirli sosyopolitik olaylara dair bakış açıları üzerinde ne gibi etkileri olduğu/etkisinin olup olmadığı sorularak din-değer dünyaları çözümlenmeye çalışılmıştır.

Katılımcıların bazıları imam hatip kimliğinin ya da dindar kimliğinin[36] güncel düşünce yapılarını etkilemediğini[37] ifade ederken, üniversite ya da iş ortamlarında gündelik sosyalleşmelerinde zorlaştırıcı bir rolü olduğuna[38] veya genel olarak

[36] Çalışmada esas alınan nokta katılımcıların gündelik yaşantısındaki din-değer dünyalarını çözümlemek olduğundan, imam hatip kimliği ve dindar kimlik arasında bir ayrıma gidilmemiş fakat bunları ayrı olarak ele almak isteyen katılımcıların cevapları o şekilde aktarılmıştır.

[37] K14: "Etkilemiyor yani yanlışın yanlış olduğunu söyleyebiliyorum. Doğrunun doğru olduğunu."

[38] K2: "İki sene önce okul zamanında doktorlarla ilaç firmalarını bir araya getiren bir şirkette işe başladım, Mecidiyeköy'de. Mesela oraya ilk işe başladığım zaman ben kaygıyla başladım açıkçası. Çünkü insanların ilk başta ön izlenimle biraz mütedeyyin olmadıklarını fark ettim. Başımdaki kişiyle görüştüm, ben molaya çıkmasam, öğle vakti yakında bir camiye gitsem olur mu falan demiştim. Çok hoşgörülü karşıladı. Çok şaşırmıştım. Yani ben kendim inanmıyorum fakat hani senin düşüncelerine saygı duyuyorum, duyarım dedi mesela. Yine diğer insanlar, ben molaya çıkarken, gelirken görüyorlardı. Ne kadar uzun çıktı nerede bu çocuk gibi bir algı da olmuş olabilir. Orada bir kasılmıştım. Yani sosyal yaşamımda herhalde ilk defa orada böyle bir zorluk yaşamıştım. Çünkü üniversitede zaten biraz okulun muhafazakâr kesimindeydim. İş ortamında bununla karşılaştım. Daha sonrasında Kıbrıs'a gitme fırsatım oldu. Kıbrıs'a gittiğimizde beni yine rahat bir ortam karşılamadı. Çünkü gün sonunda akşam herkesin odaya çıktığı zaman kendi çalışma arkadaşlarım da olmak üzere yani akşam Kıbrıs olduğu için takılmalara, alkollü mekanlara, otelin aynı şekilde ola yerlerinde hep bu tarz değerlendirdiler. Bense hava alıyordum, akşam çayına falan çıkıyordum. Biraz orada da bir rahatsızlık duydum."

K4: "İmam Hatip'in bendeki etkisi…Bu hep söylediğim bir şey zaten; sosyalleşmemi zorlaştıran bir şey oldu. Ben asla söylemekten çekindiğim bir şey değil. Tamamen oradaki aldığım öğretilerle alakalı olarak zorlaştırması oldu."

K27: "Karşı cinsle etkileşimim daha zor gelişti. Benim açıkçası karşı cinsten arkadaşlarım normal imam hatipte iken de vardı ama... Lisans hayatımda olduğu kadar sık sık her gün gördüğüm arkadaşlardan oluşmuyordu. Benim yaşadığım en büyük şok, çok saçma gelebilir ama... En basitinden el ele sıkışmak. Yani bir el teması bile... Yani garip karşıladığım bir şeydi. Mesela benim buna alışmam çok uzun sürdü şahsen."

bulundukları, aktive oldukları ortamlardaki olumsuz[39] taraflarına (ait hissedememe, rahatsızlık, yargılayıcı bakışlar vs.) değinen katılımcılar olmuştur. Bununla ilişkili olarak, imam hatipli olmanın sebebiyet verdiği belirli algılarla[40] kimliğini gizleme ya da belli etmeme isteği belirli katılımcılar[41] tarafından gerekçelendirilip, aktarılan bir

[39] K5: "İşte mesela imam hatipte görünüşte tesettürlü olmamak benim için o süre boyunca çok büyük dezavantaj oldu. Çok büyük sıkıntılar yaşadım orada. Örneğin kuran dersinde her ders sonunda hocam bana nasihat veriyordu 5-6 dakika tüm sınıfın önünde. Yani hocam biliyorum, farkındayım ama bunu şu an söylemeniz bende bir şey değiştirmeyecek. Hep bunu düşünüyordum. Ve bu lisansta daha çok karşıma çıktı. Çünkü... görünüşüme bakıp... Bir yerlere çağrılıyordum ya da bir şeylere davet ediliyordum. Gidemiyorum yani…gelemediğimi söylüyordum. Bu benim için olumsuz değildi ama karşı taraf için her zaman bir problemdi. Arkadaşlık açısından ya da karşılıklı olan ilişkilerim konusunda. Çevremde hiç inançlı erkek yoktu. Direkt olarak böyle duygusal bir iletişimde mesela, 2-3 kişi görüşmek istedi ama bunların hiçbirinin inancı yoktu. Direkt olarak, her ne kadar böyle gönlüm ısınsa da de hiç görüşemediğim, konuşamadığım insanlardı. Bu bahsettiğim olumsuzluğa dair çok şey yaşadım lisansta. Hatta son dönem arkadaş grubumla aram dahi açıldı sırf ortamda kalkıp namaza gidiyorum diye. Bir de son dönem ben 3 ya da 4 arkadaşımla ilişkimi tamamen kestim ve bunun sebebi inançsal meselelerdi çünkü bu insanlar benim yanımda Allah'la ve peygamberlerle dalga geçiyorlardı. Ve onları uyarmama rağmen daha sonrasında hakarete ve küfre varan şeyler söylüyorlardı, üstelik direkt olarak kahkahalarla. Çünkü bu onların mizah anlayışıydı. Yani bunu neden yaptım, birincisi beni çok rahatsız ediyordu. Ait hissedememe sorunu kesinlikle vardı ve şey diyordum, kendimin şu an böyle bir ortamda olmasının alakası ne yani? Çok rahatsız hissediyordum kendimi." K10: "Olumsuz tarafları, imam hatipteyken kızlarla konuşmamda mesela bütün çevremdeki kişiler çekingen davranıyordu. Bu ister istemez bana da yansımış oluyordu. Yani çekingenlik oluyordu, normalde bir arkadaş ortamı yaratılabilirdi. Çok normal, hayatın içinde olan bir şey. Yani insanı biraz yabanileştiriyordu bence." K13: "Olumsuz etkisi olarak da tabii ergenlik dönemi olduğu için daha fazla deli dolu yaşamak istiyor insan. Veya kural tanımak istemiyor. Daha sesli gülmek istiyor. Bir şarkı açıp otobüste seyahat etmek istiyor. Mesela bu bizde bir sorun olmuştu. Erkek şoför var diye şarkı söylediğimiz için öğretmenimiz tarafından azarlanmıştık. Kurallara çok fazla keskin bir biçimde uymamız bekleniyor." K15: "İmam Hatip'te mesela bizim bir fizik hocası vardı. Tam dersten çıkacaktı. Bir arkadaşın elinde Marx'ın kitabı var. Sonra böyle iyice kızı lafa tuttu. "Sen nasıl okursun bunu? Hani çocuğum ölsün ama bu kitabı okumasın" falan bir şeyler. Zaten böyle görüyorsun, gözlemliyorsun falan o yüzden hatta anlayışın şu noktaya geliyor: "ne söylüyorsa tam tersi doğrudur." K18: **"**Bazen bir ortamda elhamdülillah yarabbi çok şükür dediğimde bile garipseyen bakışlar oluyordu mesela, bakıyorlardı."

[40] K17: Biz imam hatip mezunuyuz diye bizim bambaşka bir tür olduğumuzu düşünenler oluyor. Hepimiz kafa kesecekmişiz gibi şey yapanlar var. Ama ben genelde konuştuğumda sonra da normale dönüyorlar. Etkiliyor bir boyutta."
K24: "İmam hatip kimliğimin etki edeceği nokta şu. İnsanların aa bu da imam hatipli kesin torpillidir algısı ve benim de inşallah hakkımda böyle düşünmüyorlardır algım. İnsanlarda imam hatipli olmak üzerindeki interaksiyon, bu kadar."
K7: "Yine lisede İstanbul'da Marmara bölgesinde yapılan bir münazara turnuvasına katılmıştık. Katılan tek imam hatip bizdik. Yani yüzde seksen/doksan oranında Anadolu Liseleri ve arkadaşlar tabii yine aynı şekilde görece seküler olarak nitelendirilebilecek arkadaşlardı. İlk maçlardan sonra akşam otele gittiğimiz zaman şöyle konuşmalara şahit olduk. "Ya biz imam hatiplere bunları en kolay şekilde yeneriz dedik ama bunlar her yerden örnek getiriyor. Çok bilgililer, biz hiç böyle tahmin etmiyorduk" vs. "Biz bunlar nasıl imam hatipli şaşırdık, bunların imam hatipleri farklı mı" diye hocamızdan ayriyeten bilgi almaya çalışmışlar. Bu hoşuma gitmişti yani. Çünkü bu şu demektir, ulaşılması gereken, anlatılması gereken insanlar var demek ki bir şeylerin. Yani bu bugün İmam Hatip'e karşı bir olumlu intiba ile başlar, yarın öbür gün ibadetlere sıkı sarılma ile ilerler."

[41] K3: "Mesela ben şimdi bir kadın olmadığım için haliyle benim bir başörtüm yok. Öyle olduğundan dolayı ben hep kendimi gizleyerek özel hayatımda ve lisans hayatımda bir ortama dahil oldum. Amacım da şuydu. Yani ilk başlarda şöyle bir şeyim vardı -ki bazı arkadaşlarda da var-, mesela diyelim ki Bursa'da İpekçilik İmam Hatip Lisesinde okumuş. "Bursa'da kaldım, liseyi orada okudum. Ya boş ver,

tutum olmuştur. Bu duruma açıklamalarında sarih şekilde yer veren K15'in ifadeleri örnek gösterilebilir:

> Ben hazırlığa başladığımda imam hatipten mezun olduğumu sakladım. Hep açık liseden mezunum diyordum. Sonra bir noktada neden çekiniyorum, neyin ezikliğini hissediyorum da bunu saklama gereği duyuyorum dedim. Hani genel olarak çizilen bu imam hatip imajı var ya, ondan saklanmak istediğimi fark ettim. Ben o değilim demek istiyorum. İmam hatipli olman açısından insanların algısı da "imam hatip mi ıyy tamam o zaman" şeklinde oluyor. Seni siyasi olarak da hayata bakış açını da bir noktaya konumlandırıyorlar. "Sen kendini tanıtma zaten, biz seni anladık, hadi görüşürüz". Bu noktaya geliyor. Ben bunu istemiyorum. Beni tanısınlar, ona göre değerlendirsinler istiyorum. O yüzden sonrasında imam hatip mezunu olduğumu söyleyeyim ki orada okumuş insanların da orayı bitirdiğinde farklı tiplemelerde olabileceğini görsünler. Mesela birkaç defa bir çocuktan: "aa harbi mi ya hiç de imam hatipliye benzemiyorsun" cümlesini duymuştum. Abi çünkü İmam Hatip'te hep sizin kafanızdaki gibi tiplemeler yok yani. Ne bileyim bunun ateisti de var, Müslümanı da var. Hani İmam Hatip insanı farklı noktaları getirebiliyor. Özellikle hazırlıktayken bunun çok muhabbeti açılıyordu. O yüzden önce sakladım, sonra da dedim ki tamam söyleyeceğim.

İmam hatip kimliği ve dindar/dini kimliği arasında bir ayrıma giden ve bununla birlikte imam hatip kimliğini politik bir imge taşıdığı için ayıran[42] ya da yalnızca dindar kimliğinin belirli olay ve durumlarda/bakış açılarında bir turnusol niteliğinde kendini gösterdiğini[43] ifade eden katılımcılar da olmuştur. Buna ek olarak K11 imam

---

yaptık bir şeyler" diyor mesela. Oysaki söylemiyor. Yani mesela erkek erkeğe oturuyoruz, belli yani oradaki muhafazakârlar. Kendinden çok çekiniyordu. Ben o ortamdan dolayı ve o yaşadığım olay beni sorgulamaya itti. Çünkü fark ettim ki ben de çekiniyordum. Şundan dolayı, ya ben geçmişimden utanıyorum değil ama insanlar beni geçmişimle yadırgar. Öncelikle benim kimliğimi, adımı soyadımı bilmeden beni bununla yargılarlar. Mesela başörtüsüne de ben öyle bakıyordum aslında. Kadın olsam nasıl yapabilirim? O yüzden mesela imam hatip kimliğimi hemen açık etmiyordum. Beni tanıyorlardı, sonrasında söylüyordum."

[42] K7: "İmam hatipli diye anılmak istemem çünkü içinde siyasi bir şey de barındırıyor. Bu maalesef bir gerçek. Yani keşke böyle olmasa. Tabii ki ben de bir Kabataşlı gibi, bir Galatasaray Liseli gibi lisemle her yerde övünmek, özellikle mesela CV'me kocaman yazmak isterim. Ama gel gelelim, yaşadığımız ülke öyle değil. Ve öyle olmadığı için imam hatip kimliğimle değil, daha çok dindarlık kimliğimle var olmak istiyorum."

[43] K23: "Yani imam hatip kimliği etkilemiyor da benim kimliğim etkiliyor. Sonuçta Müslüman bir hayat yaşıyoruz. Dine çok uygun olmayan işlerde, ortamlarda bulunmamaya, kaçınmaya özen gösteriyoruz. Belli bir şeyden sonra rahatsızlık da veriyor insana. İmam Hatip kimliğinden bağımsız."

K24: "Yani şöyle imam hatip kimliğim ile dindar kimliğim aynı değil. Dindar kimliğim için çok farklı şeyler söyleyebilirim. Ama imam hatipli kimliğimin bir noktada etki ettiğini düşünmüyorum. Dindar kimliğim her alanda etki ediyor. Çünkü insanlar beni tanımlarken imam hatipli demezler, ama Müslüman derler. Çünkü benim bunun dışa vurucu bir sürü özelliğim var, başörtüsü gibi. Dolayısıyla insanların bana yaklaşımı evvela benim Müslüman olduğumu bilerek oluyor. Ve bu benim onlarla bina ettiğim bütün ilişkimde şekillendirici bir unsur. Bir kere benim nasıl sınırlarım olduğunu merak ediyorlar. Buna dikkat etmek istiyorlar ve etmeleri gerekiyor. Çünkü ben bana dikkat etsinler diye

hatip kimliğini/imam hatip ruhunu taşıma noktasında bu ayrıma değinmiş ve aradaki ciddi farka dair gözlemlerini aktarmıştır:

> Dindar kimlikle, imam hatipli olmak arasında çok ciddi bir uçurum var. Onu da çok üzülerek fark ettim. Çok sevdiğim arkadaşlarıma baktığımda imam hatipten mezun olan çoğu insanın kimliğinin oturmadığını görüyorum. Yani dindarlık vs. asla böyle bir dertleri yok. Öyle olmaya çalışma gibi bir dertlerinin dahi olmadığını gördüm. İstanbul Hukuk'a geçtiğimde hiçbiri İmam Hatip mezun değildi arkadaşlarımın ama gerçekten dünyada bir amaçları vardı. Ve Allah'ın hükmüne daha uygun yaşamaya çalışmaları bana çok şaşırtıcı gelmişti. Yani ben imam hatip mezunuyum. Bakıyorum imam hatipteki arkadaşlarımla aralarında uçurum var. Demek ki diyorum maalesef bizim okulumuz bu kimliği bize yükleyememiş. Bu misyonu yükleyememiş.

İmam hatipli olmanın ikili ilişkilerde muhatabın ilk intibasını etkilemesi hususunda bir algı oluşturması ile ilgili olarak[44], katılımcıların sosyalleşmelerinde gittiği bölüm ve imam hatip arasındaki bağın garip karşılanması[45] özellikle ifade edilen ve bunun üzerinden başarının bireyselleştirilmesi/imam hatiple bağdaştırılamaması durumu, aktarılan ortak noktalardan olmuştur. K4'ün bilhassa başörtülü olduğu ve olmadığı zamanlar üzerinden bu tepkileri açıkça tasvir etmesi önemlidir:

> İmam Hatipli olduğumu her söylediğim zaman şu tepki benim çok garibime gidiyordu. Bu başörtülü iken de böyle, başörtüsüz iken de böyle. Herkesin çok şaşırdığı şey, "Sen nasıl imam hatipten mezunsun?" bu tepkiyi alıyordum. Çünkü kafalarında oluşturdukları bir insan tiplemesi var. Ben sonuçta tıp

başörtüsü takıyorum. Ama imam hatipli olduğumu belli eden hiçbir şey yok. Çünkü din imam hatip değil. İmam Hatip'te sadece bunun bir stepiydi yani."

[44] K25: "Mesela geçen haberlerde İzmir'de bir olay çıktı. Kadın bizi asla istemiyor, göndermek istiyor falan. Ama tabii karşı tarafın bunu nasıl eşleştirdiği de önemli. Bizi daha ziyade yaftalayan tarafta olan kişilerin imam hatiple tesettürü belki bütünleştirmiş olması muhtemel. Kapalı bir kişi direkt imam hatipli görülebiliyor örneğin. Çünkü onlara göre biz hiçbir zaman fen lisesi kazanamayız, hiçbir zaman Anadolu öğretmen lisesinde okumayız falan gibi şeyler var ya. Direkt onların dünyasındaki karşılık bu olabiliyor. Kapalı kişi imam hatipli. Kesinlikle etkiliyor bence. Zaten etkilememesi tuhaf olurdu."

[45] K11: "İnsanlar daha çok şöyle değerlendiriyor. Onu fark ediyorum. Yani bireysel başarımı öne çıkarıyorlar. Ya aa imam hatip gibi bir okulda okuyup buralarda olman çok büyük başarı diyerek hani okulumdan ziyade beni övüyorlar ve kendi bireyselliğimle öne çıkıyor oluyorum maalesef. Ki bundan da memnun değilim. Çünkü ben imam hatibi aslında gerçekten çok seviyorum. Zihniyet olarak da çok güzel, aslında çok kıymetli bir çalışma ama maalesef kendi okulum özelinde altı doldurulamadığı için böyleyiz diye düşünüyorum. Çünkü bazı şeyleri kazanmak için lisans çok geç kalınmış oluyor. Yani insanlar ilkokulda, ortaokulda, lisede öyle vizyonlu, öyle ufku geniş ilerliyorlar ki. Onlarla çok farklı noktalardan başlıyorsun lisans eğitimine. Bu anlamda kendi imam hatibimin bana çok fazla şey katmadığını, hatta maalesef ki olanı dahi götürdüğünü düşünüyorum bazı noktalarda."

K22: "Şu tepkiyle çok karşılaşıyorum. Kimse benim imam hatipli olduğumu düşünmüyor. Birine imam hatipliyim deyince şaşırıyorlar. Şaşırınca bir garipsiyorum. Niye şaşırıyorsun ki ben de normal bir insanım. Böyle ekstra bir eğitim almış olabilirim. Ama onlardan işte şey yüzünden şaşırıyor. Dışarıda imam hatibe bakışı daha farklı sanırım bizimkinden."

> fakültesine gelmişim. Görece (onlara göre) alışılmışın dışında giyiniyorum kapalı bir insan olarak. Çünkü onlara göre uzun pardösü giyinmem ya da çirkin giyinmem gerekir. Güzel giyinemem, renkleri birbiriyle uyumlu yapamam, şalımı düzgün takamam, güzel konuşamam, onlarla oturamam. Kafalarında böyle bir algı olduğu için ben bunu söylediğim zaman çok şaşırıyorlar. Zaten açıldıktan sonra hiç beklemedikleri bir şey oluyor. Çünkü açık bir insan nasıl gider gibi bir şey oluşuyor. Sosyal ortamda bir yerden sonra insanların gözünde değerin değil ama başarın artıyor. Çünkü kötü bir liseden tıp fakültesine gelmişsiniz gibi görülüyor. Fen lisesinden mezun birinin tıp fakültesine gelmesiyle aynı başarı olmuyor. Ben zamanında fen lisesine gitmedim, imam hatibe gittim çünkü buna inanıyordum, bunu yapmak istiyordum. Onların gözünde, "aa bu insan fikir hayatını değer veriyor, bunun için mücadele vermiş" düşüncesini asla kazanmıyorsun, salak olduğun düşünülüyor. Yani 100 kişiyiz, 100'ümüz de tıp fakültesine başlamışız ama benim başarım daha büyük görülüyor.

Yalnızca başarı ve bölüm özelinde değil genel olarak etiketlenme endişesinin belirli katılımcılarda (K26), kimliğini gizleme gerekçelendirmesiyle benzer olarak başörtüsünü çıkarma düşüncesi vb. gibi hassasiyetlere sebebiyet verdiği görülmüştür:

> Maalesef etiketlenmek hiç hoş olmuyor toplum arasında, ben zaten bu konuda biraz hassas bir insanım. Farklılıklar yüzünden etiketlendirilmekten çok korkuluyor o yüzden söylediklerimde de bazen tedirgin olabiliyorum. Hatta başörtüyü de bu yüzden bırakmayı düşündüm çünkü bir şeyleri sadece başörtü yüzünden yapmak çok ağır geliyordu bana.

Bazı katılımcılar ise düşünme biçimlerini memnuniyetle/doğal olarak etkilediği veya yaşantılarını kolaylaştırdığı[46] (burs bulma, benzer dünya görüşüne sahip arkadaş çevresi, aidiyette kolaylık) yönünde açıklamada bulunmuştur.

[46] K6: "Bu yurda girmem de imam hatipli olmamın belki etkisi olmuştur. Staj bulmam da mesela yine belki imam hatip çıkışlı dediğim için bana staj vermiş de olabilir...bilmiyorum. Bu gibi katkıları yani aslında camianın birbirini destekleyen bir tarafı da var yani." K8: "Olumlu özellik açısından İstanbul'daki kütüphanelerin mescitlerine vakit namazı kılmaya gittiğimde orada insanlarla tanışıp arkadaş olduğum oldu. Normalde kütüphanede tanışmam, böyle bir durum olmaz yani genelde." K13: "Olumlu katkısı olarak dediğim gibi kendine ait hissettiğim bir ortamın olması, bir grubun olması diyebilirim." K16: "Biz imam hatipte kendimiz gibi olan insanlarla iletişim kurmayı çok güzel öğrenmişiz. Komünitelere girmeyi, aktif olmayı öğrenmişiz. Benim burada çok arkadaşım var aynı şekilde dindar ama imam hatip backgroundundan gelmiyor. Ve Müslüman komünitelerin içinde bile ruhları daralıyor çünkü hiç alışmamışlar. Hiç içerisinde bulunmamışlar. Farklı bir atmosferi var bunu kabul edelim ya da etmeyelim. Garip de gelebilir çoğu insana ama var öyle bir atmosferi. Bu noktada benim oralara ait hissetmemde çok büyük bir etkisi oluyor imam hatip kimliğimin. Çünkü onlarla büyümüşüm." K17: "İmam hatip kimliğin olduğu zaman direkt belli bir çevreyi eliyorsun kendinden. Ben bunlarla arkadaş olurum, bunlarla arkadaş olmam gibi ki bu çoğu zamanda işe yarıyor. Çünkü imam hatip kimliği hayatın çoğu yerinde etkilediği için ne kadar ortak noktam olan insanlar varsa onlarla daha

Belirli güncel sosyo-politik olaylara ilişkin bakış açılarında ise katılımcıların birçoğunun[47], aktüel olayları okuma şekilleri/günceldeki fikirleri aynı ya da farklı olsa

iyi anlaşıyorum. İmam hatip kimliğim de buna yardımcı oluyor yani çevremdeki insanları elememde." K24: "İmam hatipte bazı doktrinler bize verildi. Bu doktrinler de bizim hayata bakışımızı şekillendirdi. Yani lise evresinden itibaren şekillendirdi…Bir de imam hatipli imam hatipliyi biraz daha tercih ediyor galiba insan ilişkilerinde." K29: "İşimi kolaylaştırdığı zamanlar oldu imam hatip kimliğimin. Mesela daha kolay burs buldum. Çünkü bizi o konuda koruyup kollayan bir ekip vardı. Mesela bir tekstil firması burs veriyordu. Bizi zaten imam hatipten direkt yönlendirdiler, oraya gittik." K30: "İletişimimi kuvvetlendiriyor açıkçası. Ben dindarlığıma borçluyum arkadaş çevremi, sosyal çevremi. Çünkü mescitte olsun, kulüplerde olsun. Özellikle mescit çok büyük bir şey, abdesthane. Çok büyük bir arkadaşlık ortamı sağlıyor. Okulda herhalde en çok çevresi olan insanlar dindar insanlardır, öyle söyleyebilirim. Çünkü çok büyük bir birliktelik sağlıyor."

[47] K5: "Ya imam hatip, ister istemez herhangi bir Anadolu Lisesi'nden daha çok seni böyle şeylere yakın tutuyor. Mülteci meselesi olur, Filistin meselesi olur, LGBT meselesi olur. Bu tarz şeylerden bir haber kalamıyordum imam hatipteyken. Yani daha iç içe oluyorsun böyle şeylerde." K6: "Ya bir de kamuoyu oluşturma, bilinç oluşturma anlamında imam hatibin tabii ki etkisi var. Gruplarımızda olsun, topluluklarımızda olsun Filistin meselesinde, boykot meselesinde vs. kendi arkadaş ortamımın da destekleriyle büyüdüğünü düşünüyorum ben zaten. Belki tek başıma olsam benim de böyle bir hassasiyetim daha az olacaktı bilmiyorum. Arkadaşım kullanmıyor, ben de kullanmayayım. O onu yapıyor, boykot ediyor vs. gibisinden ben de o durumlara girebiliyorum. Birbirimizi teşvik etme konusunda iyiyiz yani." K8: "Bakış açımı etkilemesi hususunda çok koruyor. Ben mesela 1-2 yıldır mülteciler mevzusunda çok git gel yaşayan bir insanım. 1-2 yıl öncesine kadar çok sıkı bir şekilde hala savunuyorken üstelik. Ama beni hala tutan şey imam hatip kimliği ya da dindar kimliktir muhtemelen." K11: "Bakış açısını kesinlikle etkiliyor bence. Çünkü temel bir yetiştirilme tarzımız var ve olaylara o yönden bakıyoruz ister istemez. Örneğin LGBT konusunda kesinlikle dindar kimliğinin oluşturduğu bir bakış açısı ve bunun başka türlü açıklanabilme imkânı da çok olmuyor." K15: "İmam hatipte çok Suriyeli ya da Mısırlı vardı bizde. Bunların her sınıfta neredeyse bulunuyor olması bir noktada onlarla irtibatını güçlendiriyor, muhatap oluyorsun. Ve hani çok tatlı kızlar falan oluyorsun. Okul da aslında bunları sana sevdirmeye yönelik hareket ediyor. Belki bunun artı bir yönü olabilir çünkü ben başka hiçbir ortamda öyle bir şeyle karşılaşmadım." K16: "Tabii ki tüm fikirlerimin tohumu imam hatipte atılmıştır diye düşünüyorum. Filistin meselesinde olsun, mesela kalkıp da şu an ODTÜ'de mitinge gitmeyi ben İmam Hatip'ten alışmışım. Yani 13-14 yaşında çocuklar, dersi ekerdik, gider mitinge katılır, dönerdik. Yani bu kültürü buradan edinmediğin sürece bence aktivizm konusunda da ilerlemek çok zor. Çünkü alışık olmadığın zaman mantıksız geliyor çoğu insana da. Hani şu an burada gidip bulunmam ne işe yarayacak? Ama imam hatipte bize kattığı o ruhu öğrendiğimiz için şu an onu korumaya çalışıyoruz aslında buralara giderek de. Tabii ki büyük bir yeri var." K23: "İşte Filistin olayları. İmam Hatip zamanında da hani katıldığım yürüyüşleri falan hatırlıyorum arkadaşlarımla vesaire. Orada hocalarımızı falan görüyorduk. O zamanlardan da hani yapılan eylemler, yürüyüşler vs. olduğunda İmam Hatip'te olunca biraz daha şey oluyorsunuz etrafınızdaki arkadaş gruplarınız da biraz teşvik edici oluyor o açıdan. Belki imam hatipli olmasaydık bu konularda bu kadar hassas olmazdık. Konuşuluyordu üzerine çünkü." K24: "Bir yerde bir yetim varsa, bir yerde yardıma ihtiyacı olan biri varsa bana matematikten önce bunlara nasıl tepki vereceğim öğretildi. Bu sebepten dolayı şu anda zaten belli açılardan benim tarafım belli. Ben zaten Müslüman olduğum için bunları yapacaktım. Ama ne yapmam gerekiyor ya diye düşünmüyorum bile. Çünkü liseden beri bunları yapıyoruz. Politik bir olay olduğu zaman, insanlığı ilgilendiren genel bir kriz olduğu zaman bunlara ne tepki vereceğimin tohumları orada atılmıştı zaten. İmam Hatip'te çok ciddi bir tecrübe aktarımı yaşadım. Dolayısıyla İmam Hatipte okumasaydım belki vereceğim politik bir karar farklı olabilirdi."

K28: "Tam benim karakterimin oturduğu dönemde ben bu dini bilgiyi imam hatipte aldığım için, benim şu anda hayata bakışa dair birçok görüşüm de imam hatipte şekillendi. Siyasi anlamda değişiklikler olmuştur ama mülteciliktir, şu anki Filistin konularıdır, LGBT mevzusudur. Benim katıldığım ilk Filistin yürüyüşü lise ikinci sınıftaydı ve İmam Hatip'ten arkadaşım beni davet etmişti. Benim boykotla ilk tanışmam da Mavi Marmara vesilesiyle ben lisedeyken olmuştu ve lise son sınıftaki ablalar gelip bize Mavi Marmara'yı anlatıp sınıflarımızda boykot kitapçığı dağıtmışlardı böyle. Ve sonra o böyle benim için bir helal haram listesi kadar net olmuştu yani. O zamandan beri ben boykot yapıyorum mesela.

dahi imam hatip ile iltisaklı oldukları dönemin bir cemaat/birliktelik duygusu ile bir bilinç aşıladığı düşüncesinde mutabık oldukları görülür. Psikoloji mezunu olan K26'ın liseden ilk mezun olduğu zaman ve şimdiki zaman arasında Filistin ve mülteci meselelerine ilişkin getirdiği açıklama bu noktada önemli doneler sağlar:

> İlk mezun olduğum zamanlar, mülteci konusunda alınsın ülkeye ne var ki hepsi gelsin, mazlumun yanında olmalıyız şeklinde yaklaşırken, şu anki düşüncem aynen şöyle; evet çok üzücü bir şey Allah herkesin yardımcısı olsun ama bu kontrolsüz göçmen alışının ülkeye ekonomik anlamda çok zararları oldu. Filistin konusunda da kimisi boykot edebilir ama boykot etmeyene "nasıl boykot etmez ya? İnanmıyor mu?" moduna sokuyoruz. Yani bize ne? Herkesin kendi vicdanıyla alakalı ve boykot etmiyorsa onun kötü bir insan olduğu anlamına gelmiyor. Biraz daha imam hatipteyken arkadaş ortamının da etkisiyle mitinglere katılınca vs. sen de otomatikman onun içinde buluyorsun kendini. Ama günümüzde böyle bir şeye katılmam. Orada o insanlar gerçekten zulüm görüyor. O zaman oradan en doğru şey ayrılmaktır benim için mesela.

Bununla bağlantılı olarak imam hatipli olmak ve dindar olmak arasında ayrıma giden katılımcılardan K1, imam hatibin bir referans sunduğu o aidiyet ve fikri arka planı Türkiye özelinde açıklamıştır:

> Tabii ki bakış açımı etkiliyor. Ben mesela Türkiye'de mülteci bulunmasını gayet olumlu görüyorum. Hiç gitmeleri veya gönderilmeleri yönünde bir arzum yok. Çünkü bunun Türkiye'de giderek artan devletçi, milliyetçi rüzgâra karşı bir mukavemet noktası oluşturduğunu görüyorum. İmam hatipli olmak bu konuda bana çoğu kişinin söylemeyeceği bir şey söylettirebiliyor. Yo, gitmesinler, durabilirler, kontrollü olması şartıyla, ucunun salınmaması şartıyla, mülteciler olabilir dedirtiyor. Ve benim dindar olduğu halde böyle düşünmeyen bir sürü tanıdığım insan var. Bu manada imam hatip güncel siyaseti yorumlarken bana bir referans noktası sunuyor.

K3'ün ise aynı bağlamda birliktelik ve grup aidiyetine dahil olmanın getirdiği etkiyi, kendi imam hatip dönemini lisans dönemi ile karşılaştırarak bugün konumlandığı yeri değerlendirmesi ve ifadelerinde yaşadığı ikilemi/sorgulamayı göstermesi çok önemlidir:

> İmam hatibin içerisindeyken evet değiştiriyordu. O döneme götürseydiniz beni hiç sorgulamadan algıya kapılıp gittiğimiz olurdu. Mesela Fatih

Bütün o ürünleri biliyordum o zamandan beri. Dolayısıyla bütün yürüyüşlere vesaire imam hatip ruhuyla gittim diyebilirim."

> Camiinde eylemlere, yürüyüşlere katılırdık. Rabia işareti yapa yapa ilerlerdik. Oysa ben daha Mısır nedir, Sisi kim, Mursi kim bilmiyorum. Ama bir ortam var, bir Rabia işareti var. Onu Facebooklarımızda paylaşıyoruz. Yürüyoruz arkadaşlarla beraber. O zaman böyleydim. Şu anki sosyo-politik olaylarda da 5 yıl önce imam hatipte olsaydım, imam hatipteki genel hava nasılsa öyle tepki verirdim. Ama şu an daha bağımsız bir tepki veriyorum. Mesela yürüyüşlere, eylemlere gitmiyorum. Veya sürekli Instagram hikayemde paylaşmıyorum. Veya LGBT yürüyüşlerine hadi katılıyorum demiyorum, lanet olsun da demiyorum. Bunda tabii lisans eğitimimdeki sürecin, farklı şeyler tanımanın, bir birey olarak daha da büyümenin de etkisi var. Mesela şu an bakıyorum kendime, imam hatip ortamına geri dönsem, o zamanlar eğlenebildiğimiz, gezdiğimiz arkadaşlarla yine bir araya gelsem büyük ihtimalle çoğuyla anlaşamam. Ama kendimi ne de siyasaldaki o seküler arkadaşların tamamen içinde hissedebiliyorum. Yani ne oralıyım ne buralıyım aslında. Benim bazı arkadaşlarım da bunun çok ikilemini yaşadılar. Çok sıratta kaldılar. Ben de bu ikileme çok düştüm. Ama sonrasında orta yolun da grinin de olabileceği kanaatine vardım. Çünkü kopamıyorum ki. O benim içimde zaten, bünyemde. İnanıyorum Müslümanlığa, Müslüman olduğumu söyleyebiliyorum gönül rahatlığıyla ama bir olay yaşandığı zaman da "ya Müslümanlık budur işte" diyemiyorum. İmam hatipler de bir şey yaptığı zaman, gerçek imam hatip bu değil diyesim geliyor. Üniversitedeki arkadaşlarımın yanında da bazen o havaya kapılıp kendime "ya ben de onlar gibiyim, onlar gibi olayım" diyorum ama olmuyor yani…"

Filistin meselesinde katılımcıların genel olarak insan hakları çizgisinden yükselen görece müspet bir bakışta ortaklaştığı[48] ya da ana başlık olarak mülteci konusundan istisna tuttuğu görülürken; K15'in sosyopolitik olaylara bakış açısında imam hatip kimliğinden ya da bunu imleyen dindar özelliklerinden kaynaklanan kendini geri çekme ihtiyacı ve dindar kimlikli arkadaşlarını radikal olarak değerlendirmesi de yukarıda ele aldığımız kendini gizleme ve kendini konumlandırırken yaşanılan arada kalma davranışları ile ilişkilendirilebilir:

[48] K9: "Ama İmam Hatip'te okumamın da hani şeye bir faydası olmadı. Aa bunlar mülteci bunlar benim Müslüman kardeşim diye ben bunları şey yapamam. Ama mesela tabii ki Filistin'den birileri gelse bu farklı bir olay ama Suriyelilerin kaçması farklı bir şey. Suriyeliler benim için, mülteci değil."
K10: "İsrail-Filistin olayında oradaki bir vahşet var, bir soykırım yapıyorlar. Bunu her insanoğlunun söyleyebilmesi lazım."
K12: "Filistin konusu çok çatışmıyor açıkçası zaten. Filistin meselesi kendi içinde laik mücadele olarak ayrılsa da insan hakkı ihlali olarak tabi ki dindar özelliğimle çatışmıyor hiç."
K17: "Mesela Filistin mevzusunu ben direkt şey olarak görüyorum. Yani istersen en büyük Allahsız ol yine Filistin tartışmasız bir şey."
K20: "Yani sosyopolitik olaylarda tarafsız düşünmek için insan olarak bakıyorum önce."
K29: "Filistin mevzusundaysa... Filistin mevzusu artık Kudüs'ün, Mescidi Aksa'nın işgalinin ötesine geçtiği için, yani mevzu oradayken biraz daha İmam Hatiplerin bir arada olacağı bir dava mevzusuydu. Bizim ilk kıblemiz olması dolayısıyla. Ama şu an o kadar insanlık dramı haline geldi ki, bütün toplum gruplarının bir arada buna itiraz etmesi, karşı çıkması gerektiğini düşünüyorum."

> Ben Boğaziçi'ne ilk geçtiğimde imam hatip okulundan gelen bir etki var, bir kimlik alıyorsun. Ve bir noktada bunun bir şeylere engel olduğunu düşünmeye başlıyorsun lisanstayken. Filistin olayları mesela, lisansta ben bunun okuldaki eylemlerine katılmaktan çekiniyordum. Yani böyle bir talebim de yoktu ama daha çok kendimi geri çekmeye ihtiyacı hissediyordum. Buna bakış açım daha dini boyutta değil de insani boyutta oluyor. Yani din kardeşliği olayı olarak ele almam. Orada insani bir katliam var. Seküler arkadaşlarım zaten hiç takmıyorlar. Bu tamamen dindarların meselesi gibi görülüyor orada. Ama dindar kimlikli olan arkadaşlarım da bana radikal geliyorlar, çok sert geliyorlar. Ya da onlarla bir şey tartışma hususunda hala daha ortak bir paydada buluşamıyoruz. Beni çok sert görüyorlar, ben de onları aynı şekilde sert görüyorum. Yani daha imam hatip dediğim tiplemeler onlar. Evet diyorum, tam olarak imam hatipten mezun olmuş ve gelmiş buraya. Anlayışını da bu çevreyle birlikte devam ettiriyor. Ben uygun görmüyorum bu bakış açısını. Hani üniversitenin dezavantajı mı denir buna yoksa lisenin dezavantajı mı bilmiyorum ama bir türlü dezavantajı var.

LGBT+ konusunda katılımcıların kahir ekseriyeti[49] imam hatip kimliğinden bağımsız olarak dinin buna karşı çıktığını, dolayısıyla muhafazakâr kimliklerinin menfi bir bakış açısı için yeterli olduğunu ya da insani olarak dini kimliğinden bağımsız şekilde de bunu hoş karşılamadığını[50] ve sağlıksız bulduğunu[51] ifade etmiştir.

[49] K6: "Yani şöyle zaten bu kimlik nereden geliyor? Kur'an-ı Kerim'den geliyor, Allah'ın kurallarından vesaire geliyor. Allah'ın yasakladığı şeyleri bizim şu anki sosyopolitik şeylerde farklı değerlendirme ihtimalimiz yok. Böyle bir şeyin direkt zaten dini kimlikle alakası var."
K7: "LGBT konusunda ben genel olarak muhafazakâr olmanın zaten buna karşı olmada yeterli olduğunu düşünüyorum. Burada dini durum tabii ki bunu daha şedit bir hale getiriyor olabilir."
K10: "LGBT bireyler konusunda ise genel olarak karşıyım. Yani duyarlı olamıyorum bu konuda."
K11: "Yani bazı noktalarda LGBTI gibi konularda tamamen dindarlığımın öne çıktığını düşünüyorum."
[50] K17: "Ben LGBT ye direkt karşıyım yani insan olarak. Yani eğer Müslümanlık bu konula alakalı bir şey söylemeseydi yine karşı olurdum herhalde."
K22: "LGBT için de dini olarak da zaten çok sıkıntılı bir konu. Kendi vicdanıma gelecek olursak ben iki tane erkeğin öpüşmesini görmek istemem yani sokakta ya da el ele tutuşmasını da görmek istemiyorum. Aynı şekilde iki kızın da. Bu benim hem gözüme de hitap etmiyor hem iğrenç de bulduğum bir şey. Hem de bence bir hastalık yani her şeyi geçtiğimde."
[51] K20: "Mesela LGBT. Dinen haram. Okey. Dinsiz kısımdan baktığında tamamen sağlık dışı. Sağlıksız bir durum."

Bununla birlikte mesleğinden ötürü[52], insan hakları çerçevesinden bakarak[53] ya da olumlu/olumsuz bir karar belirtmeksizin imam hatipte aldığı değerlerle birlikte lisansın LGBT+ bireylerin sayıca fazla olduğu atmosferinden sonra ya da muhtelif sebeplerle nötr/arada olduğunu[54] ifade eden katılımcılar olmuştur.

Bununla birlikte mülteci meselesinde ise direkt olarak olumsuz yaklaşımını açıkça belirten katılımcıların[55] yanı sıra; imam hatipten sonra o zamanki sürece göre fikirlerinin menfi yönde değiştiğini[56] ve artık "din kardeşliği", "ümmet bilinci" vb.

[52] K13: "Bu benim çok fazla üstüne düşündüğüm ve beni çok zorlayan bir soru aslında. Çünkü mesleğim gereği benim koşulsuz kabul göstermem gerektiği bize öğretiliyor. Etik olarak da bir katille danışma yapmak zorunda kalabilirsin. Cinsel yönelimi farklı olan bir bireyle danışma yapmak zorunda kalabilirsin. Veya bir pedofili vakasıyla psikolojik danışma yapmak zorunda kalabilirsin. Orada senden tek beklenen şey o insanı dinleyip anlamak. Belki de onun o katarsisini desteklemek. Temelde onu anlamaya çalışmak. Bunu giydiğim bir önlük, bir gömlek gibi düşünüyorum aslında. Eğer o anda üzerimde psikolojik danışman önlüğü, gömleği varsa ikinci plana kayıyor, kaymak zorunda kalıyor. Yani ben o insanın cinsel yöneliminin farklı olduğunu bilip ona bu günah, bu haram, bunu yapmamalısın diyemem. Veya ona bakacağım herhangi bir bakış, onu dinlerken herhangi bir çatacağım kaş, mesleğimi yapmamı engelliyor."

[53] K12: "Ama mesela LGBT konusunda tabii ki çatışıyor. Yani büyük konuşmak ya da bir yargıya varmak istemiyorum. O insanları ayırmıyorum neticede, inançlı olanları da var kendi içinde. Kendisiyle barışık yaşamak isteyen ya da kendini yok sayanlar da var. O psikolojiyi bilmediğim için yorum yapmak istemiyorum. Bu noktada saygı duyulması gerektiğini düşünüyorum. Tabii ki meyil noktasında Allah belli çizgiler çizmiş ama o psikolojide olmadığım için, LGBT bireyi olmadığım için yorum yapamıyorum. İnsan hakları olarak bakıyorum bu çerçevede."

[54] K15: "LGBT konusunu şu an ben açıkçası anormal bir şey ya da nasıl olabilir diye düşünmüyorum. Şu an benim için çok normal bir şey. Hani LGBT ve okeyim yani gayet. Çok fazla okulda LGBT birey olduğu için belki de ama...Hani böyle samimiyet geliştirmiyorsun. Çünkü harbiden ortada bir şey. Anlamlandıramıyorsun pek ama okey o yaşasın yani. Karışmıyorsun sen. Böyle bir anlayış oluyor. Lisansta da anlayış şey oluyor, her açıdan onu kabul etmiyorsun imam hatibin sana yüklediği misyon itibariyle. Ama bir şeylere daha tamam falan dedirttiriyor yani."

[55] K2: "Ne bileyim mülteci konusu, bence hepsi gönderilmeli. Hani sağcı da olsam, solcu da olsam büyük ihtimalle derdim ki gene abi mülteciler gönderilsin."

K10: "Mülteci konusunda o kadar hassas değilim. Söylediğim şey sadece; ülkemizin milli güvenlik sorunlarının halledebilmesi. Hani oradaki mazlum kişilerin tabii ki kötü bir şekilde sınır dışı edilmesini istemem ama ülkedeki milli güvenlik sorunu bir şekilde halledilmeli diye düşünüyorum."

[56] K4: "Mesela benle ilgili ne değişti? Önceden imam hatipteyken şunu düşünüyordum. Devletin de buna bir şeyler yapması lazım. Devletin de buna müdahale etmesi lazım. Şu an mesela böyle bir düşüncem yok. Devlet-İsrail ilişkilerine de devam edebilir. Ne bileyim. Alışveriş de yapabilir. Çünkü orası ayrı bir kurum olarak geliyor. O birazcık İmam Hatip'te verilmiş bir ümmet düşüncesi, bir cihad düşüncesi var. Bunun getirisi olarak sen devletten de bir şey bekliyorsun. Ama şöyle bir şey ki bu bir İslam devleti değil. Laik bir devlet, Türk Cumhuriyeti ve burada düşünmesi gereken birçok insan var. Birinin orada canı yanıyor diye devlet buradaki bir sürü insanın canını yakmayı göze alamaz. O yüzden devletten beklentim yok. Mülteci konusuna da gelirsek, mülteci konusuna bu noktada karşı çıkıyorum. Evet ülkelerinde bir savaş var, ülkelerinde belki zulüm görüyorlar ama bu onların buraya gelip burada bu koşullarda bizim özgürlük alanımızı kısıtlayarak yaşayabilecekleri anlamına gelmiyor. Devletin bunları bu kadar sınırsız bir şekilde alabileceği anlamına da gelmiyor. Çünkü şunu da biliyorum, devlet bunu alırken orada zulüm yapıyor, Müslüman kardeşlerimizi şöyle böyle düşüncesiyle almıyor. Bedava iş gücü, ucuz iş gücü ya da başka politikalardan dolayı alıyor aslında bunu. Altında böyle hani insanlık...fikri yatarak bir şey yapmadığı için evet bu fikre karşıyım."

şekillerde imam hatipte verilen değerlerin durumun gerçekliğini görmekte güçlük çıkardığını ifade eden[57] katılımcılar dikkate değer olmuştur.

Bakıldığında katılımcıların dinî kimlikleriyle sosyo-politik meselelere bakışları arasındaki ilişki, dinin yalnızca bireysel bir inanç sistemi olmaktan ziyade kolektif kimlik inşasında ve toplumsal konumlanışlarda nasıl etkin bir rol oynadığını göstermektedir. İmam hatip eğitimiyle şekillenen dini kimlik, bazı katılımcılarda cemaat aidiyeti ve değerler bütününe zemin sağlarken, bazıları içinse sosyo-kültürel bir damgalanma haline dönüşerek gündelik ilişkilerde dezavantajlı bir konum üretmiştir. K15'in imam hatip geçmişini gizleme eğilimi ve K4'ün şaşkınlıkla karşılanan eğitim geçmişi hem birey üzerinde dışsal bir etiket hem de içsel bir kriz/yük oluşturabilmektedir.

Öte yandan, sosyal inşacılık çerçevesinden bakıldığında, katılımcıların Filistin, LGBT+ ve mülteci meselelerine yönelik tutumları, dini kimliğin mutlak değil; sosyal atmosfer, öğrenim ortamı ve bireysel deneyimlerle dönüşen/değişen bir yapı arz ettiğini göstermektedir (Berger ve Luckmann, 2008). K3 ve K26'nın geçmişteki kolektif reflekslerden günümüzdeki bireysel eleştiri ve değerlendirmelere geçişi, dinî duyarlılığın duygusal değil bilakis düşünsel temelli yeniden kurgulandığını ortaya koyar. Bu noktada, dinî kimlik, sadece dini düzlemde değil, aynı zamanda politik, kültürel ve etik bağlamlarda da yeniden müzakere edilmektedir.

Sonuç olarak, imam hatip mezunu bireylerin sosyopolitik meselelere yaklaşımları, geçmiş aidiyetlerinin etkisi ile mevcut ortamlarındaki çoğulculuk arasında salınan bir dengeye işaret etmektedir. Bu salınım hali, yer yer bir "imam hatip

K4: "Eylemlere gider, kendimiz araştırır bulurduk. Çünkü okulun bizi götürdüğü tek yer malum partinin mitingidir mesela. Onun dışında İmam Hatip benim politik anlamda beni çok besleyen bir yer olmadı. Belki aksi yönde beni belki de etkiledi ve fikirlerimin şekillenmesine sebebi oldu."

[57] K7: "Ama özellikle mülteciler konusunda olumsuz etkilediğini düşünüyorum bu hassasiyetlerin. Yani burada biraz ben milliyetçi kalıyorum. Yani İmam Hatip'teki eğitimin ve İmam Hatip'te verilen değerlerin bunu görmekte güçlük çıkardığını düşünüyorum ben. Zorlaştırdığını düşünüyorum. Çünkü demografi günün sonunda her şey demek. Ne olursa olsun dinler ve ırklardan oluşuyoruz. Sadece dinlerden oluşmuyoruz. Burada ırkların ve milletlerin de yeri çok önemli."

K9: "Mülteci konusunda mesela ben sadece din kardeşlerimiz olarak bakmayı doğru bulmuyorum. Çünkü tamam onların yardıma ihtiyacı vardı. Ama ben çok fazla işte taciz olayı olsun, onun dışında bizim askerlerimiz savaşırken onların buraya kaçmasını ben yanlış olduğunu düşünüyorum. Hani onlar kolaya geldiler ve hani Müslüman kardeşimiz adı altına geldiler. Ama Müslüman kardeşimiz bizim askerimiz ölürken sahillerde nargile içiyordu."

özelinde bir kimlik yorgunluğu" ve "aidiyet krizine evrilebilmekte, yer yer de bu kimlikleri hibrit biçimde yeniden kurarak daha esnek bir dindarlık formuna zemin hazırlamaktadır. Bu durum hem dindar kimliğin hem de toplumsal kimliğin içinde bulunulan bağlamla birlikte yeniden üretildiğini gösterir.

2.3.3. Katılımcılara Göre Dini ve Görece Seküler Eğitim Ortamlarının Karşılaştırılması

Genelde kimliğin ve özelde dindar kimliğin sosyal çevreden ve iltisaklı bulunduğumuz ortamlardan ayrı olarak şekillenmeyeceği kabulüyle çalışmanın temelini imam hatip ve sonrasında ilahiyat haricinde gidilen muhtelif bölümler şekillendirmişti. Bu başlık altında katılımcıların, hem imam hatip gibi dini niteliği haiz hem de daha seküler ve referans noktası dini değerler üretmek olmayan diğer fakültelerde eğitim almış kişiler olarak iki ortam arasındaki temel farkların ne olduğuna dair düşüncelerine, her iki ortamın da sunduğu avantaj ve dezavantajlarının karşılaştırılması üzerinden bir okuma yapılacaktır.

İmam Hatip Lisesi'ne dair eleştiri ya da dezavantajları ele alan katılımcıların (yirmi dört katılımcı) bazıları[58] imam hatipteki tek tipleşme, dünya görüşlerinin

[58] K5: "imam hatipte bir yerde kendi mahallendesin. İmam hatipte kendi mahallemdeydim ve aşağı yukarı birçok oradaki insanlarla neredeyse aynı görüşteydim, aynı fikirdeydim. Ve bunlar benden insanlardı, bizden insanlardı. Ben diğer tarafa gittiğimde bir fikrimi söylediğimde dahi bir garipsenebiliyordum. Çünkü abi orası bambaşka bir mahalle. Orası senin mahallen değil. Ben bunu çok sonradan fark ettim aslında. Bunu söylemem ne kadar doğru bilmiyorum ama ben üniversitede ciddi anlamda Atatürk meselesinde insanlarla çekiştim. Yani bunu yapmak istediğim için yapmadım. Bu bir şekilde benim karşıma sürekli çıktı. İnsanlar bunu fark etti. Yani insanlar kutladıkları için ve ben buna dair bir şey söylemediğim, yapıp etmediğim için bu konuda mesela birçok arkadaşımla ihtilafa düştüm yani. Ve bu benim için çok garipti. "Niye abi ama ben diğer tarafta öyle değildi?"yi düşünüyordum hep. Fikirsel anlamda, yine inançsal anlamda, bir şey oluyordu ve arkadaşlarım, işte bu akşam alkollü mekâna gideceğiz diyordu. Ben gitmiyordum. Ve o zaman şey diyorlardı yani, niye?"
K15: "Lisede, imam hatipte olmanın şöyle de bir dezavantajı var ama, daha dar kapsamlı hayata bakış açın gerçekleşiyor. Yani belki Bursa içerisinde, ben Bursa'da okuduğum için Bursa içerisinde hayatını dizayn etmeye çalışıyorsun. Girdiğin projeler, ondan sonra aktiviteler hep daha sınırlı ölçekte oluyor zaten. Hiç kimsenin ailesi öyle çok, hadi ben çocuğumu şuralara göndereyim diye bir adım atmadığı için, okul da bu adımı zaten uygun görmediği için. Çünkü okul da böyle bu kafada biraz daha. Hep dar kapsamlı, yani çok sınırlı bir çerçevede kalıyorsun. Belki mesela Boğaziçi bu yönden sana inanılmaz fırsatlar sunuyor gibi gözüküyor. Çünkü sadece bırak yurt içine, sürekli yurt dışından hocalar geliyor, projeler yapılıyor. Sen mühendislikteysen NASA'dan kabul alma ihtimali yükseliyor. Oradaki mühendislerle karşılaşabiliyorsun vesaire. Sana bu imkânı sunuyor. O yüzden bu tür ortamlarda sekülerin de zaten en çok önem verdiği şey kariyer olduğu için. Kariyer anlamında seni en uç noktaya yani en zirveye taşıyabilecek konumda oluyor."
K18: "İlk başlarda kötü hissediyordum imam hatipten dolayı...hiç arkadaşım olmamıştı ki erkek yani ortamı bilmiyordum. Ve olduğunda çok kötü hissettim ilk zamanlar, normal bir erkek arkadaşının

aynılığı/darlığı ve aynı kodlar üzerine olma durumunu bir fanus nitelendirmesi ile ele almış, bunun bir getirisi olarak lisansta vuku bulabilen iletişim, kültür ya da

olması...ama sonra alışıyorsun. Mesela ilk üniversitemde çocuk gelişimi okurken, arkadaşlarım sabahlamak istemişlerdi tabii benim ilk sabahlamam. Onlar içiyordu, ben içmiyordum. Saygı göstermiyorlardı yani, iç bir taneden bir şey olmaz vb. manipüleler çok oluyordu. Ve ben değilsem de bu diyalogların sonucunda değişen arkadaşlarımı gördüm."

K19: "İmam hatip ortamında tabii sizin böyle...safe zone'nunuz…Rahat alanınız orası. Orada kendinizi rahat hissediyorsunuz elbette. Ama mesela bu tarz bizim gibi üniversitelerde baktığın zaman...biraz daha böyle diyorsunuz ki orası...hayatın içi bu yani, gerçek hayat bu. İşte yarın bir gün...iş hayatı... Askerliktir vesaire gibi profesyonel alanlarda çalıştığın zaman yaşayacağınız hayat bu, yaşayacağınız kitle bu. Bunu mesela görmek biraz tabii üzüyor açıkçası bizi. Kozmopolit üniversite ortamları, direkt hayatınızı yaşayacağınız alan. Yani yarın bir gün yolda, trafikte, arabada, otobüste, işte, askerde, vesaire her yerde bu insanlarla çalışıyorsunuz, bu insanlarla beraber yürütüyorsunuz işinizi. Yani birisi biraz daha böyle fanus, öbürü de gerçek hayat gibi, açıkçası."

K20: "Şöyle diyebilirim. İmam Hatip'te öğrendiklerimiz, gördüklerimiz, edindiğimiz bilgileri 20 ile 30 yaş arası yaş aralığında etkisi olmayacağını söyleyebilirim. Onun etkisi daha sonra çıkabilir genel olarak. Çünkü o arada bir eğitim süreci, yaşama tutunma süreci, çaba süreci… Ha dini rutinlerini yerine getirirsin, namazını vs. Bunların temelini oluşturur. Yani artısı Müslümanlık açısından. Ama üniversite lisans zamanında karşındaki kişi senin dinini umursamaz. Umursamıyor. Kişiliğine bakıyor. İçe kapanık mısın, dışa dönük müsün? Önyargılı mısın, değil misin? Fikirleri açık mısın, değil, kapalı mısın gibi bu durumlara daha çok bakıyorlar. Çünkü hangi arkadaşım merhaba senin adın ne işte ah Müslüman mısın dediyse ben o kişiden uzaklaşırım, art niyetlidir."

K22: "Şöyle bir kere, insanlar farklı, bir kere daha fazla geniş bir çeşitlilik var. Atmosfer güzel yani. Nasıl tanımlayayım ben sana? Lisansın atmosferi güzel. İmam Hatipten ben nefret ediyorum. Ya şöyle, İmam Hatip'in daha kapalı bir ortam olması ve ne bileyim sürekli baskıdan dolayı ben İmam Hatip'i çok sevmiyordum ve nefret ettiğim bir ortam. Lisans için Bilgi Üniversitesi'ni tercih ettim ve orada çok daha farklı insanlar var. Bilgi Üniversitesi'nde de hani gerçekten muhafazakâr takılanlar da var. Aşırı seküler olan da var. Allah yoktur falan diyen de var hani. Bunların konuşmasını da yapıyoruz ve bunları gayet medeni bir şekilde yapalım diyoruz. Bu beni memnun etmekten ziyade yargılandığım bir konu yok. Lisedeyken yargılanıyordum."

K25: "Öncelikle şu bence, şimdi imam hatipteyken gerçekten biz çok korunaklı bir ortamda sürekli aynı şeyi düşünen ve aynı şeyi konuşan, sosyal ortamları aynı, aşağı yukarı aile yaşantıları aynı, büyüdüğü ortam aynı, yani bir aynılıktan oluşuyorduk. Mesleğe girdikten sonra bunun aslında bir dezavantaj olduğunu fark ettim. Çünkü avukatlık mesleği için çok farklı türde insan tanımış olmak, çok farklı kabullerde, çok farklı inançlarda insanları tanımış olmak çok önemli. Ama ben bunu daha erken yaşlarda deneyimleyemediğim için daha geç süreçlerde ilk kez tanışmış oldum ve o benim işte tanışıp kabullenip, işte bunun için çaba gösterdiğim ve bu farklı türde, çok farklı inanışlarda, çok farklı değer yargılarında insanlarla olan diyaloğu devam ettirme becerimin gelişmesi vakit aldı ve aslında beni uzağa attı. Bence bu noktada bir dezavantajı var."

K27: "Yani fikirlerimi çok daha rahat attırabileceğim bir ortam. Şahsen lise hayatında böyle bir şey çok mümkün olmuyordu. Çünkü genelde tek tip insan tipleri mevcuttu lisede genel olarak. O yüzden bazı görüşleri çok normal görüşler bile olsa dışarıdan, orada mesela çok garip karşılanabiliyordu. Ama lisans hayatımda kendimi çok daha doğal ifade edebildiğimi düşünüyorum. O yüzden çok daha rahat bir eğitim hayatı yaşıyorum."

K26: "Örneğin sorgulama…Asla yoktu İmam Hatip'te. Üniversitede sorgulamanın babasını gördüm. Yani bu kadar güzel bir sorgulamayı hayatımda yaşamadım belki de. İkinci madde...tek düzelik, aynı kalıplaşmış insan biçimi, İmam hatipte çok vardı. Aynı kalıba sokulmaya çalışan insan tiplemesi. Üniversitede ise farklılıkları görmek isteyen insan tipi vardı. Yani değişen, dönüşen, sorgulayan, işte gözlemci olan, meraklı olan. Zaten mesela psikolojide gördüğümüz şeylerden birisi de meraktır, gözlemdir yani. Bunu gördüm üniversitede."

K16: "İmam Hatip'te de şöyle bir dezavantaj vardı. Orada da çok keskin yönler var. Yani hocalar olsun, öğrenciler olsun aşırı keskin ve çoğu fikrine katılmadığım, çoğu fikrine dahil olmak istemediğim ve yorum yapmamızın biraz daha kısıtlı olduğu bir ortamdı..."

sosyalleşme benzeri sıkıntıları lisedeki ortamları aracılığıyla gerekçelendirerek iki dünya arasında bir karşılaştırma yapmışlardır. Buna karşın lisanstaki eğitim hayatının getirdiği çeşitlilik atmosferini bir avantaj olarak ele alan katılımcılardan[59] K8'in ifadelerinde bu kıyası açıkça görmek mümkündür:

> Bence en temel fark şu oluyor, bir kere fanusta yaşamıyorsun, üniversitedeki ortamda. Her türlü insan tipini görebiliyorsun. Mesela İstanbul aşırı kozmopolit olduğu için her türlü tipte insan var. Hiçbir türlü fanusta değilsin ve çok ciddi bir tecrübe elde ediyorsun. Eğitim hayatı bittikten sonra iş hayatına karışınca da artık imam hatipte okumanın hiçbir esprisi kalmıyor. O yüzden üniversitenin getirdiği çok ciddi bir artı özellik var. Ben özellikle sadece erkek imam hatipten mezun olup üniversitede tanıştığım çoğu kişinin çok ciddi iletişim problemleri yaşadığını ve hala fanusta olduklarının farkındayım. Ve bu fanusta olmaları da onları çok radikal ve saçma düşüncelere itiyor. Gerçek hayatla, pratikle uyuşmayan teoride çok saçma fikirdeler. Asıl mesele o kozmopolit ortamı görüp orada nasıl hareket edeceğini, kendini bozmadan öğrenebilmek. O yüzden onun daha avantajlı olduğunu düşünüyorum.

Yine mezkûr iki tarafı karşılaştırarak değerlendiren İstanbul Üniversitesi İngilizce Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu K3'ün, belirli olayların imam hatip

[59] K2: "Üniversite bazında bakacak olursam geçen yaz Viyana'da Erasmus stajı yaptım. Orada bir üniversite ve seküler bir dünya görüşünü karşılaştırma bahsedebiliriz. Üniversitede açıkçası dedim ki fakat farklı görüşlerle, farklı insanlarla bir arada olmak, kendi fikirlerini onlara benimseyebilmek, onların fikirlerini dinleyip kendini uyarlayabilmek çok iyiydi. Açıkçası yurt dışında Avrupa'nın imam hatiple olan bağlantısı, bana kattığı kimlikle olan bağlantısını ele alacak olursam mesela, gittiğim zaman Avusturya-Viyana'ya en belirgin, en bariz, şaşırdığım şey ülkede çokça fazla olan LGBT bayrağının asıl olmasıydı. Yani kendilerinin iki bayrağı varsa LGBT'nin beş bayrağı vardı, her yerde bunun destekçilerine çokça şahit oldum. Açıkçası imam hatip kimliğiyle bağdaştırdığım zaman da tabii ki tamamıyla bana zıt, yani ters olan bir düşünce. Biraz daha artık keskin görüşlerimi insanlara yansıtma konusunda veyahut insanların fikirlerini artık daha yumuşak kabul ediyorum diyebilirim yani. Beni biraz daha yumuşattı bu konularda."
K4: "Bir kere daha kozmopolit bir ortamın bana sağladığı şey iletişim. İnsanlarla iletişim kurmayı öğreniyorsun. Her türlü insanla iletişim kurmayı öğreniyorsun. Fikirlere saygı duymayı öğreniyorsun ve şöyle bir şey oluyor. Dünyan çok genişliyor. Benim orada küçük bir dünyam varmış aslında. Ben ona geçince birçok dünyayı gördüm ve kendi aslında inandığım şeyi buldum gibi oldu. O böyle benim önüme konmuş. Ben zaten onu biliyorum, onunla büyümüşüm. Zaten onun dışına çıkabilecek aslında bir bilgim yok. Onu değerlendirebilecek bir bilgim yok. Bunun dışına çıktığın zaman insan çok farklı dünyalar sunuyor ve sen onların içinden gerçekten inandığın şeyi buluyorsun. Bunu sağlıyor bence sana. Fikir, yani senin gerçekten kendi bir fikir hayatının oluşmasını, kendi kimliğinin oluşmasını sağlıyor."
K12: "Evet farklı düşüncede olan öğrenciler vardı. Ve aslında ben felsefe bölümünü daha çok sevdim. Hocaları çünkü daha dinleyen hocalardı. Belki bir düşünceyi dayatmayan, ister istemez kendisi sezilmeyen ya da böyle doğru düşünme tekniklerini öğreten insanlar oldukları için daha rahat iletişim kurabileceğimiz insanlardı. Ya böyle milliyetçi muhafazakâr bir eğilimde olmadan, hani farklı farklı."

çerçevesinde karşılık bulduğu noktaları aktarırken lisansa geçtiğinde kendisiyle yaşadığı yüzleşme, iki dünya arasındaki geçişin önemli donelerini açıkça resmetmiştir:

> Hani şey derler ya, körlerin hüküm sürdüğü bir dünyada şaşılar kendini kral zanneder. İşte ben onu yaşıyordum aslında. Çünkü ben görece, imam hatipteki ve hafızlıktaki arkadaşlarıma göre biraz daha tabiri caizse kültürlüydüm. Onlar bir biliyorsa ben belki iki biliyordum. Ama gerçeklerle yüzleştiğimde, dış dünyaya çıktığımda öyle olmadığını fark ettim. Ne kadar bilmediğim şeyler varmış. Bunu lisansın avantajı olarak değerlendiriyorum. İmam hatibin dezavantajı da bence herkesin tek tip olmasıydı. Biz farklı fikirle karşılaşınca o fikre kapıyı kapatıyorduk. Üzerine düşünmüyorduk. İmam hatipte biraz sorgulamaya gittiğimiz zaman, hemen "tövbe tövbe, neler düşünüyorum" diye, hemen onu yokmuş gibi kenara itiyordum. Ama lisans eğitiminde herkes öyle şeyleri sorguluyor ki. Çünkü biz her zaman kendi içimizde olmayacağız. Günümüz dünyasına da açık olmamız gerektiğine inanıyorum. Özellikle Müslümanların. Çünkü yaşadığın dünyadan, yaşadığın ülkeden sorumlusun aslında. Gündeliğinden, ekonomisinden, siyasetinden bilmek durumundasın. O yüzden imam hatipler...biraz dış dünyaya kapalı.

Bunun yanı sıra K1[60] ve K5 gibi katılımcılar, açıklamalarında dindar olmayan/seküler insanların gözünden etiketlenme durumuna değinmişlerdir. K1'in bu durumu muhafazakâr bir iktidar partisinin "varlığına rağmen" toplum içinde cereyan eden kendini gizleme duygusu üzerinden ele alması oldukça önemlidir:

> Yani dindar olmak gayrı-dini, la-dini bir toplumda hayatı daha stresli ve daha baskılı yapıyor. Yani bizim hayatlarımızı -olanca iktidar partisinin hayatlarımızı daha muhafazakâr dizayn etmesine rağmen- yer altında geçirme, bazı fikirleri kendimize saklama yahut gerçekten tam olarak anonim olabilecek miyim sorusunu sormaya itiyor. Hayatı daha kolay kılmıyor daha stresli kılıyor. Biz bundan da ecir alacağımıza inanıyoruz.

Bundan ayrı olarak K5 başörtülü olmamasının muhatapları nezdinde oluşturduğu temsil dolayısıyla lisansta gündelik sosyalleşmelerinde yaşadığı

[60] K1: "Yani bunları gördüğüm zaman, ben onların daha çok bir fanus, fanus kere fanus içinde yaşadığını...ve benim kendi yaptığımın aksine bu fanustan da çıkmak gibi bir -yani nadiren de olsa- çıkmak gibi, dışarısını araştırmak gibi fikirlerinin olmadığını gördüm. Yani bunların aklında mesela tek tip bir dindar var ve o dindarın yaptığı şeyleri yapan bir dindar ben hayatımda görmedim de duymadım da. Yani olmayan birtakım gölgelerden, hayaletlerden korkuyorlar ve onun gelmesinden çok korktukları için ve günlük hayat pratiklerini sürdürürlerse o hayaletten korunacaklarını düşündükleri için şiddetli bir karşıtlık, düşmanlık, adalet tutumu içerisindeler."

handikabı ve imam hatip ve lisans eğitimi aldığı ortamlar arasındaki farkı fikir ayrılıkları ve eğlence/hayat tarzı üzerinden şu şekilde aktarmıştır:

> Her şeyden önce bence seküler, o daha inancını yaşamayan ve rahat olan kesim kesinlikle daha eğlenceli. Bunu çok net kavrıyorsun. Ben imam hatipte çok daha sakin, standart bir hayat yaşıyorken, lisansa gittiğimde beni aşırı heyecanlı, kalabalık, sürekli interaktif, eğlencenin, keyfin sürekli gırla devam ettiği bir yere düştüm bir anda. Başta, zaten açıksın gibi bir tepki almıştım ve ben ne alaka dedim onlara. Bir süre bunun üzerine konuştuk, tartıştık. Ve aramı açmak zorunda kaldım o insanlarla. Çünkü eğlence, iki taraf için de farklıydı. Atıyorum ben meşk dinliyordum. Kendime göre benim daha farklı zevklerim, eğlencelerim vardı. Onlar da içerek keyif alıyorlardı ya da daha farklı şeyler. Kadın erkek bir arada toplanarak, bunu eğlence olarak düşünüyorlardı. Ve ben bunu reddettiğimde, "Sen nasıl eğleniyorsun abi? İşte ben üzülüyorum. Sen de çık, sen de eğlen, sen de git" tepkisiyle karşılaşıyordum. Yani eğlenmediğimi kim söyledi size? Ben çok eğleniyorum. Yani bu tür fikir ayrılıkları vardı.

İmam Hatip'teki eğitim sistemi ve ortak fikir havuzundaki aynılaşma/tek tipleşme üzerinden düşüncelerini aktaran ve Tıp Fakültesi mezunu olan bir diğer katılımcı K4, ifadelerinde imam hatip içindeki yargılanma/dışlanma temasına da değinmiştir:

> İmam Hatip'in dezavantajı buydu yani. Tek tip insanlar, tek tip fikirler. Evet fikirler kendi içlerinde ayrılıyor ama en temelde ve onun üstüne koyduğun birçok fikir ortak. Temelde hepimiz aynı insanlarız. O yüzden zannediyorsun ki o küçük dünyanın içinde o fikir ayrılıkları çok büyük şeyler. O bir dezavantaj. Bir sürü başarılı olabilecek öğrencinin bence hayatını bitirdi. Çok fazla başarısızlığa sürükledi. Çünkü hayata yine tek pencereden bakıyor, dini pencereden bakıyor sadece. Bu çocuğa başka bir fikir hayatı kazandırmaya çalışmıyor. Başka fikirleri öğrenmesini istemiyor. Başka filmleri, dizileri, şarkıları dinlemesini istemiyor. Böyle olunca dünyası da küçük kalıyor. Aslında böyle olunca sen bu çocuğa matematik de öğretemezsin, fen ya da tarih de öğretemezsin. Ve bu çocuk zaten ne istediğini ne sevdiğini, ileride ne olmak istediğini asla öğrenemez.

Bazı katılımcılar[61] imam hatipte yaşadıkları olumsuzlukları ve eleştirilerini K4'ün ifadelerinde de yer aldığı şekliyle tecrübe ettikleri yargılanma ve dedikodu

[61] K7: "Çok fazla tabu var bence görece seküler arkadaşlara kıyasla. Ve çok fazla dedikodu olduğunu düşünüyorum. Genel olarak çok fazla farklı insanın hayatlarına burnunu sokmak yani bazı konularda özellikle. Çünkü eğer...örneğin kız arkadaş noktasında eğer birisinde bu yoksa diğer arkadaşında varsa bu çok ilgi, odak ve merak konusu oluyor. Ama aslında öteki mahalle için bu çok sıradan ve çok normal

temaları üzerinden aktarmıştır. Bu bağlamda giyiniş tarzı, özel hayat ya da ikili ilişkilerin gündemde tutulması ya da baskı hissettirecek şekilde sınırsız hissettiren bir müdahale rahatsız olunan ortak bir başlığı oluşturmuştur.

Bununla birlikte söz konusu deneyim ve tecrübelerini karşılaştırdıklarında her iki taraf içinde uç noktalara kaçabilme halini eleştiren[62] ve kalite/başarı indeksi

bir şey. O yüzden bunu kimse gündem yapmıyor kendi arasında. Bu yüzden belli tabuların ben... İnsanın kendisini aşamadığı için bu problemi arkadan konuşmaya, dedikoduya vs. dönüştüğünü düşünüyorum." P5: "Mesela imam hatipte şöyle bir şey vardı, dezavantajlarından birisi bence. Mesela herkes, herkesin ne yaptığıyla çok fazla ilgileniyordu. Ya bu da mesela insanı gerçekten bir süre sonra çok göz hapsinde hissettiren bir şey. Üniversiteye geçtiğinde bunun öyle olmadığını fark ediyorsun. Herkes çok kendi yaşamın içerisinde ve mesela senin ne yaptığın çok kimsenin umurunda olmuyor. Hani lisedeyken bu mesela günlük yaptığın şeylerde bile çok göz hapsinde hissettirdikleri oluyordu yani böyle nasıl desem ki imam hatip ortamının öyle bir şey vardı herkes en iyi benim demek için böyle bir rekabet içerisinde oluyordu ama üniversitede dediğim gibi böyle daha seküler bir ortam var bu yüzden de herkes çok kendinden her şey doğal karşılanıyormuş gibi yani onun rahatlığı vardı açıkçası üniversitede." K22: "Yani ne bileyim dershaneye gidiyorum. Dershanede kız arkadaş edinmişim. Abi yargılıyorlardı beni. Yani müdür yardımcısı bir ara beni odasına çağırdı. Dedik ki işte küçüklerine kötü örnek olan hareketler yapıyorsun. Bu efendim neymiş? Dershanede benim kız arkadaşım var. Arkadaşım hani sevgilim de değil, arkadaşım. Anlatabildim mi bilmiyorum. Bu şekilde azar yiyordum ben mesela. Daha rahatım. En azından bir de ulaşmak istediğim her şeye daha kolay ulaşıyorum şimdi üniversitede. Ya da makul bir şekilde bir tartışma yapabiliyoruz ya. Yani en azından karşı çıktığımda bir fikre bir baskı görmeyeceğim. Lisede bunu görebilirdim."
K24: "Şu anda benim için din biraz daha bireysel bir konuma geldi. Ben istediğim ölçüde, ben pratik ettiğim ölçüde var ve pratik etmediğim ölçüde hiçbir şekilde yargılanmayacağım ve yadırganmayacağım. Ama İmam Hatip'te öyle değil. İmam Hatip'te yargılanırdım muhtemelen." P6: "İmam hatipte daha çok şey vardı...sınıflar ve koridorlar, hatta merdivenler, hatta çardaklar ayrı olduğu için...orada hareketlerimize çok daha fazla dikkat ediyorduk. Ben şöyle söyleyeyim, daha omuzlarım gergin ve daha böyle...çünkü sınırlandırılan bir ortam ve bir söz vardır ya kapının ardındaki her zaman daha çok merak edilir...biraz o ortam vardı. Hani kendimi şöyle şey...dindar olmaya zorladığım değil ama dindarlığın gerektirdiği, kadın erkek arasındaki o ciddi ilişki, ciddi bir sınırın orada daha belirgin olduğu ve benim bu sınıra uymam gerektiği, eğer uymazsam adımda konuşulacağı, dedikodu yapılacağı ya da insanlara daha kolay beni yargıladıklarını...çünkü ben hep siyahken renkli bir şey üzerime aldığımda bile ooo falan denen, ergenlikten kaynaklı işte aa sen de mi, farklı bir şey yapıldığında çok böyle fark edilirdi. Bir de şey vardı sınıfımıza zorla gelmiş insanlar olduğu için oraya mesela buraya zorla gelmiş kimse yok. Herkesin kendi seçimi %90. Zorla gelmiş insanları da öğretmenlerin bezmiş halleri, bunları motive etmek veya onların yaptıkları yanlış davranışlardan etkilenmek olsun…bu açıdan kendimi daha şey hissedebiliyordum. Keşke isteyen gelse diye. Hani böyle sınıf arkadaşlarımdan memnun değildim. Bu dezavantajıydı."

[62] K3: "Şimdi iki tarafın da özellikle eleştirdiğim kısımları iki tarafın da uçlara kaçabiliyor olması. Yani bir kesim tamamen şeyken hani benimle konuşuyor mesela benimle muhatap oluyor, açıkçası ben de ilk başta kendimi, kimliğimi açık etmiyorum. Ama mesela o kesim şöyle, bu kesim böyle, imam hatipler şöyle denilebiliyor. Genelleme yapılabiliyor. Biz de aynı şekilde imam hatipte genelleme yaptık başkaları için. İki taraf da birbirinden habersiz onu fark ettim. Herkes kabuğuna çekilmiş. Onlar zaten onlardan, onlar seküler kesim; seküler kesim de bizim için zaten bunlar onlardan mantığında. Arada ciddi bir uçurum olmuş onu fark ettim. İki tarafın eleştirdiğim noktası da buydu. Bir ortayı yakalayamadım. Ben mesela hani arkadaşlarımla muhatap olmak istedim. Hani biraz sekülerler. Yeni ortama girmişim bir de kendimi kötü hissediyorum. Çünkü onlar bana göre bilgili, eğitimli veya mesela diyelim ki bildiğini güzel biliyor. Aileleri bir tane enstrüman öğrenmiş. Ben mesela kendimi biraz oraya yamamaya çalışıyordum. Ama sonrasında bir baktım ki onların da eksiği çok, bilmediği noktalar çok. Dolayısıyla imam hatipler dış dünyaya kapalı. Diğer insanlar da muhafazakâr insanların dünyasına çok kapalılar. İki tarafta birbirine kapalı." K14: "İmam Hatip'te din konusunda da İslam konusunda da

konusunda imam hatibin var olan öğrenci potansiyellerini aşağı çektiği yönünde eleştiri getiren katılımcılar[63] da olmuştur. Başarı, kalite ve memnuniyet noktasında katılımcıların imam hatipler ve eğitim disiplinleri arasında ayrıma gitmesi[64], önde gelen/köklü ve başarı indeksinde üst sıralamalarda yer alan imam hatiplerden memnuniyet duyulurken, bunun tam tersinde yer alan taşra ya da başarı sıralaması

haddini aşıp iyice olayı büyüten ve neredeyse tekfir boyutuna gelen insanlar vardı. Rahatsızlık duyduğum şeylerin bu tek bir boyutu. Yıldız Teknik Üniversitesi'ne geldiğimde ise alenen İslam'a karşı olanlar vardı. Yani bunu dile getirmekten ya da insanlara hakaret etmekten geri durmayan insanlar vardı. İki tarafa baktığımda aslında benim için iki tarafın da hiçbir farkı yok benim için iki tarafın da İslam'la hiçbir alakası yok zaten. Bir taraf tek biriciği, bir taraf zaten hiç oraya uğramamış. Bu tarz insanlar vardı ki tarafta da." K16: "Bence iki tarafta birbirinin ucunu yaşıyor. Yani İmam Hatip'te okurken buradaki fikirlere tam zıttık. Yani zıt bir eğitim görüyorduk. Şimdi burada okurken de oradakilere tam zıt bir eğitim görüyoruz. Yani ortasını bulabilsek keşke diyorum. Fark dediğim gibi, bakış açısının İslam ve seküler olması. Tek fark bu bence. Yani o da zaten her şeyi değiştiriyor da temel manada söylüyorum. Burada hiçbir şekilde Allah'ın lafzı geçmiyor tabii ki, yani biraz rahatsız edici çünkü insan mesela, dinliyorum dersi. Çok net bunu anladığım bir ayet geliyor aklıma yani. Ben onu tanıyorum. Yani dezavantajı olarak bunu görüyorum bizim okulun. Yani bizim açımızdan. Çünkü o konu üzerine o meseleyi tartışmayı çok isterim çünkü bilen insanlar buradakiler de ama konusunu bile geçiremiyorsun. Çünkü orada bahsedilebilecek ya da onların ciddiye alacağı bir mesele değil."

[63] K7: "Bir de iş ahlakı noktasında biraz dezavantaj olarak görüyorum bazı şeyleri. Bu kadar fazla tevekkülün de aşırısı bir yandan tembelliğe itiyor bence. Ya ne yapalım işte olan oldu ya da işte böyle yaptım ama hayırlısı buymuş vs. Bunun ucu bence tembelliğe itiyor ve günün sonunda da zaten hani bu görece seküler yapılandırdığımız arkadaşların o biraz da dünyevilikten kaynaklanan galiba bir şeylere tutunma hırsı çok daha belirgin oluyor. Ve işi de genelde onlardan öğreniyoruz. Ben mesela hukuk okuyorum, avukat olmak istiyorum. Ve sayabileceğimiz legal beş yüz diye bir listemiz var burada. Uluslararası anlamda iş yapan hukuk firmaları, hukuk büroları burada. Bunların içinde muhafazakâr diye addedebileceğiniz belki 5-6 hukuk bürosu çıkar. Bunların da hakkında iyi konuşan insana rastlamazsınız. Çok fazla olumsuz şey var maalesef. Geri kalan 495-490 hep görece seküler diye nitelendirebileceğimiz işi Türkiye'ye öğretenler ve herhangi bir şekilde konferanslardan bahaneye sığınarak kaçmayanlar olduğu için bu noktada bir dezavantaj ben görüyorum yani." K10: "Eğer imam hatipte okuyup görüşleri farklı bir birey varsa ona dayatılan mesleki dersler ve çocuğun hani içinde bir potansiyel varsa bile bu aşağı çekilebilir." K11: "İmam Hatip Lisesi'nden ben birincilikle mezun oldum. Okuldan sürekli almaya açık bir öğrenciydim ve bakıyorum lise hayatım süreci bana ne kattı diye düşündüğümde maalesef çok az artı görüyorum. Belki bu okulumuzun kalitesiyle ilgili olabilir, okulumuzun puanının düşüklüğüyle ve işte o hedef kitlesiyle ilgili olabilir. Sonuçta öğrencilerin ortalaması belliydi ve bu yüzden aldığımız eğitim de ortada olmuş oldu. Lise hayatımın bana çok fazla şey kattığını düşünmüyorum maalesef bu konuda. Sadece bazı programlarda işte imam hatipli olmak ayrıcalıktır pohpohlaması açıkçası bana keyif veriyordu, evet. Çünkü ilk kez o zaman manevi bir haz alabiliyordum. Ya da bazı meslek derslerimizde o manevi hazzı alıyordum. O da nadir maalesef. Her hocamızın da çok özverili olduğunu düşünmüyorum bu konuda."

[64] K11: Yani imam hatibin maalesef bana çok fazla bir şey katabildiğini düşünmüyorum. Yani ama okul bazında değerlendiriyorum bunu. Şimdi Kartal mezun arkadaşlarım da var ve okuldan inanılmaz bir haz almışlar, inanılmaz bir vizyon katmış. Ben düşündüğümde lisemizin çok fazla bir vizyon kazandırabildiğini, çok kimlik oturtabildiğini düşünmüyorum. Ama kendi lisem özelinde söylüyorum bunu. K6: "İmam hatipteki hocalarımız olsun, o atmosfer, muhabbet ortamı olsun vs. bu manevi gücü sağladı bana. Tabii ki her imam hatipte bunun da olduğunu söyleyemem. Benim kardeşim de bir imam hatibe gitmişti. O oradaki ortamı hiç beğenmediği için meslek lisesine geçmişti vs. En azından bizim lise Bursa'nın sayılı imam hatiplerinden olduğu için, belli bir insan portföyü geldiği için. O yüzden şanslıyız diyebilirim. Her İmam Hatip'te bu da yok. İmam Hatiplerin çoğunda içinin boş olduğunu, hocalarının dahi mesela çok bir şeyler katamadığını biliyoruz yani."

düşük imam hatiplerin eleştiriye tabi tutulması ve hakkındaki menfi yorumlar kayda değer olmuş, önemli bir ayrıntı oluşturmuştur.

İmam hatibin sağladığı avantajlar söz konusu olduğunda, kişilerin dini ritüellerini rahatlıkla gerçekleştirebilmesi, manevi doyum sağlayabilmesi ve kendinden olanı bulabilmesi/kabul görmesi bakımından bir "konfor alanı"[65] oluşturması önde gelen bakış açısı olmuştur. Bunun yanı sıra imam hatipte alınan dini eğitimin geçmişe dair belirli bir bilinci de beraberinde getirmesi ile bireyin köklerine bağlanmasını kolaylaştırdığı düşüncesi[66] de aktarılan bir başka avantaj olmuştur.

[65] K4: "Avantajı nedir? Yani şöyle bir şey var, seni aslında birçok yanlıştan korunmuş oluyor çok küçük yaşta. Bir çocuk için çok güvenli bir ortam sağlamış oluyor bir yandan. O bir avantaj. Lisede, tam ergenlik döneminde sana güvenli bir ortam sağlamış oluyor." K6: "Ben şu an ilim yayma vakfında kalıyorum mesela. İmam Hatip'te görüp burada göremediğim o manevi eksikliği burada doldurmaya çalışıyorum."
K13: "Birinde, acaba bulunduğum ortamda mescit var mı, namaz kılabileceğim, rahatça abdest alabileceğim bir yer var mı diye hiç sorgulamıyorsunuz. Çünkü onun var olduğunu biliyorsunuz. Ve yanınızdaki bir insan mutlaka mescidin nerede olduğunu biliyor. Ama diğer tarafta İstanbul, en azından İzmir diyeyim namaz kılabileceğiniz rahatça bir yer bulamıyorsunuz. Mekânsal boyutta bir eksiklik var. İmam Hatip'te bu alışkanlıklarını yerine getirmekte çevrenin çok güzel artı anlamda bir katkısı var. İstanbul'da ise bence tamamen arkadaş çevrenize bağlı." K15: "Mesela ben daha lisedeyken eğer kendimi var olarak kabul etmeseydim, bu üniversitede özellikle Boğaziçi'nde kendimi kabul etmemi çok zorlaştıran bir etken olurdu diye düşünüyorum. Çünkü karşılaştığım insanlar benim gibi olmadığı sürece ya ben kendimi dışlarım ya da onların beni dışladığını düşünerek ya da onlara uygun olmadığımı, birbirimize uymadığımızı düşünerek daha asosyal olur ya da çevreyi edinemezdim ama imam hatipte olmak, hep senden insanların olması...biraz daha gerçekten bunu sağlıyor. Evet, kabul ediliyorsun, sen farklı değilsin." K19: "Üniversitede tabii biraz daha kendinizi zorlamanız gerekiyor. Yani kendinize göre insanlar bulmak için ve biraz böyle bakınmanız gerekiyor. Kim var kim yok ne var ne yok. Öbür tarafta, imam hatip tarafında herkes sizin gibi. Kendinizi o kadar yoracak bir arayışa girmeniz gerekmiyor yani." K23: "Biraz eğitimcilere değineceğim. Kendi görüşlerini bir şekilde hani aktarma fırsatı bulduklarında, İmam Hatip'te daha rahat çünkü genelde hepsi aynı görüşten ve daha rahat bunu yapabiliyorlar. Lisansta da hani zaman zaman gerek hayatla ilgili, belki siyaset olduğu zaman siyasetle ilgili görüşlerini, karşılıklı konuşma gibi değil de tek taraflı bir aktarım olarak ifade ediyorlardı."
K24: "Dindar olan kendim için dinini pratik edebileceği ve bunu zaten bir normallik gibi görüldüğü bir yer olduğundan dolayı İmam Hatip benim için bir konfordu. İşte nedir? Atıyorum namaz kılmam gerekiyordur. Hocadan izin alıp giderim. Ya da dini bir gereklilik olan bir günde okula gitmeyebiliriz. Bunlar benim dini hayatım, dini pratiklerim, yaşayabilmem için bir konfordu. Şu anda baktığımız zamansa din benim için bireyselleşmeye başladı. Dolayısıyla şu an çok yakın arkadaşlarım var seküler. Hiçbir şekilde bilmiyorlar. Bu açıkçası benim Müslümanlığımı güçlendirdi. Çünkü sen bir şeye inanıyorsun ve insanlardan farklısın."
K28: "Lise ortamında görece daha korunmuş diyebileceğim bir ortamda olmak benim karakter ve dünyaya bakış sürecimi inşa noktasında kesinlikle bir avantajdı. Eğer ki lise sürecinde daha farklı görüşlerin olduğu ya da hakikaten böyle dini bilgileri, dünyaya bakışı öğrenemeyeceğim bir yer olsaydı karakterimin belki bu anlamda net olacağını tahmin etmezdim, öngörmezdim. Ama tam tersi, üniversitede de farklı görüşlerin olması benim o lisede oturtmaya çalıştığım ve bilgisini aldığım dini bilgiye, dini kimliğe daha çok sarılmama vesile oldu. Çünkü üniversitede çok farklı kimlikler vardı ve dolayısıyla ben kendimi daha rahat ayrıştırabiliyordum.
[66] K7: "Avantaj olarak aklıma gelen şeyler bu dini bir kurumdan ayrılmanın; bence ne olursa olsun belli köklere bağlanmayı kolaylaştırıyor. Yani bu toplumu kabul etmeyi kolaylaştırıyor her şeyden önce. Yani

Katılımcıların imam hatip ve lisans dönemine ilişkin bu karşılaştırmalı değerlendirmeleri, bireysel dindarlık algılarının kuruluşunda sosyal çevre ve eğitimin etkisini ortaya çıkarmaktadır. Katılımcılar, imam hatibi sıklıkla "fanus" metaforuyla tarif ederken homojen bir ortamın bireyde müspet sınırlar oluşturduğunu belirtmiş; bu çerçevede lisans dönemi, farklılıkla karşılaşmanın, kendi ile yüzleşmenin ve dini kimliğin yeniden inşasının mümkün olduğu bir alan olarak sunulmuştur. K3'ün "körlerin hüküm sürdüğü bir dünyada şaşılar kraldır" metaforu ve K8'in çeşitliliği kapsayan bir ortam vurgusu, bu kırılma anlarının altını çizer niteliktedir.

İmam hatiplerin eleştirel olarak tek tipleştirici, dış dünyaya kapalı ve yargılayıcı yapılar olarak konumlandırılması, Berger ve Luckmann'ın (1966) sosyal inşacılık kuramıyla örtüşür niteliktedir: bireyler, içinde var oldukları sosyal yapıların sunduğu anlamlar doğrultusunda kimliklerini inşa ederken, bu yapılar arası geçişler — örneğin, fikirlerin daha homojen dağılım gösterdiği imama hatip liselerinden düşünsel anlamda oldukça heterojen bir dağılıma sahip olan üniversitelere— kimlikte yeniden yapılanma sürecini tetiklemektedir. Nitekim K1'in dindar kimliğin toplum içinde bile bastırıldığına dair ifadesi, yalnızca okul değil, geniş sosyal çevrenin de kimlik oluşumunda belirleyici olduğunu göstermektedir.

Öte yandan, katılımcıların kendi perspektiflerinden imam hatibin avantajlarına ilişkin açıklamalarında, dini pratiklerin özgür şekilde yapılabilmesi ve aynı/benzer dünya görüşündeki bireylerle kurulan güvenli ortam "konfor alanı" olarak tanımlanmıştır. Katılımcıların aktarımları, imam hatip ile lisans deneyimi arasında bir geçiş alanında yer alan ara kimlik formlarına işaret ederken, bu süreçte yaşanan çatışma, uyumsuzluk ve kırılmalar da aidiyet krizinin zemininin nasıl oluştuğunu göstermektedir.

bak aslında eskiden de insanlar benzer yaşıyormuş. Çok farklı değiliz. Modern insan, süper insan değil. Çok büyük zaafları da var. Yani belli problemleri özelikle fıkhi problemleri geçmişte de yaşamışız bugün de yaşıyoruz. Bunlara bakmak, eskiyle bağı kurmak, eskiyle bugünün arasındaki köprü bence biraz daha dini eğitim almış bireyler de mümkün. Sonuçta dindarlık muhafazakarlıktan da gelen bir şey. O yüzden imam hatip eğitimi almış kişilerin ben geçmişleriyle bağ kurma noktasında daha başarılı olduklarını hep gördüm. Yani geçmişe daha az eleştirel bakıyorlar. Tarihe biraz daha iyi bakabiliyorlar ve ben bunu baya önemli bir kazanım olarak görüyorum."

2.3.4. İki Uç Arasında: Katılımcılara Göre Dindar Kimlik ve Farklı Kimliklerin Bir Aradalığı

Katılımcıların her iki atmosferi de deneyimleyen ve bunların ışığında bir kimlik inşasına giden kimseler olması dolayısıyla, tecrübe ettikleri insan ilişkileri ve sosyal çevreler dindarlık ve dindar kimliğe dair duygu ve düşüncelerinde imam hatip süreci ve lisans eğitimi/ lisans sonrasındaki süreçte değişiklik gösterebilmiştir. Bu sürecin her iki deneyim üzerinden de çalışmaya katkı sağlayacak şekilde okunabilmesi için katılımcılara imam hatip lisesi ve lisansa geçtikten sonraki süreçte dindarlık algıları ve buna ek olarak bugünkü dindar kimliklerinin oluşumunda lise ve lisans sonrasındaki deneyimlerinin etkisi sorulmuştur.

Katılımcılara imam hatip lisesi sürecindeki dindarlık algıları ve lisansa geçtikten sonraki süreçte dindarlık algıları sorulduğunda, beş katılımcı[67] (K6, K7, K9, K14, K29) genel çerçeve itibari ile dindarlık algılarında bir değişim olmadığını ve imam hatip sürecindeki bakış açılarını devam ettirdiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra dindarlık algısında bir değişim olmadığını dile getiren bazı katılımcıların[68] bir kimlikle

[67] K6: "Yani çok da bir fark olduğunu düşünmüyorum. Bilmiyorum nasıl bir değişim oldu ama. Aynı düşüncelerimle devam ettiğini düşünüyorum ben."
K7: "Yani değişen çok bir şey olduğunu düşünmüyorum. Ama tabii yaşım ilerledikçe ibadetlerin mantığını daha iyi kavrayınca bence insan yani daha sıkı sarılıyor. Ben öyle düşünüyorum. Yani dindarlıktaki şey özellikle yaşın büyümesiyle beraber o hani ergenlikte özellikle 18-19'da gelen aslında minik tanrı birey gidiyor, yerine baya baya böyle ezilen, sürekli işte büte kalabilen, bazı konularda başvuruları vs. olumsuz sonuçlanan, hayatın biraz da böyle sillesini yiye yiye artık sığınması gereken yerin neresi olduğunu az buçuk kestiren, insanın doğal olarak daha sıkı tutunduğunu düşünüyorum bu şeylere, mantığını daha iyi kavradığını düşünüyorum yani ibadetlerin."
K9: "Yani ben... çok fark ettiğini düşünmüyorum. Sonuç olarak evet hani üniversite ortamı biraz daha canlı liseye göre ama bu kişi kişiyle alakalı bir şey."
K14: "Yani şöyle ki algı olarak hiçbir fark görmüyorum çünkü liseye başlamadan önce hafızlık yaptım. Yani zaten sürekli okuduğum için algım zaten İmam Hatip'e gitmeden önce kesinleşmişti. İmam Hatip'in de bana kattığı şey, hocalarımın sadece okumaya devam etmemi, hani okuyarak bir şeyler öğren, bir başkasının yorumu altında kalmamam gerektiğini bana söyledikleri için her zaman okuyarak devam ettim. Dindarlık anlayışımda aynı şekilde devam ediyor. Hiçbir zaman algımı değiştirecek ortamlarda yani çok fazla bulunmadım. Bulunsam bile bu konuda iradeli olduğumu düşünüyorum."
P6: "Hiç fark yok. Ben hiç değişmedim. Hala bak şu anda mesela 2015'teki aynı kadınım. Değişmemişim. Yeniliklere daha az açık bir tarafım var. Hala siyah giyiniyorum, ferace ve büyük eşarp. Dindarlık algımda da bir değişim yok."

[68] K7: "Bazı alanları gerçekten mücadele sahası olarak görüyorum. Bunu inkâr edemeyeceğim. Çünkü eğer mesela sermayenin içinde olmazsanız sermaye sizi yutar. Örneğin üniversitenin içinde olmazsanız üniversite sizi yutar. Ve bu tarz hani böyle şeyleri sürekli geri vites, geri vites; ya aman oralara bulaşma, aman ona girme, aman orada olma vs. Bu aslında temsil gücümüzü ve bir şeylerin içinde olma düsturumuzu da bence içimizden söküp götürüyor."

var olmanın sadece o kimliğin sayıldığı ve kabul gördüğü ortamlarda bulunmak değil; bilakis her iki ucu da içinde barındıran sosyal yaşantının tam ortasında bulunmaktan geçeceğine işaret etmesi de kayda değerdir. Bu katılımcıların haricinde bir katılımcı da[69] imam hatip ve lisans sonrasında dindarlığa/dindar kimliğe dair bakışının değişmediğini, yukarıda verilen gruplandırmanın aksine imam hatipte verilen öğretiler doğrultusunda değil; her iki süreçte de kendi bildiği doğruları harmanlayarak yaşadığı şeklinde bir yorum getirmiştir.

Bazı katılımcılar ise (K3, K4, K5, K8, K10, K12, K13, K23, K25, K26 K27, K28) dindarlığa bakışını dini ritüelleri yerine getirmek kriterinden[70] lisans ile insani hasletleri üzerinde durmak kriterine getirdiğini[71], radikal/katı taraflarını törpüleyerek dindarlığı eskiye nispeten daha farklı şekillerde kabul ettiğini[72], şekilci bir dindarlık

---

K29: "Çok ciddi bir fark yok açıkçası, belki ben değişime kapalı bir insan olduğum için bundan kaynaklanıyor olabilir. Yani "ölmek istemediğiniz yerde bulunmayın" şiarında ölçülerimiz vardı ve bu kıstaslar üzerinden devam ettim. İmam hatipte biraz sosyal hayatın teorisini öğrenmiş olduk, lisansta da onu pratiğe dökme şansımız oldu. Atıyorum erkekle el şakası yapmamak gerektiğini imam hatipte biliyorduk ama imam hatipte bu imkânımız zaten yoktu. Lisansta bunu gerçekten yaşayarak sağlamasını almış olduk."

[69] K22: "Aslında İmam Hatip'teyken de dediğim gibi sürekli kendime göre yaşayan bir insan olduğum için hiçbir fark görmüyorum. Üniversitede de kendime göre. Kendi yanlışım ve doğrularım var ve oradan da bir şey aldım kendime göre. Bunları harmanladım. Kendi fikrimi çıkarttım ortaya. Her zaman bu şekilde yaşadığım için herhangi bir fark görmüyorum açık bir şekilde söylemek gerekirse. Orta yolu her zaman bulabilen bir insandım."

[70] P2: "Ben sadece bir tık daha zayıflamış, bir tık helale daha az dikkat eden biri olarak görüyorum kendimi. Yani tamamen bırakmış bir dindar kimliğim yok ama önceki imam hatipteki ben ile şu anki ben arasında dediğim gibi bazı yapılması gereken, o görevlerimizdeki eksiklikler oluyor."

[71] K3: "İmam Hatipte ben dindarlığı sadece dini ritüelleri yerine getiren insanlar için kullanıyordum. Şu an öyle kullanmıyorum. Mesela namazında, niyazında, abdestinde, orucunda, hani bu gibi insanlar bize hep dindar olarak lanse edildi. Yani ama hakikatleri gün gibi gördük. Yani olabilir dindar dediğin beş vakit namaz kıldığın bir insan bile dükkanına gittiği zaman belki sen yabancısın, belki sen daha çocuksun diye senden daha fazla mal, daha fazla para koparmaya çalışabilir. O yüzden mesela benim dindarlık algım imam hatipte dini ritüelleri ne kadar gerçekleştiriyorsa bir insan ne kadar çok dini ibadet yapıyorsa o kadar dindardı. Ama şu an dini ritüelleri asgari düzeyde de olabilir, ne kadar insani vasıfları, güvenilirliği, sadakati varsa o kadar dindardır diye değişti yani."

[72] K4: "O zamanki dindarlık algım yani böyle dini bir bütün olarak görüyordum. Hani işte buna inanıyorsan hepsini yapmak zorundasın, hepsini yerine getirmek zorundasın. Hani asla ben bunun şu kısmına inanıyorum, bu kısmını yapıyorum gibi bir şey olamaz böyle hani asla yumuşak taraflı bir insan değildim; çok radikal, çok keskindim. Doğru veya yanlış vardı benim için. Gri diye bir şey yoktu. Ki ben o zaman bile grisi olan bir insan olduğumu düşünüyordum. Sonrasında fark ettim ki gri çok daha başka bir şey. Yani çok daha farklı şeyler var. Dindarlığı daha böyle farklı gruplara ayırmayı öğrendim. Farklı yaşayışları kabul etmeyi öğrendim. Bunu sağladı ya. İmam hatipten ayrıldıktan sonra ben sadece şey bir insana dönüştüm galiba hümanist, her fikre saygılı; o da olabilir, bu da olabilir, ben bunu da böyle yaşayabilirim, onu da öyle yaşayabilirim ya şeklinde böyle. Hani o keskin kenarlarımın hepsi törpülendi."

K8: "Hani pratik hayatta bunu nasıl uygulamam gerekiyor, kendimi nerede tutmam gerekiyor bunu farz edecek olursam çok değişiklik var. Çünkü hani lisede bu konularda daha fevri bir insandım. Hani daha tahammülsüzdüm yani. Eğer bir yanlış varsa bu yanlışın düşünülmesine gerek yok yani. Bu yanlıştır ve

kabulünden kalbinde hissettiği ve pratiğe döktüğü bir dindarlığa evrildiğini[73], imam hatipten sonra herkesin kendine göre bir dini olduğunu gözlemlediğini[74], imam hatipteyken daha az sorgulayan bir yapıda olduğunu[75] ifade ederek dindarlığa/dindar kimliğe bakışlarının değiştiğini farklı veçheleriyle açıklamışlardır.

İmam hatibi kapalı bir kutudan/bir fanustan çıkmak ve lisansta farklı dünyalar/farklı kimliklerle tanışmak nitelemesini yapan katılımcılardan biri olarak İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı mezunu olan K12, imam hatipte daha katı bir dindarlık anlayışının olduğunu ve sonrasında değiştiğini, siyaset ve kimlik zeminindeki damgalanma ve ayrıştırmaya dikkat çekerek ifade eder:

> O zaman çok katıydım kesinlikle...Şimdi daha insan olduğumu unutmadan kendi cinsiyetimle barışık, kadın olmakla barışığım. İnsan dediğimiz varlığa o açık kapı bırakılmalı çünkü eğer sen kendini bir kutuya sıkıştırırsan, çok

---

bu yanlışın artık bir daha yapılmaması lazım düşüncesindeydim. Ama şu an artık olaylara öyle bakamıyorum yani. Hani günün sonunda çoğu insanın düşündüğü genel olarak yanlış da olsa iyi niyetinden oluşan düşünceler. O yüzden o kadar dediğim gibi çok radikal bir düşüncem yok bu konularda dindarlık açısından."

K10: "O dönemler biraz daha şeydim. Radikal davranabiliyordum. Bir şeye bağlanacaksam, dersten bir şey öğreniyorum mesela. Fevri olarak o şeyi uygulayabiliyordum. Fevri olarak uzaklaşabiliyordum. Ama şu an biraz daha geniş bakmaya çalışıyorum olaylara. Olayın iki tarafını da görüp o şekilde hareket etmeye çalışıyorum diyebilirim."

K27: "İmam hatipteyken taban tabana gerçekten daha öfkeliydim en azından. Bu adamlar ne yapıyorsa ben tam tersini yapacağım kafasındaydım. Kafamda hiçbir şekilde bir şey yapamıyordum. Belki haksızlık ediyordum hatta o da olabilir. Ama şu anda çok daha ılımlı bakabiliyorum yani."

K28: "Benimki tam tersi yönde imam hatipten sonra birçok böyle kesinlikle olmaz, kesinlikle bunu yapmam dediğim şeylerde bir açılma, tabiri caizse gevşeme olduğunu söyleyebilirim. Ama aynı şekilde benim için o zaman da dindarlık böyle daha katı bir şeydi ama şu an mesela dindar olan insanın halkın her kesimine ulaşması gerektiğini düşünen bir yerdeyim. Bunda kesinlikle lisans ortamımın ve en çok da Erasmus'un etkisi var." P2: "Yani lisans eğitiminden sonra düşüncelerim, fikirlerim, hayata bakış açım, insanlarla olan iletişimim falan filan bunların hepsi imam hatipten sonra değişti yani. O yüzden lisansın etkisi daha fazla bende."

[73] K5: "İmam Hatip'teki K5 bunu daha çok imam hatipte olduğu için ve öğretmenleri böyle istediği için yapıyordu. Kuran dersi görüyordu, Arapça görüyordu, daha çok din ağırlıklı şeyler görüyordu, doğal olarak din buydu ve Betül dini bunlardan ibaret görüyordu. Ama pratikte bir şey yapmıyordu. Çünkü aslında tam olarak ne olduğunu da bilmiyordu. Çok yüzeysel görüyordu her şeyi. Ama şu an okuyor, daha çok okuyor. Ve orada okuduğundan daha derin okuyor ve biliyor. Dolayısıyla pratiklerini de yerine getiriyor ve kalbi bir yakınlığı da var, daha da arttı öyle söyleyeyim. Şu anki dindarlık algım kesinlikle daha olgun bir yerde, daha sağlıklı bir yerde ve daha ne yaptığını bilen bir yerde. Allah'la kalbi bir bağ kurmuş bir K5 var şu an. Ama o zamanki dediğim gibi, gerçekten yüzeysel. O zaman daha şekilciydi. Kesinlikle o zaman daha şekilciydi. Şu ansa kalbinde bir yerlerde hissediyor ve bu, kimseye göstermesi gereken bir şey değil. Bu, yapması gereken bir şey (kendisinden bahsederek). Onu biliyor artık."

[74] K23: "İmam Hatip öğrenirken bizde tek bir şey öğretiliyordu dinle ilgili ama şu anda çevrenin çevremin de din algısını, dindarlık algısını görünce şunu fark ettim herkesin kendine göre bir dini varmış, var ve onu yaşıyorlar gibi o zaman çok öyle değildi de şu an öyle."

[75] K26: "Baktığında dinen o zamanlar çok sorgulamayan, ya da şu ana nazaran daha az sorgulayan bir tiptim. Bazı şeyleri olduğu gibi kabul etme eğilimindeydim. Daha az cesaretim vardı birinden duyduğum öğretileri sorgulama bazında."

> büyük konuşursan o mutlaka senin başına geliyor. Dolayısıyla "ibadetin kesinlikle aksamamalı, tesettürün…boynun...saçına dikkat etmen gerekir" çizgisinden tabii zamanla bu noktaya geldim. Biraz daha kendimi sıkmamaya, kimseyi de yargılamamaya çalışıyorum. Ama; konuştuğum farklı kimlikten insanlar...Müslümanları hep kategorize ediyorlar ona çok canım sıkılıyor. Müslümanların hepsinin fikri bir değil yani, farklı düşünüşte olan birçok insan var. Yani herkes şu görüşte, şu partiye oy veriyor, şu doğrultuda yaşıyor diye bir şey yok.

Mevcut dindarlık/dini kimlik anlayışının değiştiğinin açıklayan katılımcılardan bazıları[76] (K1, K13, K15, K28) bunu gittikleri lisans ortamındaki farklı kimlikleri gördüklerinde ve aynı hayat sahasını paylaştıklarında neyi neden yaptıklarına dair daha sağlam/yeni bir anlayış inşa ettiklerini farklı pencerelerden ifade etmiştir. Psikolojik Danışman ve Rehber Öğretmeni olarak görev yapan K13 bunu dindarlık düzeyinde bir değişim olmadığını ekleyerek ve fakat daha katı bir halden grilerin de olduğu bir dünyayı anladığını, imam hatipteki kendilik algısını nispeten *dar görüşlü* olarak nitelendirmesi ve lisansa geçtikten sonraki süreçte belirli sosyal konulara bakışındaki değişim üzerinden aktarmıştır:

> İmam Hatip'teyken biraz daha dar görüşlüydüm. Farklılıklara o kadar açık bir insan değildim. Yani şu an kurduğum o farklı cinsel yönelimdeki insanlara karşı yaklaşımımı biri bana söylese ben muhtemelen söyleyen ben değilim derdim. Çünkü imam hatipteyken dindarlık algım daha katıydı. Hayatta grilerin de olduğunu mezun olduktan sonra gördüm. İmam hatip ruhu mezun olduktan sonra azalan bir şey gibi geliyor bana. Çevremde de bunu görüyorum. Çünkü bu artık o kadar da önemsenen bir şey gibi gelmiyor. Bu imam hatip ruhu, mücadeleci güç bence imam hatiplere saldırıların olduğu 28 Şubat dönemlerinde daha şiddetliydi. Şu anda o kadar şiddetli olduğunu düşünmüyorum. İnsanların o kadar da dava ettiği bir şey değil artık.

Buna ek olarak bazı katılımcılar[77] lisans ile sorgulayabilecekleri/anlamlandırabilecekleri, üzerine düşünebilecekleri ve teorideki

[76] K1: "Zamanla daha da şekilcileştiğimi söyleyebilirim. Bunun sebeplerinden bir tanesi de diğer gevşeyen arkadaşları görmek oluyor. Yani şekilci olmayınca böyle oluyor demek oldu kendi kendime. Müslüman dediğin şeyin de Müslümanca şeylerden zevk alan, Müslümanca olmayan şeylerden itraf duyan, Müslüman gibi görünen, Müslüman gibi davranan bir şey olması gerek. Şeklin özün bir parçası olduğunu düşünüyorum ve eğer İslam kendi küfrü olmamaklığını sürdürecek ise bunu şekiller aracılığıyla, şekillerin diliyle sürdürecektir."

[77] K16: "En büyük fark şu bence, eskiden yapmamın yasak olduğu şeyler dinde bana bu dünyada bir zulüm ve ahirette ödülünü alacaksın şeklinde geliyordu…Yani yaptığım iyi şeyleri de bir yük, benden alınan şeyleri de bir yük olarak görüyordum, buna göre bir yaşam yaşıyordum. Ama şu an bu dünyada

bilgilerini pratiğe yansıtabilecekleri bir düzlem olarak farklı hayatlar/farklı çevreler ile karşılaşmalarını kendi düşünsel ve eylemsel faaliyetleri ile iltisaklı kılarak bakış açılarındaki değişimi açıklamıştır. Bu durum bazen imam hatipteki dönemin dini anlamda bir soğumaya sebebiyet veriyorken lisans ile gelen serbestlik duygusu ile daha müspet bir yere oturduğu[78], bazen de aktive olmak için[79] bu karşılaşmalara ihtiyaç olduğu şeklinde aktarılmıştır. K28 de[80] Erasmus yaptığı dönemin farklı insanlarla bir arada oluşunun doğal bir sonucu olarak *kimliğini yeniden*

da bana bir iyilik olduğunu, benim kişisel gelişimime ve hayat görüşüme bir katkısı olduğunu ve benim kendi psikolojik ve bedensel iyiliğim için de bir noktada iyi geldiğini fark ettim. Benim için temel fark bu oldu. Çünkü buraya ilk geldiğim zamanlarda da öyle, işte imam hatipten ilk çıkmışsın, insanların aşırı rahat, senin hiç aklından dahi geçiremediğin hayatlar yaşadığını görüyorsun. Ve ilk geldiğim zamanlarda şeydim hani... Vay be, hani... İnsanlar da ne hayatlar yaşamış. Biz de işte sabrediyoruz falan. Biz de tutuyoruz kendimizi. Dayanıyoruz falan. Böyle bir moddaydım. Ama gün geçtikçe...artık sabretmiyorum yani, bunu yaşıyorum. Kendimi tuttuğum için değil, yapamam artık ben onları. Bana serbest bırakılsa belki Allah emrederse yaparım gibi bir noktaya geldim."

K19: "Şimdi tabii orada biraz içerideki durum, İmam Hatip'teki durum biraz şeye dönüşüyor...hani atıyorum, programlar var. Sizin uymanız gerekiyor. Mesela bir gündelik program var. Orada gündelik bir akış var. Yani sabah namazıyla başlıyor, öğle namazları var vesaire. Şimdi bunlar tabii orada gündelik akışın belli şeyleri. Hani uymanız gerekiyor. Ama tabi oradan çıktığınız zaman o sizinle baş başa kalan bir durum yani sizin namaz kılmayışınız ya da ibadetleri yerine getirip getirmeyişiniz sizinle alakalı bir durum. Başta dediğim gibi yani o imam hatipteki dönem biraz daha toplumun beraber yaptığı, herkesin beraber yaptığı işler, biraz daha rutine dönen işler. Ama daha da sonrasında sorgulamanız gereken, baş başa kaldığınız, belki biraz daha zorlandığınız, biraz daha anlamanız gereken... Ya da sorguluyorsanız, sorgulayıp üstüne bir de bu ibadetlere devam ediyorsanız daha da anlamlı olan kısım. Mesela o anlamda ben... Şanslı söylüyorum kendimi. İyi ki de biraz daha böyle okulu itibariyle de böyle bir yerde okumuşum ki daha farklı çevreleri görmüşüm. Ve kendi bilincim, kendi İslamiyet bilincim biraz daha artmış insanları gördükçe."

[78] K17: "Şu an kendimi daha dindar olarak görüyorum, imam hatip okuduğum zamandakinden ziyade. Çünkü imam hatipte okurken ben yurtta kalıyordum, bir tane vakfın yurdunda. Yani bizi çok zorluyorlardı orada. O yüzden bende de soğuma olmuştu. Kendi serbest kalınca daha yerine oturdu yani bende. O şeyler... Yani sorgu... Yani şey... Nasıl denir? Böyle Allah'a sorgulama falan tarzında değildi de hükümler uygulamada sıkıntı çekiyordum. Zorladıkları için. O yüzden işte serbest bırakılınca daha yerine oturdu."

[79] K24: "Şu an daha sağlam diyorum açıkçası. Çünkü bence seküler karşılaşma ve farklı ortamlara girip çıkma bir insanın yani Müslüman bir insan için çok gerekli olduğunu düşünüyorum. Çünkü o zaman silkeleniyorsun gerçek anlamda. Ve o zaman hani bir şeyler silkelendikçe daha çok yerine oturuyor aslında baktığımız zaman. Şu an ben kendimi daha aktivist bir Müslüman olarak görüyorum. Aktivist görüyorum çünkü aktive olmam gerekti süreç içinde."

[80] K28: "Yani benim kendimi dini anlamda en yüksek hissettiğim yer Erasmus'tu. Çünkü orada çok farklı insanlar vardı ve ben kim olduğumu orada çok net oturtmuştum. Ben neyi neden yapıyorum sürekli bir anlamlandırma halinde. İşte ev arkadaşım soruyor Şeyma abdesti niye alıyorsun, hadi bakalım. Yani cevaplaman gerekiyor senin onun ve cevapladıktan sonra da daha bilinçli şekilde yapıyorsun. Yani günlük hayatın her noktası algıyla, alışkanlıkla değil, bir algıyla, bir anlamlandırmayla yapıyorsun. Dolayısıyla o farklı ortamlarda bulunmak...kimliğimi yeniden şekillendirdi diyebilirim. Ama sonra yüksek lisansta İbn Haldun ortamıyla, daha muhafazakâr kesimin içine girme ortamıyla biraz daha azalan bir yer olduğunu söyleyebilirim."

şekillendirdiğini ve yaşadığı dindarlığın/dini bağlılığın bu farklılık ve bir aradalık neticesiyle güçlendiğini/anlamlandırdığını ifade eden katılımcılardandır.

Görüşünü benzer bağlamda ele alan Boğaziçi Üniversitesi Felsefe bölümü öğrencisi K15, imam hatipte derslerin anlatımı ve yönlendirme tarzı üzerinden bunu dile getirmiştir:

> Felsefenin sana sunduğu anlayışla, İmam Hatip'in sunduğu anlayış arasına tam zıt bir ilişki olduğundan dolayı anlayışım baya değişti. Ama öncesinde de zaten hani bizde hocalar böyle ne bileyim namazla ilgili ya bize bir tane video açıyor işte cehennemden alevler foş foş foş orada alevler harlanıyor. İşte siz namazınızı kılmazsınız orada yanacaksınız. Saçınız orada seccade olacak falan. Hani böyle olunca tabii ki de insan oradan çıktığı için mutlu oluyor. Sonra lisansa geçtiğinde diyorsun ki ya işler çok ciddi boyutta aslında. İnsanların çok fazla anlam bulmaya ihtiyacı var. Ve aslında bu anlamı öncesinde sana vermişler. Ve oradaki insanların bu eksikliği seni din hususunda daha da bağlayıcı, etken haline getiriyor. Çünkü fark ediyorsun ki dış dünya çok fazla aç ve muhtaç bir şeylere bağlanmaya. Buna onlar manifesto diyorken; sen bunu en azından seni her türlü kuşatan, iradesi mutlak olan birisine veriyorsun. Bu yüzden dini hususta, lisede bir zayıflık gösteriyorken, lisanstayken daha sıkı bağlanmama sebep oldu gördüğüm ortam.

Bu iki örnekle beraber hukuk öğrencisi olan K25 de lisansın ona esneklik kazandırdığını söylemiş, benzer şekilde imam hatipteki havzayı konfor alanı olarak nitelendirmiş ve dindar kimliğiyle var olabilmesinin[81] ve saygı görmesinin ancak farklı kimlikleri barındıran "dışarıdaki" hayata angaje olarak mümkün olabileceği yönünde bir yaklaşım getirmiştir. K25'in ifadeleri kabul görme, kimlik ve temsiliyet zeminleri açısından önemlidir:

> Benim üniversitedeyken hukuk fakültesi istememin tek sebebi şuydu. Ben alanımdaki en iyi yere gitmeliyim. Var olmalıyım. Var olmanın biraz da Türkiye'de kendini kabullendirmenin de böyle bir yönü var aslında, trajik bence. İmam hatipli olarak çok iyi, kabul gören bir bölüme gitmeliyim ki saygı

[81] K30: "İmam hatipteki algım daha çok dinin bir engel olduğu kanaatindeydi açıkçası. Yani böyle biraz din beni engelliyormuş gibi geliyordu. Çünkü hani hep aynı çevredesiniz ya sanki o çevrenin dışına çıkmak yasakmış gibi geliyor. Yani mesela ben hukuk tercihimi çok zor yaptım. Bölümümde hiç hani kadın olarak hukuk tercih eden yoktu lisemde. Ve hani diyordum ki buna gitmem uygun mu falan. Hep bunu düşünüyordum. Ve bana hukuka gitmek hep haram gibi geldi. Sanki böyle diyordum ki haramlara girebileceğim bir alanmış gibi. Buraya girmeme engel gibi geliyordu. Ama buraya geldiğimde anladım ki kendi bulunduğun yeri sen şekillendiriyorsun. İmam hatipli olmakla alakası yokmuş bence. Kendi kafanda o çevreni oluşturuyormuşsun. Buraya geldiğimde dinin daha çok her yere uyum sağlayabileceğini anladım. Mesela sen her yere bu kimlikle girebilirsin, onu anladım.

> duymak zorunda kalsınlar. Çünkü saygı duymuyorlar, saygı duymak zorunda kalacaklar. Öyle bir duyguyla hareket ediyordum. O zamanki dindarlık algım daha ziyade şu anda eleştirdiğim belki daha konfor alanında kalmaktı. Ama konfor alanında, dar alanda kaldığında tebliğ yapamazsın. Çünkü hep senin gibi insanlar var. Zaten onlar da senin bildiklerini biliyorlar. Önemli olan dışa dönük olup daha farklı insanlar nezdinde Müslümanlığın yansımalarını sende görmelerini sağlamak. Bunu düşünerek baktığımda kesinlikle düşünce yapımda bir değişim olmuş yani farklı insanlarla münasebet kurmalıyım ve bizi görmeliler aslında. Biz belli bir alana sıkıştırılmış bir azınlık değiliz.

K18 iki süreç arasındaki bakışını açıklarken dindar kimliğini konumlandırmada tereddüt yaşamış, duraksamış ve kendi ifadelerinde düştüğü sorgulama çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacak veriler için de önemli bir nüve oluşturmuştur:

> O zamanlar dini sanki daha ağır yaşıyordum. Ama şu an o kadar peşinden koşamıyorum. İçimde var ama kendim uygulamaya geçmiyorum. Çünkü çevrem, iş...her şey o kadar ön plana geçti ki. Ben hala şekillenemedim mi acaba? Bazen bunu da düşünüyorum. Bir yanım dini olarak çok yüksek ama diğer yanım işleve dökmemi engelliyor. Bu içimde bir bunalım gibi. Bunu itiraf edemiyorum ama yaşıyorum.

K20'nin ise imam hatibe nispeten şu anki dindarlık algısının daha iyi olduğunu ifade ederken açıklamasında imam hatipte zorlama olduğuna, eğitim sisteminin ve öğretmenlerinin dinden uzaklaştırmaya/soğutmaya sebebiyet verdiğinin söylediği davranışlarına ilişkin getirdiği örnekler çalışma açısından kayda değerdir:

> Şu anki dindarlık algım daha iyi. Açık söyleyeyim İmam Hatip'te zorlama vardı. Camide öğrendiğim İmam Hatip'te öğrendiğimden daha çoktur. İmam Hatip'teki gördüğüm yaptırımlar, zorlamalar… Çocukken ki dine bakış açımla, İmam Hatip arasındaki fark soğuma olabilir. İmam Hatip öğretmiyor, soğutuyor diyebilirim. Dinden çıkan çok arkadaşım oldu. Çünkü adam İmam Hatip'e gelmiş, öğrenecek. Hoca diyor ki "sen daha Kur'an okumayı bilmiyorsun, cüzü bilmiyorsun ne işin var burada, çık git okuldan". Bunu duyunca şok oldum ya. Bitti orada benim gözümde. Çok kıyamet gibi bir şeydi. Millet öğrenci toplamaya çalışıyor, sen ayağına gelmiş öğrenciyi kovuyorsun. Orada aşırı bir hayrete düştüm kendi içimde.

Bununla birlikte on bir katılımcı[82] (K3, K4, K6, K11, K15, K16, K19, K22, K26, K30 P2) "Şu anki dindar kimliğinizi düşündüğünüzde İmam Hatip'in mi yoksa

[82] K3: "Benim kendimi dindar olarak tanımlamamda lisans eğitimi bana çok katkı sağladı. Şöyle de olabilir, hani Mevlâna demiş ya, edebi kimden öğrendin? Edepsizden. Mesela lisansta karşılaştığım arkadaşlarım da bana dindar olmamı sağlamış olabilirler. Yani lisansta bir sürü insan tanıdım, iyisiyle kötüsüyle ve böyle tanıdığım için dindarlık nasıl olmayı gerektirir sorusunu da çok sorguladı kafamda. Çok döndü durdu. Bu da bana, böyle dindar olunur, imam hatipten şu güzel yönler alınabilir, bu insandan şu güzel yönler alınabilir, o kötü yönler, bu kötü yönler diye böyle ayırt edip, kendi dindarlığımı kurmamı sağladı diyebilirim aslında."
K4: "Lisans eğitimimin daha çok şekillendirdiğini düşünüyorum. Çünkü benim imam hatipten geriye kalan çok ufak temel bir inanç sistemim var. İnançlı bir insanım, o oradan kalma bir şey. Bu kadar yani. Yoksa benim tamamen hani üniversiteye başladıktan sonra buldum ne yapmak istediğimi buldum, neye inandığımı buldum. O çok şekillendirdi yani beni. Diğeri de hiç şekillendirmedi diyemem. Temeli o atıyor yani. Çünkü çok büyük bir temeldir ben asla ömrü hayatım boyunca inançsız bir insan olamam. Yani hani benim sistemimde öyle bir şey yok. Sorumluluklarımı yerine getirmeyebilirim, bazı kısımlarının o şekilde olmadığını düşünebilirim. Ama asla inançsız bir insan olmam. O yüzden %40'ını imam hatibin oluşturduğunu düşünüyorum. Ama %60'lık büyük bir kısmını yaşantımı etkileyen, kararlarımı etkileyen kısmını...evet lisans eğitimim oluşturdu."
K6: "Burada üniversitede yani bazı örnekler gördükten sonra, insanların farklı farklı şeyler yaptığını gördükten sonra aslında kendi imanımızın da yani tazelendiğini, bazı şeyleri karşılaştırdığımızda nasıl bir konumda olmamız gerektiğini, aynı şekilde devam etmemiz gerektiğini daha iyi anlıyor insan. Yani karşı bir örnek görünce aslında muhakeme etmeye yeteneği de gelişiyor. İmam hatipte yine aynı örnekler hep aynı herkesin kafası hepsi hemen hemen aynı diyebiliriz. Farklı şeyler görünce daha iyi anlaşılabiliyor bu bence."
K11: "İkisi arasında bir mukayese yapacak olursam sanıyorum lisans eğitimim diyebilirim çünkü belki de lisede bunları hazır alıyor olmanın verdiği bir rahatlıkla çok özümseyemiyor da olmuş olabilirim. Yani lisans eğitimin de kendim çabaladım bir şeyler için. Daha o kimliğimle oturması için kendim çabaladım, kendim programlara gittim. Bilmiyorum ama lisans eğitimim diye düşünüyorum kendi açımdan."
K15: "Kimliğimde Bayağı bayağı tamamen lisans hayatım hatta diyebilirim buna. Yani imam hatip benim için çok flu. Oradaki anlayışım zaten benim aileden aldığım bir anlayıştı. Onu sürdürüyordum. İmam Hatip'i daha yargılıyordum. Belki İmam Hatip'in eksiklikleri üzerinden bugüne de bakıyor olabilirim. Oradan bir etkisi olabilir. Yani pozitif değil, negatif anlamda bana ters bir dönüt veriyor olabilir."
K16: "Lisans diyebilirim sanırım. Hem kendimi tamamen keşfettim. Tamamen özgür bir alandasın ve kimse sana bir şey yaptığın için ters bakamaz. Herkes zaten istediği hayatı yaşıyor yani aşağı indiğinde. Ama sen yine istediğin hayatın sınırını koruduğun için sanırım lisans eğitimi daha çok benim dini kimliğimi şekillendirdi."
K19: "Lisans eğitimi daha çok şekillendiriyor. Lisans eğitimi derken dışarıdan bahsediyorum yani, lisans eğitimi ve onun harici. Yani farklıyı görmek tabii ki sizi daha da anlamlı kılıyor. Yani geceyle gündüz. Yani gece olmadan gündüzün bir manası olmuyor. Sizi siz yapan aslında biraz daha bu karşıtlıklar oluyor. Siz gördüğünüz zaman diyorsunuz ki ben beyazmışım, ben siyahmışım bak. Haberiniz oluyor yani."
K22: "Düşününce lisans daha etkili ya. 12. sınıf biriyle üniversite 1'e gitmiş biri arasında çok fark oluyor ve aslında aralarında sadece bir yaş var. Bunun üniversitenin insanı olgunlaştırmasıyla ilgili olduğunu düşünüyorum. O yüzden lisans eğitimi her zaman daha farkındalık oluşturan ve insana daha çok şey katan bir yer diye düşünüyorum. Yani ben imam hatipte o kadar farklı şey öğrenmemiştim hayata dair."
K30: "Bence kimliğin oturması için biraz dışarı çıkmak gerekiyor. O yüzden ben İstanbul Hukuk derim. Çünkü burada her türden insan var ve sen bir şeyi tercih ediyorsun. Ama ipekçilikteyken zaten herkes dindardı ve dindarlar kendi içinde ayrılıyor. Çok dindarlar ve az dindarlar olarak. Halbuki hepiniz aynı şeye inanıyorsunuz. Çok nadir ayrı kodları çıkıyor. Mesela bazı insanları görüyorsunuz, diyorsunuz ki bunları hangi anne baba yetiştirdi, bunun anne babası var mı? dediğin insanlar oluyor. Ve onları gördükçe sen onlardan farklı olduğunu anlıyorsun. Böylelikle daha çok kimliğin de ortaya çıkıyor bence."

lisans eğitiminizin mi kimliğinizi daha çok şekillendirdiğini düşünüyorsunuz?" sorusuna, açıkça lisansın daha etkili olduğu yönünde cevap vermiştir. Altı katılımcı[83] ise dindar kimliğinin şekillenmesinde tamamen, büyük çoğunlukla ya da ayrı bir yeri olduğunu söyleyerek İmam Hatip'in etkisi olduğunu ifade etmiştir.

Yine bu katılımcılardan biri olarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğrencisi K8, lise ve sonrası süreç için kendisini radikal tarafının değişmesi üzerinden nitelendirmesine rağmen imam hatibin temsil gücü üzerinden yaptığı açıklama çalışmanın genel çerçevesi açısından elzemdir:

> Buna yine de daha çok imam hatip etkili oldu derim ya. Çünkü üniversitenin bir tık değiştirdiğinin farkındayım ama hani günün sonunda dediğim gibi çoğu konuda fikrim hala imam hatipten gelen etkilerle duruyor. O radikalliğim kalkmış olabilir ama yine de her şey imam hatipten geliyor. Babamın dayısı mesela Ali dayı, o da ilahiyat mezunu bir hoca. Bana hep şey derdi, tamam bir insan dindar, Müslüman, çok iyi insandır eyvallah ama imam hatipliliğin getirdiği şey ayrı bir şeydir. Hani onun hayatta getirdiği çok farklı bir yaşayış, temsil etme biçimi, omzunda büyük ayrı bir biçimi olur derdi. Ve şey de var, özellikle günümüzde mesela imam hatipten mezun olup çok bozulan arkadaşlarımız da var. Ama bunlar nihai olarak aynı kapıya daha rahat ulaşıyor yani eski kapısına. Örneğin üniversite bittikten sonra da daha çok

K26: "Dindar kimliğimi imam hatipten sonraki hayatımın daha fazla şekillendirdiğine inanıyorum."
P2: "Yani lisans eğitiminden sonra düşüncelerim, fikirlerim, hayata bakış açım, insanlarla olan iletişimim falan filan bunların hepsi imam hatipten sonra değişti yani. O yüzden lisansın etkisi daha fazla bende."

[83] K2: "Şekillendiren tamamıyla imam hatip ya. Lisansta çok hani gruplar olarak olsun, arkadaş ortamı olarak olsun, hani aşırı…dindar kimliğimi pekiştirebileceğim şeylerde bulunmadım. Daha fazla herkese hitap edecek etkinliklerdi. Herkesin içinde bulunacağı şeylerdi."
K7: "Muhtemelen imam hatip daha çok şekillendirdi. Üniversitenin kimlik inşası için çok geç bir evre olduğunu düşünüyorum. Çünkü üniversiteden sonra iş hayatı var. Üniversiteden sonra kimlik şekillendirebilecek çok bir alan yok. O yüzden lisansın etkisi tabii ki olmuştur ama ben yine imam hatibin burada bir şeyleri belli etmek noktasında daha belirgin olduğunu düşünüyorum. Lisansta değil, zaten lisede bazı şeyler oturmuş olarak, ön yargılar da değerler de lisede hazır alınmış olarak geliyor. Kırılırsa üniversitede kırılıyor, kırılmazsa da zaten bir daha epik bir olay yaşayana kadar bence devam ediyor."
K9: "Sonuç olarak kimliğimin belirlendiği yaşlar 15, 16, 17, 18 yani imam hatip. Ondan sonra da tabii ki de lisans bölümünden de bana hayatıma çok katan şeyler oldu. Ama daha çok böyle hayatla ilgili oldu. Hani dinle alakalı bana bir şey katmadı burası."
K17: "İmam Hatip'in etkisi daha fazla kesinlikle. Çünkü lisans eğitimini ben sadece insanları tanımak için, dersleri vermek için kullandım. Sosyalleşmek için lisans kimliğimi kullanmadım çoğu zaman. Yani kendimi tanımlarken, hani adımdan sonra, Boğaziçi Üniversitesi'nde okuyorum diyorum. Bu girizgahımda üniversite oluyor fakat yani biraz konuşmada ilerlediğimiz zaman benim dindar kimliğim yani lisedeki kimliğim daha önemli, benim için."
K23: "İmam Hatip'in daha çok şekillendirdiğini düşünürüm. Biraz da çok uzun zaman içinde oluşan şeyler ya hani bu kimlik işte tam şu vakitte oldu, bu vakitte değişti falan da diyemiyor insan ama İmam Hatip ayrıydı."

> hatırlayacağım şey imam hatip anılarımdır muhtemelen, o yüzden imam hatiptir daha çok şekillendiren.

On katılımcı[84] ise ikisinin de etkili olduğu yönünde daha itidalli açıklamalar getirmiş, imam hatibin aile tarafından verilen dindar çekirdeği sağlamlaştırdığı ve temellendirdiği, lisansın ise gerek farklı örneklerle sosyalleşerek pratik zeminde bir anlam kazandırdığı, gerekse imam hatipten alınan temeller ölçüsünde esneklik/açılma kazandırdığına ve imam hatipten temelinden alınanlarla yeni bir inşa gerçekleştiğine ilişkin muhtelif kazanımlar aktarılmıştır. Her iki sürecin de etkisi olduğunu söyleyen katılımcılar arasından K5, imam hatibe dair eleştirilerinin ve kızgınlığının yanı sıra kişiliğini işleyen ve bugünkü halinin izlerini taşımasıyla ortaya çıkan harmoniyi "İmam Hatip'e rağmen İmam Hatip'le birlikte"[85] sözleriyle ifade etmiştir.

---

[84] K10: "Ben kimliğimi şekillendirmede ikisinin de aslında eşit olduğunu söyleyebilirim. Tabii ki yaş farkı da var. Ama ikisi de sanırım eşit derecede şekillendiriyor şu an."
K12: İmam hatip benim için çok hayati noktada, inanç ve temel öğreti bazında ya da İslam coğrafyalarına bakışta ya da tesettür konusunda bana çok şey kattı. Hiç kimseyi genellememek gerektiğini de bu yüzden düşünüyorum. Ama farklı düşüncede olan insanlarla tanışıklığımın da bunda kıymetli olduğunu düşünüyorum. Farklı okumalar da öyle...sadece insanlar değil. O insanların beni yönlendirdiği, beni sorgulattığı okumalar olsun düşünce biçimleri olsun onlar da etkili odu tabii." K14: "Yani bu dindarlığı kenara bıraktığımda tabi ki de lisans eğitimi. Bu benim hayatımın geri kalanını etkileyecek büyük bir dönem. Ama dindar kimliğime bakarsak yani İmam Hatip'i daha çok tercih ederim." K20: "Yani ayıramazsın aslında. Çünkü bazı şeylerin temelini imam hatipte alıyorsun. Orada tabii hocaların yanlış anlatışlarını lisansta fark ettik. Bu ayrı bir dünya. Orada temeli alıyorsun. Suyu aldın, unu aldın, lisansta yoğurdun, hamur oldu derler ya. Lisansa geçince İslamiyet'in zaten bize iyi insan olmayı öğrettiğini, güzel ahlaklı olmayı öğrettiğini, inancının kendine ait olduğunu öğrettiğini lisanstaki durumlarda oturttum çerçeveye." K24: "İmam Hatip'teyken ben ergendim, doğal olarak ergenken yoğruldum. Bu sebepten ötürü imam hatibin rolü büyük. Ama sonrasının rolünün de büyük olduğunu anlattım size."
K25: "Şu anki karakterimin oluşumunda bir oran veremeyeceğim ama bence ikisi de çok kıymetli. Lisans beni açtı dış dünyaya karşı. Bir tık daha açtı. Esneklik kazandırdı bana. Açılırken de aldığım değerler üzerine, sınırlarımı koruyarak açılmayı öğrendim. Eğer orada okumamış olsaydım belki daha farklı olabilirdi."
K27: "Yani...Bence bu imam hatip tecrübem olmasaydı lisans hayatımdaki sosyal etkileşimimden bu kadar verim alamazdım ama aynı zamanda hiçbir zaman da lisans hayatımdaki kadar fikirlerimi rahat ifade edebileceğim bir ortam da olmadı. Benim için çok arada bir soru oldu o yüzden. İkisinin de şekillendirdiğini düşünüyorum."
K28: "Yani ikisi çok harmanlanmış şekilde o yüzden gerçekten çok zor. Yani imam Hatip ciddi bir temel atmış. Marmara PDR bunun üstüne daha yaymaya yönelik, evet yayma bu kadar yoktu diye hatırlıyorum İmam Hatip'te. Daha yaymaya yönelik, daha benimseyip diğer insanlara ulaştırmaya yönelik bir yol çizdi diyebilirim."
[85] K5: "Kimliğimi şekillendirme hususunda ikisinden biri diyemeyeceğim muhtemelen. Çünkü İmam Hatip bir yere kadar getirdi, şekillendirdi beni. Lisans da imam hatipten el aldı. Ondan sonraki beni kurdu aslında, inşa etti. İmam hatipte daha manevi şeyler görmüşüm ve lisanstaki bomboş hayatı da görmüşüm çevremde. İkisini mukayese edince lisansta böyle…Bir şeylerin farkına varmaya başladım. İşte yine daha fazla okumaya başladım, daha kendimi şekillendirmeye, geliştirmeye başladım. Yani ne

2.3.5. Katılımcıların Dindarlık Perspektifinde Kendilerini Konumlandırışı

Değerlerin aşındığı, belirli sabitelerin bulanıklaştığı günümüz dünyasında katılımcıların dindarlık ve kendilik arasında kurdukları ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için, dine ve dini ritüellere bakış açıları, pratikte din ile kurdukları ilişkinin kapsamı, kendilik algılarının her katılımcının biricikliğinde nerede yer aldığı katılımcılara çapraz sorular sorarak anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Bu nedenle katılımcılara şu anki dindar kimliklerini göz önünde bulundurarak; ibadetler, değer yargıları ve aidiyet gibi bileşenlerde kendilerini nerede konumlandırdıkları sorulmuş, sosyal çevrelerinde/gündelik hayatlarında kurdukları ağların kökleri çözümlenmeye çalışılmıştır.

Katılımcıların kahir ekseriyeti (yirmi beş katılımcı) benzerlikler olsa da çeşitli tasvir ve betimlemelerle "*aradalık/arada kalma*" durumunda kendilerini konumlandırmıştır. Söz konusu arada kalma durumu bazen kendini belirli bir tanımla tanımlamak/etiketlemek istemeyerek[86], bazen lise sonrasında angaje olunan ortamların

olmamam gerektiğini ve kendimin ne olamayacağını ben lisansta gördüm. Ve bunun üzerinden…o şekilde galiba inşa ettim. İmam hatibin bende içimdeki şeyleri uyandıran bir rolü var. On dört yaşımdan on sekiz yaşıma kadar, aslında anlamak istediğim o samimi duyguları ufak ufak işleyen bir yanı oldu imam hatibin bende. Çok sonradan fark ettim. Hala kızgınımdır imam hatibe ama pişmanım hiçbir zaman demedim. İmam Hatibe rağmen imam hatiple birlikte diyebilirim."

[86] K12: "Yani hayatımın bir döneminde evet mütedeyyindim ama seküler fikirlerim vardı. Dıştan tesettürlü ama içten daha farklı...Böyle çok garip yani o yüzden ben de kendimi anlayamıyorum...Hiç yani bir şeyi tanımlamak istemiyorum. Hayatın her döneminde değişebiliyor, dönüşebiliyor."

K17: "Ben kendimi de bir yerde almamaya çalışıyorum. Bir tanımın içinde. Çünkü çok kısıtlıyor insanı yani. Zaten kimse etiketlenmek istemez. İnsan kendini etiketlemesi de... Niye etiketlesin kendini? Sadece çok belli şeylerde etiketlersin kendini. Ben Müslümanım, ne bileyim, ben Türküm. Böyle şeyler de etiketlemek yeterli olur. Yani ben ne kadar dindarım vs. böyle şeylerin etiketlemesini kendi üstümde yapmam. Yani çoğunlukla bir çatışma yaşamıyorum ama yaşadığım zamanlarda oluyor yani. Genelde görüşlerim muhafazakarların görüşleriyle benzer oluyor ama benzer olmadığı da oluyor. Benzer olmadığı zaman da yani söyleyebilecek bir yerdeysem söylüyorum, söyleyebilecek bir yerde değilsem sessiz kalıyorum çünkü ortalığı karıştırmaya gerek yok."

K26: **"**Ben, bir şeye ait olmayı hiç sevemedim. Yani ben de şöyle bir şey var, çok sorgulayan bir tip olduğum için kendimi hiçbir zaman belirli bir yerde görmüyorum. Allah ve ben varım inanışımda. Bir şeyin parçası olmayı sevmiyorum. Her insanın biricik olduğunu düşünüyorum. Her insanın vicdanının dinin bir yansıması olduğunu düşünüyorum bir yere kadar. Dolayısıyla bir şeyin parçası olmadan da bütüne gidilebileceğine inanıyorum. Ait olduğumu hissetmiyorum ben. Ne sekülerim ne dindarım ne kapitalist bir insanım ne materyalist bir insanım. Ben hepsiyim ya. Bence insan olmak böyle bir şey."

ve bir aradalığın etkisiyle kararsızlık[87] ya da bir kimlik çatışması yaşadığını[88] dile getirerek ya da direkt olarak kendini ortada/arada konumlandırarak[89], yaşanılan ikilem üzerinden ifade edilmiştir. Katılımcılardan ikisi (K10 ve K11) sosyal yaşantılarındaki mezkûr ikilemi, bir aradalığın ilişkiselliği üzerinde çok sarih şekilde şöyle ifade etmektedir:

> Ben genelde kendimi hep arada olarak görüyorum. Seküler ortamda biraz daha muhafazakârım, muhafazakâr ortamda biraz daha sekülerim. Bir arayış içinde olduğunu söyleyebilirim sanırım, kendimi bulma açısından. Aslında pek bir neden de göremiyorum. Zaten her iki ortamı da deneyimledim. Ama halen bir şeyler olmuyor sanırım. İleride daha çok şey deneyimleyip bir tarafa daha çok tutulacağım belki de. Şu an olduğum konum bu ama. Muhtemelen sosyal yaşamdaki insanların yaşayış biçimleri beni çok etkilediği için belli bir noktada, kendime çok uç noktalarda yaşıyorum diyemem. (K10)

> Yani bu konuda bazen çok ikilem yaşıyorum. Bulunduğum ortama göre çok farklı yerlerde görüyorum kendimi ve bazen bu beni üzüyor da açıkçası. Yani kendimi sanıyorum hiçbir yere ait hissetmiyorum öncelikle. Tam böyle ortadaymışım gibi hissediyorum. Yani çok muhafazakâr insanların arasında seküler kalıyorum. Seküler insanlarda muhafazakâr kalıyorum gibi bir noktadayım. Ama çabalıyorum. Kendi yerimi koruma noktasında çabalıyorum. Çünkü çevrem çok seküler insanlardan oluşuyor ve kendimi manevi anlamda da çok besleyemiyorum. Aslında bu biraz mesleğim gereği. Bu anlamda biraz zorluk çekiyorum. Kendimi sürekli beslemeye çalışıyorum Kur'an'la, ibadetlerimle. Ama maalesef kendimi ortada görüyorum diyebilirim. Muhafazakâr camiaya da çok ait hissetmiyorum. Seküler de değilim ama bu anlamda evet ortadayım sanıyorum. (K11)

---

[87] P3: "Kendimi aslında şu an çok da bir yerde konumlandıramıyorum ama konumlandırmak istesem daha çok bir cemaate bağlı değilim ama cemaatlere karşı da değilim. Bunun üniversiteye geçtikten sonraki çeşitli arkadaş gruplarımın da etkisi olabilir. Çünkü yani seküler arkadaşlarımın yanında kendimi çok dindar hissediyorum, bu doğru. Ama din konusuna dine benden daha yakın olan insanların yanında da sanki biraz daha dinden kendimi uzak hissediyorum, ya da farklı. Ama iki ortama da ayak uydurabildiğimi düşünüyorum. Yani net bir şeyim yok kafamda"

[88] K8: "Ya şöyle aslında burada ben biraz kimlik çatışması yaşıyorum aslında hala... O da şununla alakalı hani ben mesela lisede aşırı radikal bir insanım bu konularda. Hani genel olarak dinin kurallarını çizdiği bütün konularda çok radikal bir insandım. Şeriat açısından da öyleydim. Ama mesela hani üniversiteye gelince bu kadar radikalliğim kalmadı yani. Bunun sebebi de hakikaten diğer camianın, diğer camiayı da geçtim Müslümanlar arasında da özellikle çok liberal düşüncede olan Müslümanları görünce, bunlarla ortak raddede anlaşabilmemiz için bu kadar radikalliğin çözüm olmayacağını fark edince ben de bu kadar radikalliğe kaldırdım."

[89] K18: "Şöyle biraz aradayım, mesela kuran çok uzun zamandır okumuyorum bunun eksikliğini hissediyorum üzülüyorum ama ona mesela adım atamıyorum. Hep başka şeylere adım atıyorum. Namazımda da aynı şekilde...O yüzden...ben tam bir ortadayım yani. Arada eksikliğini hissediyorum arada da hiç hissetmiyorum mesela…"

K13: "Değer yargıları olarak da yaşayış tarzıma bağlı bir insanım yani değerlerine bağlı bir insanım. Ama aşırıya kaçan bir insan değilim. Konumlandırılacaksak eğer 1 ile 10 arasında 5 de görüyorum kendimi yani."

Boğaziçi Felsefe bölümünde öğrenci olan K15 dindar kimliğini konumlandırırken ailesi tarafından verili olan kimlik ile "dışarıdaki dindarlar" olarak nitelendirdiği dindar insanlar arasında bir ayrıma gitmiş ve kendini "arada" hissetme durumunu ifade ederken kullandığı *geleceğin dindarları* tasviri, konjonktürel olarak işaret ettiği nokta açısından dikkate değer olmuştur:

> Ben kendimi çok arada hissediyorum. Ailemin oluşturduğu bir kimlik var, dindar kimlik. Yani bu hususta daha ailemin çocuğuyum gibi görüyorum. Kendimi dindar olarak nitelendiririm ama dışarıdaki dindarları da kendimden gibi değerlendirmem. Anlayış farkından herhalde kaynaklanıyor bu. Kendimi seküler olarak hiç değerlendirmiyorum çünkü onların bakış açısı çok farklı. Daha hayata an odaklı bakmak, ondan sonra başarı odaklı bakmak, en iyisi olmak ya da para, hırs bunlar ana sıfatlarken bizdeki daha diğer dünyaya yönelik o çalışma var. Ben kendimi geleceğin dindarlarından diye nitelendirebilirim ya. Çünkü gelecekte bir şeylerin problemi ortaya çıktığında, şu an yeni nesil bunun ciddi ciddi sıkıntısını gösteriyor. Dindar kimlikli ilahiyatçı iki tane anne babanın çocuğu taban tabana zıt oluyor yani. Bu bir göstergedir. Belki bunun farkındalığını hisseden ve bunun için adımlar atan birisi olarak değerlendirebilirim kendimi.

Bununla birlikte bir katılımcı (K12) aynı sıkışmışlık ve arada kalmışlığı gündelik yaşantısında ve özellikle imam hatip lisesindeki arkadaşları ile olan sosyalleşmelerinde fikirlerini rahatça dile getirebilme noktasında yaşadığı *çatışma* üzerinden ele almış ve cemaat/topluluk tarafından *kabul görme* ile *etiketlenme* dikotomisini referans alarak açıklamıştır:

> Yani arada bir yerdeyim. Mesela şu an imam hatip kimliğini sürdüren arkadaşlarla ya da hocalarla bir araya gelsek şu an onlarla daha fazla çatışırım gibime geliyor. Aynı noktada buluşamayız çünkü mütedeyyin arkadaşları biliyorum çok keskindir, beni "ılık" diye nitelendirebilirler mesela. Onlara göre olunması gereken kişi değilim. Öbür tarafa bakarsam da evet muhafazakâr eğilimlerim var deyip burun bükülebilir. Ama mütedeyyin kesim o kapının aralık olmasına izin vermez yani. İstemez bunu. O yüzden şu an daha fazla çatışabileceğimi düşünüyorum. Rahatça kabul edileceğimi düşünmüyorum, benim ya da fikirlerimin. İmam hatipten arkadaşlarımla buluştuğumda bu benim canımı acıtabiliyor mesela. Her zaman birbirimize açık olamıyoruz artık. Yani bazı noktalarda buluşuyoruz...ama bazı noktalarda da "he senin dediğine geldik" gibi oluyor. O yüzden bilemiyorsun karşıdaki ne düşünüyor. Hiç belki de açıkça dışa vurmadım bu fikirleri imam hatip sürecinde vs. bilmiyorum.

Katılımcıların bazıları[90] belirli dini ritüelleri (namaz, Kur'an, oruç vs.) yerine getirme sıklıklarına göre kendilerini "ortada" olarak değerlendirirken, dindar kimliğine bir aidiyet atfetmek istememeye sebebiyet veren bir diğer önemli dinamik olarak modernitenin gözle görülür şekilde arttırdığı bireysel düşünce yapısının da kişi ve ibadet arasındaki ilişkiselliğe bakışın "Allah ve ben varım inanışımda"[91], "Dini kendimde yaşamak"[92], "…Benim kendimle alakalı, kendi kafamla alakalı"[93], "…Kendim inandığım kadarıyla, kendi ihtiyaç duyduğum kadarını yaşıyorum…"[94] ve benzeri liberal görüşlere[95] evrilmesinde pay sahibi olduğu görülür. Buna özellikle katılımcı K3'ün detaylı ifadeleri örnek gösterir ve açıklayıcı nitelikte olmuştur:

> Kendimi ben şuyum, ya da buyum diyemiyorum. Belki şundan dolayı olabilir. Bu kesimdenim ya da şu kesimdenim diyebileceğim tam bir kesim bulamadığından kaynaklı olabilir diye düşünüyorum. Ben mesela sekülerim desem, bakıyorsun, seküler gibi değilim. Müslüman seküler desem, saçma bir şey olur. Ondan sonra Müslüman komünist diyemem. Müslüman liberalist falan desem bu tarz kavramlar var mı literatürde hiç de bilmiyorum. Ama üniversitenin neredeyse çoğu böyle geçti ve yılardır şu değişmedi üzerimde; liberalizm bana çok yakın geliyor, tam bana uygun geliyor yani liberal mantık.

[90] K9: "Bazı konularda evet muhafazakârım ama nasıl söyleyeyim? Biraz böyle imam hatip kimliğimin ve yetiştiğim ailenin etkisinin olmasıyla beraber…ama bunları çok fazla da yerine getiremiyorum. Yalan yok yani. Namazı her zaman kılamıyorum. Bazen derste oluyorum. Cuma'ya bile gidemiyorum. Ya da ama oruç mesela tutuyorum. İşte onun dışında Nasıl diyeyim, herhangi bir sohbet olsun gidiyorum, bunlar benim için zor şeyler değil. Ben tam muhafazakâr değilim ama biraz gerisindeyim. Ortasında gibi bir şeyim."

[91] K26: "**"**Ben, bir şeye ait olmayı hiç sevemedim. Yani ben de şöyle bir şey var, çok sorgulayan bir tip olduğum için kendimi hiçbir zaman belirli bir yerde görmüyorum. Allah ve ben varım inanışımda. Bir şeyin parçası olmayı sevmiyorum. Her insanın biricik olduğunu düşünüyorum. Her insanın vicdanının dinin bir yansıması olduğunu düşünüyorum bir yere kadar. Dolayısıyla bir şeyin parçası olmadan da bütüne gidilebileceğine inanıyorum. Ait olduğumu hissetmiyorum ben. Ne sekülerim ne dindarım ne kapitalist bir insanım ne materyalist bir insanım. Ben hepsiyim ya. Bence insan olmak böyle bir şey."

[92] K20: "Dini kendimde yaşamayı tercih eden biriyim. Yani beni dışarıdan gören gördüğü kadar bilsin. Yani benim Allah'la aram, dini ibadetlerim, hani gizli kalmasından yanayım. Hani şöyle diyebilirim, içimde muhafazakâr gibiyimdir ama dışarıda öyle görünmeyebilirim."

[93] K19: "Ben kendimi şöyle konumlandırıyorum…bir yere bağlı olmadan kendi başıma dinimi öğrenmek ve uygulamak üzerine gidiyor. Nereye kadar gidiyorsa o kadar uyguluyorsun. Benim dindarlığa bakış açım bireysel açıkçası biraz daha öyle gidiyor yani. Yani içgüdü yani mesela şöyle size benzeyen arkadaşlarınız olabilir. Mesela sizin gibi dindar arkadaşlarınız olabilir. Hani ama hani o arkadaşlar namaz kılar, siz kılmayabilirsiniz. Bu sizinle alakalı bir şey. Bu da var. Arkadaşlarınızı çoğu dindar, siz değilsiniz. Ya da siz dindarsınız ama ibadetlerinizi yerine getirmiyorsunuz. Bu da olabilir. Bir yere bağlı olmak, birileriyle beraber olmak da bunu getirmiyor çoğu zaman. Benim kendimle alakalı. Kendi kafamla alakalı."

[94] K4: "Müslüman birisiyim ben kendime göre, buna inanıyorum. Ama kendim inandığım kadarıyla, kendim yaşamak istediğimle bunu yaşıyorum. Kendi ihtiyaç duyduğum kadarını yaşıyorum yani."

[95] K8: "Hani genel olarak dinin kurallarını çizdiği bütün konularda çok radikal bir insandım. Şeriat açısından da öyleydim. Ama mesela hani üniversiteye gelince bu kadar radikalliğim kalmadı yani. Bunun sebebi de hakikaten diğer camianın, diğer camiayı da geçtim Müslümanlar arasında da özellikle çok liberal düşüncede olan Müslümanları görünce, bunlarla ortak raddede anlaşabilmemiz için bu kadar radikalliğin çözüm olmayacağını fark edince ben de bu kadar radikalliği kaldırdım."

> Benim mantığım biraz böyle işliyor aslında toplumsal nazardan. İnsanlar toplumsal olarak birbirlerine saygılıysa gerisi benim umurumda değil. Kendi yaşantıma bakarım. Hani Cem Yılmaz diyor ya istersen kaşar peynire tap bana ne, diye. Bu bende iyice oturdu.

Yukarıda K12'nin imam hatip lisesinden arkadaşları ile sosyalleşme ihtimalinde taşıdığı *ılık* olarak etiketlenme endişesi kendini bir başka katılımcıda[96] esnaf ilişkilerinde tecrübe ettiği, imam hatip kimliğinin politik bir imge taşıması üzerinden yeniden göstermiştir. K20 imam hatipten mezun olan fakat çok farklı hayatlarda yaşamını sürdüren arkadaşlarından örnek göstererek imam hatip kimliğinin taşıdığı politik imgeleme ve halk tabanında imam hatip kimliğinin bir nefret yönelimine angaje olduğu düşüncesini, bununla birlikte imam hatipli olmanın gerekliliklerini taşıdığını fakat bunu söylemekten yana oluşan çekincesini çok sarih şekilde ifadelerinde şöyle belirtmiştir:

> Bin bir çeşit arkadaşım var ama imam hatip bitirdiğinde her türlü dışarıdaki damgalama "aa bu imam hatip mezunu" oluyor. Benim bir tane arkadaşım imam hatip mezun ama barda çalışıyor mesela. Bir tanesi moda tasarımcı. O da imam hatipli. İnsan olduğu için okuduğu yerle kimlikleştirmek bana çok eski bir terim geliyor. Düz liseden mezun olunca düz lise çocuğu denmiyor. E niye o zaman imam hatip mezunu olunca imam hatipli damgası var. O etiketlenmenin sebebi siyaset. Kimlikleştirme olduğunda buraya nefret söylemi giriyor Türkiye tarihine bakınca. Ben o yüzden kimlik kısmını kabullenmek istemiyorum. Yani imam hatipliysen "aa bu dinci". Bu yanlış benim gözümde. Yoksa İmam Hatip'te gördüklerimi hayatımda yaşıyorum da. Ama o terimin, imam hatipli olmanın nefrete yönelttiğini biliyorum bu ülkede. Maalesef bu kutuplaşma oluşturuyor. E bu da bunu taşıma isteğini ya da böyle görünme isteğini uzaklaştırıyor haliyle. Çünkü dışarıya laf anlatma durumu oluyor ya hani sokak ağzıyla. Kendini anlatma ya da ikna etme. Bununla uğraşmak istemediğim için ben direkt lise mezunuyum diyorum.

Yukarıda verdiğimiz belirli kesitler imam hatip kimliğinin, imam hatip mezunu kişi/kişiler için iletişimde bulundukları muhataplarının gözündeki ilk intibalarına dair

[96] K20: "…Hem bir yandan esnafız, iş insanıyız. Bu bile maalesef ülkemizde şu an etki yaratıyor. Çok muhafazakâr takılsan ekmeğin değişebiliyor. Çok sosyal muhafazakâr olmasan gene ekmeğin değişebiliyor. Bu artık nasıl adlandırırsınız size kalmış. Hani... Şu tabiri sevmiyorum...Siyasal İslamcılık. Ona geliyor sonu. O yüzden... Dini kendim yaşamayı tercih ediyorum. İçimde muhafazakârım diyebilirim. Ama dışarıya muhafazakâr gözükmediğimi söyleyebilirim. İnsanlarla uğraşmak istemiyorum. Hani sosyal gözüküyorum. Eşit, terazi, dengeli."

önemli ipuçları vermekle birlikte, bazı katılımcıların[97] imam hatip eğitimi aldıkları sürece nispeten radikalliklerinin kırılıp kendilerini bugünkü yaşantılarında daha *ılımlı* olarak nitelendirmesi ve kendini her gruba girebilmek ile tanımlaması, farklı kimliklerin aynı havuzda eritildiği resmin bir parçası olarak okunmalıdır. Bilhassa katılımcının daha aynı konumlandırma için bir benzer tanımlamayı kullandığı "Sekülerler içinde muhafazakâr kalırım, muhafazakârlar içinde seküler kalırım gibi bir şey. Daha ılımlı bir gruba girdiğimi düşünüyorum hepsinden böyle hani. Hepsini bir küme olarak düşünsem ben sanki o üç kümenin ortasında böyle duruyor gibiyim." (K4) ifadeleri önemlidir.

Yine K27 aynı tasviri insanı boğan bir haslet olarak okumuş ve yaşadığı bu süreci kimlik bunalımı ile sonuçlandırmıştır:

> Dinin varlığına kesinlikle inanıyorum. İbadetleri yapamamak birazcık solmadır, şudur budur. Hani şu an eskisine göre çok daha sakin, kendimi ortada konumlandıran bir noktadayım. Hani bazıları şey diyor, muhafazakâr ortamda seküler, seküler ortamda muhafazakâr tarzı tanımlamalar oluyor mesela. Gerçekten öyle. Ama bu bir yerden sonra insanı boğuyor aslında. Yani kimlik bunalımına sokuyor bence. Onu yaşadığım gerçekten oluyor. Belki dış dünyayla etkileşiminin çok olması da bununla alakalı olabilir. Sonuçta hepimiz sosyal medyayla ilgileniyoruz. Filmler izliyoruz, kitaplar okuyoruz, diziler izliyoruz. İllaki farklı bir fikri altyapımız oluşuyor.

Bu ifadeye yakın olmakla birlikte kendini sekülerden çok muhafazakâr olarak tanımlayan fakat yine de yaşadığı tecrübeyi "sekülerlerin arasında seküler, muhafazakarların arasında muhafazakârım" olarak aktaran Bilgi Üniversitesi/ Hukuk

[97] K4: "Ben kendimi... Aslında şöyle de bir şey var hani belki birçok insan bile hani hayır sen şunu yapıyorsun, buna inanmıyorsun, buna etmiyorsun diye Müslüman olmadığımı bile söyleyebilir. Bu grubun da dışına çıkartabilir beni. Ama benim birazcık açıkçası kendi içimde bir inanç sistemim var da diyemem aslında Müslüman birisiyim ben kendime göre, buna inanıyorum. Ama kendim inandığım kadarıyla, kendim yaşamak istediğimle bunu yaşıyorum. Kendi ihtiyaç duyduğum kadarını yaşıyorum yani. Hani öyle diyeyim birazcık. O yüzden kendimi aslında tam olarak bir gruba dahil edemem yani hani. Bir yere de koyamam. Ama sadece şunu diyebilirim, ben inançlı bir insanım. Şöyle bir şey var değişim olarak söyleyecekse de mesela evet imam hatipteyken daha muhafazakâr bir insandım daha radikal bir insandım bence bu köşelerim diyeyim keskin kenarlarım bence törpülendi. Daha ılımlı bir insanım. Her grup için bence daha ılımlı bir insanım. Sekülerler içinde de daha ılımlı bir insanım. Muhafazakârlar içinde de daha ılımlı bir insanım. İnançlı radikal insanlar içinde de daha ılımlı bir insanım. Ve her gruba bir şekilde dahil edebilirsin. Her gruba giren özelliklerim var. Birçok insana göre belki muhafazakâr kalırım."

Fakültesi öğrencisi K22'nin açıklamalarında, diyalektik olarak etkileşimde bulunan farklı kimliklerin birbiri üzerinde açıkça var olan izdüşümünü görmek mümkündür:

> Sekülerden çok muhafazakâr derim. Ama hani seküler kısmı da vardır. Mesela benim çevremde alkol kullanmayan yok. Ben kullanmıyorum ama onlarla alkollü ortamda oturduğum oluyor bazen. Sosyalleşiyorum yani. Yaptığım kötü bir şey yok. Ben suyumu içiyorum. Onlar da kendilerine göre içeceğini içiyor. Ortama genelde ayak uyduran biriyimdir. Yani buna iki türlü cevap verebilirim: Bana sekülerlerin yanındayken muhafazakâr yaftası takılıyor. Muhafazakarların yanındayken de seküler yaftası takılıyor. Yani insanlar kendileri bu şekilde konumluyor beni ama ben kendimi sekülerlerin arasında seküler, muhafazakarların arasında muhafazakarımdır olarak tanımlayabilirim.

Teori ve pratiğin bazen birbirine karışabildiğini ve bununla iltisaklı olarak kafa karışıklığı yaşadığını dile getiren katılımcılardan[98] cevap verirken yer yer duraksamalar yaşamakla birlikte yine de kendilerini muhafazakâr olarak tanımlayanlar olmuştur. Buna ek olarak kendini yine ortamlarda radikal olan insanlardan ayırarak üniversite ve benzerindeki sosyalleşmelerinde tecrübe ettiği kadın-erkek iletişimlerini bir gereklilik ve normal olarak ele alan ve bunu farklı bir kimliğe girmek için yeterli görmeyen katılımcılar[99] da olmuştur. Bu durum dindar kimliğin konumlandırılışında

[98] K8: "Ama hala günün sonunda, ufacık bir olayda mesela bir Müslüman olarak nitelendirdiğim insanlardan yanlış bir şey görünce yine benim de radikal damarım çok tutuyor. Geçmişten gelen böyle bir şey var. Bir yandan da şey var yani ben genel olarak çoğu ortama bir şekilde çok kolay adapte olabilen bir insanım. Hani seküler ortama da girsem, başka ortamlara da girsem. O yüzden hani bunun getirisi olarak bazen radikal bir hayat yaşamıyorum ben pratik hayatta. Yani gayet çok rahat bir hayat yaşıyorum. Bu ikisinin getirdiği bir kimlik çatışması yaşanıyor hani fikirle teori bazen, daha doğrusu teori ve pratik birbirine bazen karışıyor. Ama yine kendimi nasıl konumlandırırım? Muhafazakâr konumlandırırım. Yani bu hem ibadetler açısından hem de değerler açısından da aynı şekilde. Genelde muhafazakâr bir insanımdır, çok yenicide değilimdir bazı konularda. Mesela ben günün sonunda mezun olunca mesela hala annem babamın yanında yaşamayı istiyorum. Onlar yaşlı olacağı için. Günün sonunda bayramları da sürekli onlarla geçirmek istiyorum. O yüzden muhafazakâr olarak konumlandırırım kendimi muhtemelen."

[99] K6: "Ortamlarda radikal değilim. Bazı insanlar çok radikal oluyor. Ne bileyim okulda, -ben mimarlık öğrencisiyim-, okulumuzun %80'i kadınlardan oluşuyor diyebilirim, mecburen takım çalışması yapacağız vesaire. Onlarla muhabbet etmemiz gerekiyor, sohbet etmemiz gerekiyor ki bir şeyler yapalım vs. Bazı insanlar yok, konuşulur mu, yapılır mı, sen nasıl ortamlardasın falan. Mecburuz yani sonuçta. Burada bir eğitim alıyoruz, şey yapıyoruz vs. O konuda beni biraz daha belki beni rahat görüyor olabilirler. Bu benim kimliğimin farklı olduğu anlamına gelmiyor, ortamına göre değiştiği anlamına gelmiyor yani. Benim ibadetlerimi, imanımı vesaire etkilemiyorsa o sıkıntı olmuyor. Bazıları kendini çok kapatıyor, aşırı kapatıyor, çok radikal olarak davranıyor ama böyle yaparak aslında kendilerinin de biraz bazı şeylere zarar verdiğini düşünüyorum. Çünkü seküler camianın da bakışı değişiyor. İşte bunlar yobaz...ne bileyim böyle tas kafalı falan gibi düşüncelere de girebiliyorlar yani. Sonuçta biz aynı toplumun bireyleriyiz, aynı şeye hizmet etmeye çalışıyoruz. Ayrıştırmaya da gerek yok diye düşünüyorum. Herkesin kendine iman, kendine ibadet vs. ama sonuçta aynı toplum için çalışıyoruz."

ortaya çıkan mevcut ikilem/ çatışma yahut karışıklığın, hipotezin üzerinde yükseleceği zeminin inanç ekseninden ziyade sosyal çevre ve ikili ilişkiler, cemaat ve aidiyet gibi eksenlere yöneltilmesi gerektiğinin bir nüvesidir.

Bunun yanı sıra sosyalleştiği ortamlara göre gösterdiği davranışların ya da sürekliliği olmayan/küçük günahların dini bir karakter oluşturmadığı ya da mevcut dini karakteri değiştirmediği/zedelemediği fikri üzerinde duran[100] bir katılımcının ifadeleri, yukarıda bahsettiğimiz liberal düşünceden bir iz taşımakla beraber, kimliğini belirli bir kalıba sokmak istemeyen bakışın da bir göstergesidir.

Bununla birlikte kendini muhafazakâr[101], milliyetçi muhafazakâr[102] ya da mütedeyyin[103] olarak tanımlamayı yeterli bulan katılımcılar da olmuştur. Kendini mütedeyyin olarak tanımlayan ve hayatının belirli bir döneminde stand-up yapan katılımcılardan biri olarak K29, her iki kimliği de mezceden hedef kitleyi hayatında

[100] K23: "Harika bir dindar değilim ama inşallah daha iyi oluruz diyeyim. Yani sonuçta yaptıklarımın hesabını ben vereceğim mantığıyla biraz. Bazı şeyleri yanlış olduğunu bilsem de yapmaya ve sürdürmeye devam ediyorum. Ama bunlar tabii ki de dini açıdan çok...hani dinden çıkarılacak şeyler tarzında da değil. Herkesin günlük hayatta işlediği günahlardan belki... Az önce de bahsettiğim, örnek verdiğim şey gibi mesela. Biri alkolü bir ortama çağırdığında bunu 2-3 defa reddedebilirim belki ama dördüncüsünde giderim belki ve bunu dindarlığımdan taviz vermiş hissetmem. O ortamda, gittiğimde de nasıl davranılması gerektiğini de bilirim. Böyle söyleyeyim."

[101]K30: "Yani bilmiyorum ki Muhafazakârız herhalde ya. Yani biraz çünkü şey bir yönü de var. Yeniliğe karşı ayak diretme. Hani mesela yenilik bir şey olduğunda "acaba doğru muyuz?" dediğimiz için, doğru olup olmadığını sorduğumuz için bana muhafazakâr tanım daha doğru geliyor."

P5: "Ben, bence sekülerlerin arasında muhafazakâr her türlü kalıyorum ama muhafazakarların arasında seküler kaldığını düşünmüyorum. Bence orada da muhafazakâr kalıyorum. İşte yani muhafazakâr olarak tanımlıyorum kendimi."

[102]K7: "Ben şöyle, ben bu konuda çok zorluk yaşamıyorum. Ben kendimi hani direkt mevcut kavramları kullanarak tanımlayacak olursam milliyetçi muhafazakâr olarak tanımlarım. Yani çünkü saydığımız bütün değerleri içinde barındırıyor."

[103]K5: "Ben galiba muhafazakâr demem ama mütedeyyine daha yakın derim kendim için. Çünkü dinini gerçekten yaşamaya çalışan bir insanım, pratikleriyle yaşamaya çalışan bir insanım işte namazlarına dikkat etmeye çalışan, Kur'an'ı güzel bir şekilde okumaya çalışan ya da işte bu gibi dinin gerekliliklerini yerine etmeye ciddi anlamda çalışan bir insanım. Ama günümüzdeki o muhafazakâr algısına uyan bir yerde de değilim, onu fark ediyorum."

K25: "Ya bununla alakalı bir yazı görmüştüm. Yanlış da söylemek istemiyorum ama aşağı yukarı şöyle bir yazıydı. Seküler arkadaş gruplarının yanında muhafazakâr, muhafazakâr arkadaşlarının yanında seküler kalıyor. Ben de gerçekten seküler arkadaşlarımın yanında kesinlikle muhafazakâr hissediyorum. Aslında muhafazakâr değil de daha... Mütedeyyin diyelim. Mütedeyyin bence süper. Gerçekten seküler olan insanların arasında, toplulukların arasında kesinlikle mütedeyyin hissediyorum. Düşünce yapıları daha geniş, çok esnek geliyorlar. Bazı konulardaki düşünceleri falan.

K29: "Ama kendimi...yani mütedeyyin bir insan olarak tanımlıyorum. Yani günah da işleyebilen ve o günahtan sonra tövbe etmeye çalışan ya da işte edemese de ondan dolayı pişmanlık duyan bir insan olarak tanımıyorum."

taşımanın getirdiği zorluklara ve temsil edilen ile yaşanan kimlik arasındaki ilişkiselliğe şu açıklamalarla dikkat çekmiştir:

> Yani başörtüsünün artık bir noktada yeterince dindarlığı simgeleyemediği yerler oluyor. O yüzden benim dindar oluşumu pekiştirmek için kolumdan hiç çıkarmadığım bir tespihim var. Bu tespihle örneğin stand-up yaptım ve o stand-up dolayısıyla da ciddi linç yemiştim Twitter'dan. Komediyle, sinemayla, birazcık sahne sanatlarıyla diyebileceğimiz bir ilgim vardı hep. Gösteri yapacağım tiyatro sahnesine, teklifi kabul etmeden önce gittim ve alkollü bir mekân mı diye kontrol ettim. Sonrasında o teklifi kabul ettim ve sahneye çıktım. Tiyatro sahnesinin dışında bir yan sahne düzenlemişler, alkol alınabilen. Ve ben başörtülü Müslüman bir kız olarak orada çok kalabalık olmayan, 40-50 kişilik bir grupla stand-up yapmış oldum. Orada bir kare var, o kareyi de paylaşmış oldum. Sahnede ben varım, izleyenler var ve bir masada Efes şişeleri var. Bir masadaki grup içiyormuş. Tabii ben bunu gösteriyi kabul etmeden önce bilseydim kabul etmek istemezdim açıkçası. Başörtülü bir kız olarak alkolü bir mekânda bulunmak o görüntüden dolayı benim çok hoşuma gitmezdi. Sonrasında bir sahneye daha çıktım, alkol olmadığını kesinlikle öncesinde teyit ederek. Orada dindar kimliği pekiştirmek adına ben sahnede de kolumdan tespihi çıkarmadım, çıkarmak da aklıma gelmedi. Ve aslında bundan beklentim şu. Örneğin ben şirince köyünü gezerken, -üzümü ve şarabıyla meşhur bir köy-, tadım için bana şarap uzattıklarında "nasıl yani örtümü görmediniz mi" şeklinde insanı böyle bir üzüntüye düşüren bir şey. Bu yüzden kolumdaki tespihle kendimce o dindar kimliği pekiştirmeye çalışıyorum. Örneğin tokalaşmak istemiyorum erkeklerle, mecbur kaldığım durumlar oluyor. Bundan hoşnut değilim.

Bu ifadelerin devamında katılımcının imam hatip lisesi mezunu bir insandan beklenen/uygun görülen meslek tercihi/tercihleri ile kendi seçimi arasındaki ilişkiselliğin bir getirisi olarak aktardığı kabul görme/onaylanma söylemi, kişinin beslendiği ve yaşadığı sosyal etkileşimlerin direkt olarak kimliğini inşa ettiği din-değer dünyası üzerindeki etkisini göstermektedir:

> Ama dediğim gibi sahne sanatlarıyla ilgileniyorum, müzikle ilgileniyorum. Kapalı, imam hatipli bir kızdan beklenen yerlere (kuran kursu vb.) maalesef yeteneğim yok ve öyle yerlerde çalışmak istemiyorum. Başını açan arkadaşlarımın da bir kısmının hikayesi bu şekilde, yani işte müziğe ilgisi var, enstrüman çalabiliyor, sesi güzel ama onu biz bu dindar çerçeve içerisinde kabul etmediğimiz için, onu dışladığımız için ya tutkusundan vazgeçecek -müzikten- ya da başörtüsünden vazgeçecek; bazıları başörtüsünden vazgeçiyor. Yani ben onlara da maalesef hak veriyorum. Çünkü buna yeteneği var, içinden gelen şey bu. Benim hikayem de birazcık öyle. Sahne sanatlarına ilgim var, müziğe ilgim var, o halde ben buradayım ve başörtümle burada kalmak istiyorum ve beni de böyle kabul eder inşallah ehli sünnet ve-l cemaat. Elimden geldiğince yapmaya çalıştığım ibadetlerim ve kaçınmaya çalıştığım

günahlarım var. İkisinde de güç yetiremediğim zaaflarım oluyor ama hala bu daire içinde kalmaya devam etmek istiyorum.

Kendini mütedeyyin olarak konumlandıran katılımcılardan biri[104] başörtülü olmamasının gündelik yaşamda kendisini karşı karşıya bıraktığı bazı durumların kendi içinde bir çatışmaya sebebiyet verdiğinin ifade etmiş fakat kendini konumlandırma noktasında kendine çatışma yaşatacak ortamlarda bulunmamayı tercih ettiğini söylemesi sosyalleştiği ortamların kişinin kimliği üzerindeki etkisini hatırlatması hasebiyle dikkate değer olmuştur. Yukarıda kategorize edilen nitelendirmelerin yanı sıra belirli bir sıfat atfetmek istemeyerek, bilhassa ara kimlikleri İslamiyet ile bağdaştırmadığını söyleyerek ve çevrelerinde gözlemledikleri ve tanıdıkları dindarlardan/Müslümanlardan[105] daha iyisi olma arzusu ile[106] ya da başka bir şeye aidiyet duymadan[107] özellikle ve sadece *Müslüman* olarak konumlandıran katılımcılar da olmuştur. Burada dikkat çeken kısımlardan biri, yukarıda imam hatip sürecinden sonra daha *ılımlı* hale dönüşümünü ifade eden katılımcılar varken ODTÜ/Psikoloji bölümünde öğrenci olan K16, üniversiteye geçtikten sonra sekülerliğe bakışının

[104] K5: "Bunun üzerine ben de son günlerde çok düşünüyorum ve dindar olduğumu söyleyebilirim kendime. Eksiklerim, noksanlarım kesinlikle var ama en azından deniyorum. Yani kendi içimde çatışmayı en çok örtüm konusunda ve giyim konusunda yaşıyorum. Çünkü işte dışarıda oluyorum, kısa kollu giyinmiş oluyorum namaza gideceğim. Kendimi dindar olarak tanımlıyorum ama şu an üzerime bir şey atmadan namazımı kılamıyorum. Bu çatışmaları çok yaşıyorum ama sekülerlik anlamında bir çatışmaya gidiyor muyum kendimle? Gitmiyorum çünkü o çatışmayı kendime yaşatacak herhangi bir yerde bulunmuyorum. Bulunmamaya çalışıyorum."

[105]Çalışma ekseninde katılımcılara din ve değer dünyası olarak kendilerini nerede konumlandırdıkları sorulduğunda dindarlık ve Müslümanlık mefhumları aynı anlam çerçevesinde kullanılmıştır.

[106] K1: "Yani ben çok ibadet ehli, abid bir insan olmadığım için çok üzülüyorum. Sadece farz namazlarını o da işte "aa 15 dakika kalmış" diye kılan bir insan olmaktan büyük bir ızdırap duyuyorum. Daha iyisi, daha fazlası olmak istiyorum. Ama bunların haricinde yani pusulanın mümkün olan en Müslüman ve en tavizsiz yerinde kalmaya çalışıyorum. Ha ben bu söylediğimi ne kadar güzel yapabiliyorum. Keşke daha güzel bir Müslüman olsam."

[107] K16: "Ya ben kendimi hiç başka bir şeye aidiyet duymadan direkt Müslüman olarak konumlandırırım herhalde."

K24: "Yani benim kafamda birçok şeye cevap verdiğim, ben kimim sorusuna vereceğim birinci cevap Müslümanım oluyor. Ve benim bütün kararlarımda da birinci cevap bu, Müslümanım. Mesela siyasette radikal İslamcı mıyım, sağcı mıyım, solcu muyum, merkez sağcı mıyım, orta solcu muyum, orta sağcı mıyım? Müslümanım. Gün sonunda benim Müslüman kimliğimi koruyabileceğim ve Müslümanlığın değer yargılarını, en başta adalet diyebilirim çünkü İslam'a göre bir yöneticinin Müslüman olması gerekmiyor, adil olması gerekiyor. O yüzden kendimi hiçbir zaman ideolojik olarak bir yere koymadım. Yani şu ideolojide şuradayım veya bu ideolojide buradayım. Değilim, Müslümanım yani. Mesela kuran kursunda annem hocalık yapıyordu. Öğrenciler soruyordu, Kürt müsünüz, Türk müsünüz hocam. Çünkü çocuklara bu öğretilmiş yani. Soruyu merak ediyor. Neresi? Annem Müslümanım derdi. Benim cevabım da bu. Değişmedi."

eskisine göre daha menfi bir hal aldığını, dindarlık ekseninde kendisinin daha çok radikalleştiğini ve bunun özellikle ODTÜ gibi farklı kimlikleri barındıran bir üniversiteye gelmesi olduğunu ifade etmesidir:

> Sekülerlikle kendimi zaten tam zıt konumlandırıyorum. Buraya geldiğimde çok daha zıt oldu. Eskiden daha ılımlıydım galiba. Düşüncelerim bu farklılığın içine ilk girdiğim zamandan bu yana yüz seksen derece değişti çünkü insanların hayatlarında bıraktığı sıkıntıları ve problemleri gördüm. Neyi neden yaptığımı anladım. Neyden neden uzak duruyormuşum ya da neye neden bağlıymışım. Çevremi neden buna göre kuruyormuşum. Bunların hepsini öğrendim. O yüzden bence İmam Hatip'ten çıktıktan sonra yine aşırı dindar bir okula gitmek, İbn Haldun falan gibi, insanı biraz sağlamlaşma açısından geri düşürebilir diye düşünüyorum. Çünkü yine aynı ekiple birliktesin ve neyi neden seçtiğini yine düşünemiyorsun. Çünkü herkes aynı şeyi seçmiş zaten. Eskiden hani bir ben varmış ekibin içinde, şimdi bireysel olarak o insana, kendime dönüştüm. O yüzden kendimi tam İslam'ın ortasında hissediyorum.

Katılımcıların verdiği yanıtlarda kendilerini konumlandırırken, dindar kimliklerinin bir alt açılımı olan imam hatip kimliğine dair açık bir aidiyet krizi yaşadıkları görünmektedir. Katılımcıların kendi kimliklerini çoğunlukla "arada" konumlandırmaları ve ait olmadan inanma (Davie, 1994) durumunun baş göstermesi, Hall'un (1996: 16-17) kimliğin sabit olmadan farklı pozisyonlarda kurulan bir anlatı olduğunu vurgulayan yaklaşımıyla örtüşen bir çerçeve sunmuştur. K10'un "Seküler ortamda biraz daha muhafazakârım, muhafazakâr ortamda biraz daha sekülerim" ifadesi ile K11'in "Hiçbir yere ait hissetmiyorum… Ortadayım sanıyorum" sözleri, bu aradalığın bireyin sosyal çevresine göre şekillenen ve kesinlikten uzak bir kimlik tecrübesi sunduğunu göstermektedir.

Bireyin imam hatip geçmişinde edindiği dini/kültürel deneyimlerin, üniversite ve iş yaşamı gibi yeni sosyal çevrelerde törpülenmesi ya da çatışmaya uğraması, bu krizi derinleştirmiştir. Örneğin K12'nin "imam hatip kimliğini sürdüren arkadaşlarla bir araya gelsek çatışırım… beni 'ılık' diye nitelendirebilirler" ifadesi ile K20'nin "İmam hatipliysen aa bu dinci... Bu da bunu taşıma isteğini uzaklaştırıyor" sözleri, bireyin geçmişinden ve çevresinden gelen beklenti ve dönütlerle yüzleşmesinin kimlikte bir kırılganlık oluşturduğunu gözler önüne sermektedir.

Son olarak, bu kriz yalnızca dış temsiliyette değil, bireyin kendi içsel bütünlüğünü inşa çabasında da tezahür etmektedir. Katılımcı K3'ün "Müslüman seküler desem saçma bir şey olur… ama liberalizm bana çok yakın geliyor" ifadesi, sosyal inşacılığın öngördüğü gibi kimliğin sabit tanımlarla değil, bireysel deneyimlerin ve sosyal bağlamların etkileşiminde şekillendiğini göstermektedir. Bu örnekler ışığında, dindar kimliğin artık mutlak kalıplar yerine bireysel olarak yeniden yorumlandığı; ancak bu yorum sürecinde muğlaklık, tanımsızlık ve çift yönlü baskının aidiyet krizini doğurduğu görülmektedir.

2.4 Saha Verilerinin Değerlendirilmesi

Bu araştırma, gündelik hayattaki sosyalleşmelerde her an yeniden inşa edilen dindar kimliği ve bu kimliğin oluşumundaki etkenleri, imam hatip mezunu olup farklı lisans bölümlerinde eğitim gören/görmüş 30 bireyin tecrübelerini temel alarak incelemiştir. Araştırma, bilhassa kimlik çeşitliliğinin hüküm sürdüğü çok kültürlü dünyada bir arada yaşamanın kimlik inşa sürecindeki yansımalarına dikkat çekmiş ve katılımcılarını belirli bir kimliği temsilen değil, siyasi ve sosyal ideolojilerden bağımsız olarak; tecrübelerine dair kendi aktardıkları şekilde konu etmiştir. Bu bölümde ise mezun oldukları lisenin imam hatip olması müştereğinden yola çıkarak katılımcıların lisans hayatı ve sonrasındaki kimliklenmeleri, sosyal hayattaki gündelik ilişkileri, eğitim/dindar kimlik ilişkisine bakışları ve güncel sosyo-politik meselelere dair yönelimleri ilgili başlıklar altındaki verilerle değerlendirilmiştir.

Araştırmanın temel sorusu olan "İmam hatip mezunu ve dindar kimliğe sahip, yaşları 22 ila 29 arasında değişen bireyler mezun olduktan sonra dini kimliklerini nasıl inşa etmektedir? Dini kimlik oluşumunda önemli bir aidiyet sağlayıcı ve cemaat/grup ruhu oluşturucu olarak imam hatip lisesine aidiyet devam etmekte midir?" sorusu, saha verileri ışığında özellikle aidiyet krizi olgusu üzerinden anlam kazanmaktadır. Sosyal inşacılık kuramına göre birey, kimliğini yalnızca içinde doğduğu sosyal çevreyle değil, temas ettiği farklı toplumsal alanlar ve bu alanların kurumsallaşmış normları aracılığıyla da sürekli yeniden inşa eder (Berger ve Luckmann, 2008). Bu bağlamda, araştırmaya katılan bireylerin, İmam Hatip lisesi eğitimi sürecinde içselleştirdikleri daha ritüel merkezli, kolektif ve cemaat duygusuna yaslanan bir dindarlık anlayışını;

üniversite ortamında karşılaştıkları daha bireysel, eleştirel ve çoğulcu yaklaşımlarla karşılaştırmaları, içsel bir gerilim ve kırılma alanı yaratmıştır. Bu kırılma, dindarlığın biçim ve niteliğinde bir dönüşüme yol açmış; üniversite ortamında edinilen deneyimler neticesinde dini kimliğin daha esnek, bireyselleşmiş ve pragmatik formlarda yeniden inşa edildiği görülmüştür. Katılımcıların pek çoğu, dini kimliklerinin hâlâ hayatlarının merkezinde yer aldığını belirtmekle birlikte, bu kimliğin artık daha yumuşak, çoğulcu ve bireyci bir çerçevede anlam kazandığını ifade etmiştir. Bu bağlamda, dini kimliğin yeniden inşa sürecinde üniversitedeki karşılaşmalar, farklı kimliklerle temas ve sosyal-kültürel çeşitlilik belirleyici bir rol oynamıştır.

Diğer yandan, araştırma sorusunun ikinci kısmında yer alan "imam hatip lisesine aidiyet devam etmekte midir?" sorusu araştırılmış; *aidiyet krizinin* varlığı katılımcı ifadelerinde kendini göstermiştir. Özellikle "iki dünya" arasında sıkışmışlık hissi, katılımcıların çoğunun ne tamamen bir ortama ne de diğerine aidiyet geliştirememesiyle sonuçlanmıştır. Diğer bir anlatımla, imam hatip kimliğine aidiyet ile deneyimlenen bir inanmadan, imam hatip kimliğine aidiyetin krize girmesi neticesinde, "cemaate ait olmadan dine inanma"ya evrilen bir süreç gözlemlenmiştir. Bu dönüşüm, katılımcıların "ait olmadan inanma", "kimlik etiketlerinden kaçınma", "bireycilik içinde inançsallığı sürdürme" gibi stratejiler geliştirerek dindar kimliklerini yeniden kurduklarını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bireylerin dini kimlikleri, imam hatip kimliğinden soyunarak bir cemaate aidiyet hissetmeden bireysel bir inanmaya dönüşmekte ve yeniden inşa edilmektedir.

İmam hatip kimliğine dair aidiyet krizinin oluşmasında etkili olan başlıca faktörler arasında; eğitim ortamlarının sosyal ve kültürel çeşitliliği, imam hatipte içselleştirilen kolektif dindarlıkla üniversitedeki bireysel dindarlık biçimlerinin çatışması, dini kimliğe yönelik toplumsal algılar, karşıt kimliklerle artan etkileşim, sosyal medyanın ve popüler kültürün sunduğu alternatif yaşam biçimleri gibi unsurlar katılımcı ifadelerinde öne çıkmıştır. Nihayetinde araştırma sorusu, katılımcıların yaşam pratiklerinde ve söylemlerinde gözlemlenen bu dönüşümler üzerinden açıkça karşılık bulmakta; kimliğin durağan değil, sosyal etkileşimler içinde müzakere edilen ve zamanla değişen bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmada elde edilen veriler, bu dönüşümün çoğu zaman bir gerilim ve kırılma ile sonuçlandığını göstermektedir. Çalışmada yer verilen aidiyet krizinin temelinde bireyin, kendisine atfedilen imam hatip temelli kimlik ile kendi inşa ettiği kimlik arasında bir uyumsuzluk ya da gerilim/çatışma yaşaması yer alır. Özellikle bireyin birden fazla toplumsal alanla (okul, iş ortamı, arkadaş çevresi vb.) eş zamanlı etkileşimde bulunması, bu alanların her birinin farklı normatif talepler üretmesiyle birlikte kimlikte parçalanma, belirsizlik ve aradalık gibi duygu durumlarını beraberinde getirebildiği görülür (Hall, 1996: 1-6; Giddens, 2014: 72-75). Böyle bir durumda bireyin benliğini bütünsel ve tutarlı bir anlatı olarak kurma gayreti sekteye uğrar ve bu durum bir çeşit aidiyet krizi olarak tecrübe edilir. Katılımcılar, ne imam hatip kimliğini tam anlamıyla terk edebilmekte ne de üniversite sonrası karşılaştıkları çoğul kimlik alanlarından herhangi birine tümüyle aidiyet hissedebilmektedirler. Bu durum, kimlikteki geçirgenliği ve "iki dünya arasında sıkışmışlık" hissini beslemekte; bireylerin kimliklerini hem gelenekten hem de modernlikten parçalarla kurgulamalarına neden olmaktadır.

Araştırmadaki birçok katılımcının imam hatip kimliğinden uzaklaşarak, daha bireysel ve eleştirel bir dindarlık formuna yönelmesi, dolayısıyla bireylerin artık dinî kimliklerini bir cemaatin parçası olma yoluyla değil; bireysel deneyim, seçim ve değerler üzerinden inşa etmesi de bu kopma ve aradalık sürecine hizmet eden önemli gerekçelerdir. Bu bireyselleşme sürecini, Bourdieu'nun (2014) kavramsallaştırdığı kültürel sermaye bağlamında okumak da mümkündür. Üniversite eğitimi sürecinde edinilen yeni kültürel sermaye, katılımcıların sadece bilgi düzeylerini değil, aynı zamanda kimlik kurma biçimlerini de dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, bir tür kimliksel yeniden yapılanmayı beraberinde getirerek; dindarlığın, sadece ritüel değil, aynı zamanda etik ve varoluşsal bir arayışa dönüştüğü bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır.

Araştırma bütünsel değerlendirildiğinde, imam hatip okullarının sadece 14-18 yaş aralığında gidilen bir örgün eğitimi kurumu olmadığı; kimliğin istenerek ya da istenmeyerek önemli bir parçasını temsil ettiği katılımcı söylemlerinden anlaşılmaktadır. Bir manada, imam hatip kimliği katılımcılar tarafından kabul edilebilir ya da reddedilebilirken bu perspektifin bütünüyle dindar kimliği kapsamadığı, fakat ondan bağımsız da olmayarak yeni açılımlar ortaya çıkardığı

görülmektedir. Bu durum, katılımcılarda dinin hâlâ bir kutsal şemsiye (Berger, 2015) işlevine sahip olduğunu, imam hatibin ise insanlarda oluşturduğu intibanın söz konusu kimliğin alınıp alınmamasında büyük bir payının bulunduğunu göstermektedir.

Bu payın cinsiyetler üzerinde farklı etkilerinin görülmesi dindarlığın erkek ve kadınlar üzerindeki göstergelerinin farklılaşmasıyla yakından ilgilidir. Bununla birlikte araştırmada imam hatip kimliğinin bir temsil biçimi olarak kabul görüp görmemesi hususunda katılımcıların yönelimleri; imam hatip kimliğinin zayıflaması, imam hatibin eğitiminde geçmiş ve bugün arasında bir kıyas yapması, imam hatip kimliğini direkt olarak kabul etmesi ve reddetmesi zeminlerinde değişiklik göstermiştir.

Araştırmada dindarlık kelimesi Müslümanlığa yakın olarak, İslamiyet ve diğer dinler arasında bir ayrım güdülerek kullanılmış; katılımcıların dindarlık tasvirleri de bu ölçüde şekillenmiştir. Katılımcıların kahir ekseriyetinin dindarlığı bilhassa ahlak düzeyinde müspet insani hasletlerin gerekliliği, çabanın sürekliliği eksenlerinden ele alması, imam hatip kimliğinden kendilerini ayrıştırmalarında ciddi bir etkiye sahip olmuştur.

Nitekim katılımcıların büyük çoğunluğunun dindar kimliklerinin şekillenmesinde lisans eğitiminin daha etkili olduğunu ifade etmeleri, bireysel dindarlık pratiklerinin toplumsal inşa sürecinde geçirdiği dönüşüme işaret etmektedir. Berger ve Luckmann'ın (2008) dışsallaşma–nesnelleşme–içselleşme döngüsünde, bireyin sosyal çevresiyle kurduğu ilişkiler aracılığıyla kimliğini dışsallaştırması, bu kimliğin zamanla kurumsal yapılar ve sosyal çevre aracılığıyla nesnelleşmesi ve sonunda birey tarafından içselleştirilmesi süreci tanımlanır. Bu bağlamda, İmam Hatip Lisesi süreci, dindar kimliğin daha çok ritüel ve kolektif aidiyetler üzerinden şekillendiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu dönemdeki dini deneyim, topluluk merkezli, cemaat ruhuyla çevrili ve yerleşik davranış kalıplarıyla iç içe geçmiş bir dışsallaştırma sürecini temsil etmektedir. Öğrencinin bulunduğu okul/eğitim ortamı hem dini söylemi hem de pratiği normatif bir biçimde belirleyerek kimliğin nesnelleşmesini sağlar.

Diğer yandan, yükseköğrenim süreciyle birlikte katılımcıların daha heterojen sosyal alanlara dahil olması, farklı dini söylemlerle karşılaşması ve bireysel düşünme alanının genişlemesi, bu ritüel merkezli dindarlık anlayışının içselleştirilmesinde kırılmalara neden olmuştur. Kimliğin yeniden inşası sürecinde katılımcılar, dine dair yaklaşımını daha çok kişisel anlam üretimi ve insani değerler bağlamında konumlandırmıştır. Böylelikle din, sadece ibadetler ve görünür pratikler ekseninde değil, ahlaki duyarlılık, adalet, merhamet gibi evrensel hasletler temelinde içselleştirilmiş bir referans sistemine dönüşmüştür. Bu değişim, sosyal inşacılığın kimliğin durağan değil, her yeni karşılaşma ve etkileşimle yeniden yapılandığını savunan temel tezini destekler niteliktedir. Nitekim bireyler, farklı kurumsal ve kültürel ortamlarda bu kimliği yeniden dışsallaştırır ve yeniden içselleştirir, bu da dindarlık formlarının zamansal ve bağlamsal olarak dönüşmesini mümkün kılar.

İmam hatibi bir kimlik biçimi olarak görüp bu kimliği temsil ettiğini düşünen katılımcıların ekseriyeti ya çevrelerinde kendine benzeyeni ve aynı olanı bulma çabasıyla ya da benzer örüntülerin getirdiği yakınlıkla ilişkilendirerek bu durumu ifade etmiştir. Zira kendilik inşası ancak ötekinin varlığı ile anlamlı hale gelmektedir (Berger ve Luckmann, 2008: 190). Bunun sonucunda imam hatibi bir kimlik biçimi olarak gören katılımcılar gündelik ilişkilerinde kendileri ile yakınlık kurabilecekleri belirli ortak hassasiyetler, cemaat/birliktelik duygusu ya da pratikteki olaylara dair aynı tutumu paylaşma hissinden yola çıkmaktadır. Söz konusu duygu ve eylem birlikteliğinin paylaşıldığı konular katılımcıların ifadelerinde; kolektif olarak aşılanan vatan-millet sevgisi, şehit haberine binaen toplu Kur'an okunması, teoride dini bilgilerin yerleşikliği, erkeklerden topluluk içinde imamlık yapmasının beklenmesi gibi imam hatip ruhu ile ilişkili görülen ortak temalar arasında değişkenlik göstermiştir. Bu durum imam hatip liseleri üzerinden gerçekleşen din kimliklenmesinin cemaat/cemaatleşme ve birliktelik yoluyla kurulduğunu göstermektedir.

İmam hatip mezuniyeti erkek katılımcılar açısından sıklıkla temsiliyet sorumluluğu, dini bilgi birikimi varsayımı ve imamlık gibi rollerin beklentisiyle eşleşmiştir. Erkek katılımcılar arasında kamusal alanda görünürlükle gelen bu temsil

baskısı, bazı durumlarda performatif bir dindarlık hissine ya da temsiliyetin yarattığı yükün sorgulanmasına yol açmıştır.

Genelde dindar kimliği özelde ise imam hatip kimliğini erkeklerden ayırt edici bir noktaya taşıyan başörtüsünün kimlikteki rölyef karakteri (Okutan, 2013) kadın katılımcıları ilk intiba noktasında sosyalleşmelerinde açık hedef kılmış, dolayısıyla bir damga (Goffman, 2020) niteliği taşımıştır. Kadın katılımcıların tesettürleriyle iltisaklı olarak; sesli gülmesi, yanında bir erkekle yürümesi, oturma şekli, namaz/oruç ve benzeri dini vecibelerdeki sürekliliği kendilerine dair bir algı oluşturmuş ve bu toplum nezdinde yargılanma ile sonuçlanmıştır. Cemaat eleştirisinin imam hatipteyken daha fazla olması, dışarı (lise sonrası hayat) çıkınca baskı olmayan rahat bir ortama girilmesi ise katılımcı ifadelerinde bu durumu somutlayan bir örnek oluşturulmuştur.

İmam hatip ruhunun taşınması bağlamında katılımcılar arasındaki dönem farklılıklarının, imam hatibin bugünü ve dünü arasında müzakereli bir okuma yapmasına kapı araladığı görülür. Bu durum imam hatip kimliğinin tarihsel dönüşümünü görünür kılmıştır. Katılımcıların anlatılarında, özellikle eski mezunlarda, imam hatibin geçmişte daha nitelikli, değer merkezli ve kolektif bir bilinç kazandıran yapıda olduğu; ancak günümüzde niceliksel artışla birlikte bu yapının zayıfladığı ve bir tür "kimlik deformasyonu" yaşandığı vurgulanmıştır. Bu dönüşüm, katılımcıların çoğuna göre sadece müfredat düzeyinde değil, aynı zamanda öğrenci profili, okulun kamu algısı ve mezuniyet sonrası kamusal görünürlük düzleminde de gözlemlenmiştir. Bu düşünceye göre imam hatip, bir zamanlar "kimlik üreten" bir kurumdan, günümüzde temsiliyeti sorgulanan bir formata evrilmiş görünmektedir. İmam hatip ruhunu ele alırken politik etkenlerden bağımsız olmayarak 28 Şubat ve benzeri gibi kolektif bilinci/hafızayı (Halbwachs, 2021) güçlendiren sıkıntılı dönemlerin bir dava/dert şuuru oluşturması, bugün ise bu ve benzeri bir kolektif savununun artık gözle görülür derecede erimesi de bu sorgulamaya sebep olan etkenlerden biri olarak anlatılmaktadır.

İmam hatibi bir kimlik olarak görmeyen ya da bu kimliği taşımak istemeyen katılımcıların imam hatibe dair belirli menfi düşüncelerde ortaklaştığı, bu düşünce yöneliminin başında ise lisans hayatına geçişle beraber sosyalleşmelerinde açığa çıkan

teori ve pratikleri arasındaki uyuşmazlık gelmiştir. Düşünce yapısı ve karakter inşasının bulunulan ortamdan ayrı düşünülemeyeceği gerçeği (Berger ve Luckmann, 2008: 73-77) katılımcıların o güne kadar oluşturdukları ve verili olan kimliklerinde bir dönüşümü zorunlu kılmıştır. Bu dönüşüm sınırların genişlemesi, sosyalleşme ve iş alanlarına adapte olma gibi pencerelerle şekillenmiştir. Nitekim, imam hatipte okurken cemaat ve birliktelik duygusunun kilit bir itki haline gelerek normal kabul edilenin yapılması daha kolay, elverişli ve doğal bir durumken; zıt ve farklı kimliklerin bir aradalığı yeni formların doğmasını kaçınılmaz kılmıştır. Dindar kimlik ve inanç zaviyesinde katılımcıların panoramik durumuna bakıldığında ise, "kendilerince" kurdukları inanç sisteminin yok olmadığı, düşünce yapılarını ve dindar kimlikteki seyirlerini imam hatipten sonra değişmiş olarak niteleseler de hâlâ "bir şekilde" inandıklarına dair ifadeleri önem kaydetmektedir.

İmam hatip mezunu olunması ifadesinin veyahut bir kurum olarak imam hatibin insanların zihninde oluşturduğu algı, muhatabına karşı hareketlerini daha ölçülü seçmesi, politik olarak direkt etiketlenme, muhafazakâr partizanlık vb. gibi durumlar beraberinde kendini gizleme, herhangi bir kimlikle anılmak istememe, kendini tanıtırken özellikle imam hatip detayına girmeme/açık liseden mezun olduğunu söyleme gibi açılımlara kapı aralamıştır. Bir katılımcının ifadesiyle "hitap edilen çevre ne istiyorsa ona onu verirsiniz" düsturundan hareketle "kabul edilme" ve "görülme" isteği de bu açılımı güçlendiren duygu durumlarından biri olmuştur. Nitekim başörtüsünün rölyef karakterinin (Okutan, 2013) yadsınamaz rol oynadığı alanlardan bir diğeri de yaşamlarının belli bir döneminde (imam hatip sonrası) baş örtüsünü çıkaran katılımcılarda kendini göstermiştir. İmam hatibi simgeleyen bir imge olmadığı sürece anlaşılması zor bir kimlik olan imam hatip kimliği, alanın iyi bölümlerini kazanan katılımcılar tarafından açıklandığında başarıları bireyselleştirilmiş, "imam hatibe rağmen elde edilen başarı" okuması ile karşı karşıya kalınmıştır.

İmam hatipler arasındaki nitelik farkı başarının bireyselleştirilmesi bağlamında değişikliğe yol açan etkenlerden bir diğeridir. Keza taşra olarak da nitelenebilecek küçük şehirlerdeki imam hatiplerden mezun 10 katılımcının gittiği tıp, hukuk vb. alan başarısında üst sıralamada yer alan bölümler, imam hatipten sıyrılarak katılımcının

bireysel başarısı olarak görülmüş; zekâsı ve becerisi yüceltilmiştir. Bursa ve İstanbul başta olmak üzere, imam hatip başarı indeksinde üst sıralamalarda yer alan büyük şehirlerdeki köklü imam hatiplerden mezun 11 katılımcının ifadesinde başarı ve mezun olunan okul arasındaki ilişkide bu bireyselleştirme vurgulanmamıştır.

İmam hatiplerin niceliğinin artmasıyla niteliğinin ters orantılı olması noktasında ortak bir fikir havuzu belirmiş, katılımcıların imam hatiplerin niteliğinin düşmesiyle ilişkili olarak aynı temsiliyet içinde bulunmama isteği baş göstermiştir. Mezkûr nitelik konusunda imam hatibe giriş puanlarının düşürülmesi, eğitimin kız ve erkek olarak ayrılması, eğitim veren hocaları ve eğitim sistemini kapsayan dar görüşlülük/sınırlılık gibi etkenler rol oynamıştır. Bunun bir getirisi olarak lisansa geçiş sürecinde iletişim ve sosyalleşme (özellikle kız-erkek iletişimi) noktasında katılımcılar sıkıntı yaşamış, yeni ve farklı dünya görüşleriyle karşılaştıklarında eksiklik duygusu kendini gösterebilmiştir.

Berger ve Luckmann'ın (2008) tanımladığı toplumsal gerçekliğin içselleştirilmesi sürecinde bireyin maruz kaldığı farklı kurumsal alanların -örneğin sosyal ortamlar, okul, medya- bazen birbiriyle çelişen normatif düzenlemeler sunması ile katılımcıların kendilerini konumlandırışında yaşadıkları aradalık durumu örtüşmektedir. Nitekim -araştırmanın genel resmi ve cevapların çoğunluğu ile uyumlu olacak şekilde- bir katılımcının (K11): "Hani bazıları şey diyor, muhafazakâr ortamda seküler, seküler ortamda muhafazakâr. Gerçekten öyle. Ama bu bir yerden sonra insanı boğuyor aslında. Yani kimlik bunalımına sokuyor bence... Sonuçta hepimiz sosyal medyayla ilgileniyoruz... İllaki farklı bir fikri altyapımız oluşuyor" ifadesi dikkate değerdir. Bu durum, katılımcıların sosyalizasyon sürecinde karşılaştığı farklı kurumsal alanlarda içselleştirdiği norm ve değerlerin birbiriyle çatışması hâlinde, istikrarlı bir kimlik tasavvuru geliştirmekte zorlandığını, imam hatipteki cemaate ilişkin inancın yitmiş durumda olduğunu, İslam inancından kopmadan fakat daha rahat/yumuşak bir davranış örüntüsü sergileyerek ve yerleşik tanımların ötesinde bir kimlik kurgusuna yöneldiğini gözler önüne sermektedir.

Tüm bu veriler, katılımcıların kendilerini ve dindar kimliklerini konumlandırırken -özellikle imam hatip kimliğine bakışın lisans sürecinin etkisinde

değişmesiyle- onları yerleşik bir anlayıştan uzaklaştırmıştır. Araştırmanın başında ön görülmeyen şekilde, katılımcı ifadelerinde dini kimliğin kurulmasında önemli bir etken olan cemaat/grup (İHL) kimliğinin serencamının, "cemaate ait olmadan dine inanma" sürecine evrildiği görülmüştür. Nihai olarak, katılımcıların hayatın çeşitli veçhelerinde imam hatibe rağmen imam hatiple birlikte yol aldıkları gözlemlenmiştir.

SONUÇ

Dindar kimlik, Türkiye'nin toplum yapılanmasında kilit bir rolü haiz olması dolayısıyla araştırma ve inceleme merakı uyandırmış, buradan hareketle din sosyolojisi dahil olmak üzere birçok alanda araştırma konusu olmuştur. Bu çalışmada ise genelde kimliğin ve özelde dindar kimliğin kendilik ve sosyalleşmeler tarafından her an yeniden inşa edilebilir nitelikte olmasından yola çıkılarak; ilahiyat harici çeşitli lisans programlarında öğrenim görmüş imam hatip lisesi mezunu öğrencilerin dindar kimliklerinin üretimi ve seyri ele alınmaya çalışılmıştır. Her bireyin kimliğini konumlandırdığı nokta kendi zaviye ve dil örgüsü içinde anlaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışma; sonuç dahil dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yer verilen literatür değerlendirmesinde, genelde kimlik özelde ise dindar kimlik ve imam hatip ile ilgili sosyoloji ve din sosyolojisi alanlarında gerçekleştirilen çalışmalar ekseninde literatür taraması yapılmış, bu konudaki makale ve tez çalışmaları hakkında etraflıca bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, araştırmaya dair kavramsal ve kuramsal çerçeve sunularak eğitim kurumları ve kimlik arasındaki etkileşim tarihsel arka planla birlikte irdelenmiş, araştırmanın üzerinde yükseleceği sosyal inşacı yaklaşım/sosyal inşa teorisi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise katılımcılarla gerçekleştirilen sahada elde edilen veriler önce her tema kendi içinde değerlendirilerek aktarılmış ve nihayetinde genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu araştırma, sosyal inşacı yaklaşımdan yola çıkarak; imam hatip mezunu bireylerin din merkezli olmayan çeşitli lisans kurumlarında eğitim görmelerinin ve sosyal hayatlarının da etkisiyle imam hatip ruhunun ve cemaatleşme duygusunun zayıflaması doğrultusunda, katılımcılarda cemaate/gruba ait olmadan dine inanma durumunun baş gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Araştırmada bir bütün olarak aidiyet noktasında yaşanan paradigmal kopuş, dindar kimliğin inşasında yükselen bir aidiyet krizi olarak nitelendirilmiştir. Katılımcıların eğitim gördükleri dönem için dindar bir referans sunan imam hatip kimliğinin zedelenmesi ve dönüşmesi ile eğitim ve sosyalleşme zemininde tecrübe edilen iki farklı atmosfer, imam hatip kimliğine ve aidiyet duyulan zemine dair mesafe ve sorgulamaları beraberinde getirmiştir. Belirli bir dini aidiyet ve temelde müşterek olunmayan lisans hayatı ve sonrasında, birbirine

zıt kimliklerin etkileşimi beraberinde damgalanma ve öteki algısını doğurabilmiş; imam hatibin halk nezdindeki politik/dini imgesi katılımcıların iletişimdeki intibalarını kendisine göre şekillendirdiği bir turnusol haline gelmiştir. Bu durum iletişimde farklı veçhelerde kendini gizleme ya da kendini kanıtlama/kabul ettirme davranışlarını açığa çıkarmıştır. Katılımcılar, kendi zihinsel kodları ve gündelik sosyalleşmelerinde özellikle farklı kimliklerle harmanlanan ortamlarda, kendilerini "arada" ya da "ortada" hissetme duygusuyla var olmuşlardır.

Çalışmada ulaşılan temel sonuç ve değerlendirmeler, çalışmanın öncesinde ön görülmeyen veriler de dahil olmak üzere tamamen katılımcıların ifade ve açıklamaları doğrultusunda açığa çıkmıştır. Dolayısıyla bir başka örneklem grubundan elde edilecek değerlendirme ve sonuçların da farklılaşabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu anlamda, araştırma konusu sabit kalarak farklı örneklem grupları bağlamında yeni araştırmaların yapılabileceği bir öneri olarak sunulabilir.

İmam hatip ruhu ya da imam hatip şuurunun birliktelik/cemaat duygusuyla güç kazanması ve lisede öğrenim görüldüğü süreçteki veriminin kaybolması ise araştırmanın işaret ettiği bir başka noktadır. Buna ek olarak tarihsel süreç içerisinde imam hatipteki eğitim müfredatının/sisteminin değişmesi ve mezkûr imam hatip kimliğinin kaybolması ile ilişkilendirilmesi gibi referans değişimleri de ileride yapılacak çalışmalarda incelenmek üzere bir öneri olarak sunulabilir.

Dindar kimliğin seyri ve imam hatibe ilişkin müspet-menfi yönelimlerin şekillenmesindeki önemli bir diğer itkinin de öğrenim görülen imam hatibin niteliği olduğu anlaşılmıştır. Nitelik olarak kaliteli görülen sayılı imam hatip ve diğer illerdeki imam hatiplerin, eğitim/sosyal faaliyetler ve öğrenci profilleri kapsamında karşılaştırılarak incelenmesi ise diğer çalışmalar için bir öneri olarak sunulabilir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, Arife: "Üniversite Gençliğinde Dini Yönelimin Sosyolojik Açıdan İncelenmesi: Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF ve Dicle Üniversitesi İİBF Karşılaştırmalı Örneği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Akşit, Bahattin vd.: **Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Alpman, Polat S.: "Sosyal Teorinin Konusu Olarak Kimlik: Sosyal İnşacı Yaklaşım", **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, C.XXI, No:2, 2018, ss. 1-28.

Aslan, Ahmet: "Çokkültürlülük ve Entegrasyon Tartışmaları Bağlamında Üçüncü Kuşağın Kimlik Algısı ve Din: Köln Örneği", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Aşkın, Muhittin: "Kimlik ve Giydirilmiş Kimlikler", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.X, No:2, 2010, ss. 213-220.

Aşlamacı, İbrahim: "Pakistan Medreselerine Model Olarak İmam-Hatip Okulları: Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.V, No:2, 2014, ss. 175-200.

Atalay, Hakan: "Türkiye'de Laiklik ve İnanç Özgürlüğü Bağlamında Çokkültürcülük", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C:V, No:10, 2018, ss. 27-30.

Avcı, Özlem: **İki Dünya Arasında: İstanbul'da Dindar Üniversite Gençliği**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020.

Aydın, Nida: "Z Kuşağı ve Din", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Aygün, Elif Büşra: "Başörtülü Kadın Kimliklerin Instagram'da Görünürlüğü: Kültür Endüstrisi Bağlamında Değerlerin Dönüşümü Üzerine Bir İnceleme", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Ayhan, Halis: "İmam-Hatip Lisesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, C.XXII, 2000, s. 191-194.

Balkız, Bekir ve Öğütle, Vefa S.: "Peter Berger ve Thomas Luckmann'ın "Gerçekliğin Sosyal İnşası" Teorisi ve Eleştirisi", **Sosyoloji Dergisi**, No:27, 2012, ss. 33-49.

Bauman, Zygmunt: **Akışkan Modernite**, Çev. Sinan Okan Çavuş, İstanbul, Can Yayınları, 2017.

Bauman, Zygmunt: **Modernlik ve Müphemlik**, Çev. İsmail Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.

Bauman, Zygmunt: **Identity in the Globalized World, The Individualized Society** (pp. 140–157), Cambridge, Polity Press, 2001.

Bauman, Zygmunt: **Kimlik**, Çev. Mesut Hazır, Ankara, Heretik Yayınları, 2017.

Berger, Peter L.: "Bilgi Sosyolojisinde Bir Problem Olarak Kimlik", Çev. Mehmet Cüneyt Birkök, **Sosyoloji Konferansları**, 2000, No:26, 2011, ss. 241-251.

Berger, Peter L.: **Dinin Sosyal Gerçekliği**, Çev. Ali Coşkun, İstanbul, İnsan Yayınları, 1993.

Berger, Peter L.: **Kutsal Şemsiye/Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları**, Çev. Ali Coşkun, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.

Berger, Peter L. ve Luckmann, Thomas: **Gerçekliğin Sosyal İnşâsı: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi**, Çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2008.

Berger, Peter L. ve Pullberg, S.: "Reification and the Sociological Critique of Consciousness", **History and Theory**, C.IV, No:2, 1966, ss. 196-211.

Bhabha, Homi K.: **The Location of Culture**, London, Routledge, 1994.

Bilgin, Nuri: **Sosyal Psikoloji: Kavramlar, Yaklaşımlar, Uygulamalar**, İzmir, Ege Üniversitesi Yayınları, 2008.

Bora, Tanıl ve Can, Kemal: **Modernleşme ve Milliyetçilik, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce (Cilt 4)**, İstanbul, İletişim Yayınları 1999.

Castells, Manuel: **The Power of Identity**, (2nd. ed.), United Kingdom, Wiley-Blackwell, 2010.

Connolly, William E.: **İIdentity/Diffrence: Democratic Negotiations of Political Paradox**, London, University of Minnesota Press, 1991.

Çetin, Nida Sümeyya: "Medyanın Gençlerin Dini Kimlik İnşasındaki Rolü: İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Çok, Figen: "Gelişim Psikolojisi: Ergenlik ve Yetişkinlik", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C.XXVII, No:2, 2019, ss. 905-935.

Dalbay, R. Saim: ""Kimlik" ve "Toplumsal Kimlik" Kavramı", **Süleyman Demirel**

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, No:31, 2018, ss. 161-176.

Daşkıran, İbrahim: "Gençliğin Kimlik Oluşumunda Din, Aile ve Medyanın Etkisi: Kahramanmaraş Lise Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Dellaloğlu, Besim: "Türkiye'de Devletin Din Tanımı ve Laiklik.", **Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi**, C.V, No:10, 2019, ss. 37-43.

Dereli, Mustafa Derviş: "Dini Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Durkheim, Emile: **Sosyolojik Yöntemin Kuralları**, Çev. Cenk Saraçoğlu, İstanbul, Bordo Siyah Yayınları, 2004.

Davie, Grace: **Religion in Britain since 1945: Believing without belonging**, Oxford, Blackwell, 1994.

Emiroğlu, Atiye: **Din Eğitimi Bağlamında İmam-Hatip Okulları**, Ankara, Gece Kitaplığı, 2020.

Erdoğan, Nevzat: "Kimlik Bunalımından Kimlik Politikalarına", **Doğu Batı Dergisi**, C.I, No:51, 2001, ss. 47-63.

Esmer, Ece: "Singing Together Every Night: Novel Forms of Muslim Womanhood in Turkey", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022.

Evren, Irmak: "Sosyal Medya Pratiklerinde İslami Kimlik Temsilleri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Giddens, Anthony: **Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age**, Cambridge, Polity Press, 1991.

Goffman, Erving: **Gündelik Yaşamda Benliğin Sunumu**, Çev. Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayıncılık, 2009.

Goffman, Erving: **Damga**, Çev. Levent Ünsaldı, Şerife Geniş, Suphi Necat Ağırnaslı, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2020.

Göle, Nilüfer: **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

Göle, Nilüfer: **Modern Mahrem: Medeni Görünümden Müslüman Kimliğine**, İstanbul, Metis Yayınları, 2011.

Gramsci, Antonio: **Hapishane Defterleri Cilt I**, Çev. Ekrem Ekici, Barış Baysal, İstanbul, Kalkedon Yayıncılık, 2011.

Günay, Ünver: **Din Sosyolojisi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2005.

Halbwachs, Maurice: **Kolektif Hafıza**, Çev. Banu Barış, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2021.

Hall, Stuart: "Encoding/decoding", **Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies**, ed. Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe, Paul Willis, Londra, Routledge, 2005, ss. 117-127.

Hall, Stuart: **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Hall, Stuart: **Introduction: Who needs 'identity'? In S. Hall & P. du Gay (Eds.), Questions of Cultural Identity** (pp. 1–17), London, SAGE Publications, 1996.

Hall, Stuart: **Tarihin İronileri**, Çev. Umut Özmakas, İstanbul, Zoom Kitap, 2016.

Hayal, Orhan: "Gündelik Hayat İçerisinde Siyasalın İzini Sürmek: İslami Gençlerin Kendilik Arayışı ve İmkânları Üzerine Bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

İnal, Kemal: "Neoliberal Eğitim ve Yeni İlköğretim Müfredatının Eleştirisi", **Praksis Dergisi**, No:2, 2013, ss. 265-287.

Jenkins, Richard: **Bir Kavramın Anatomisi: Sosyal Kimlik**, Çev. Gül Bostancı, İstanbul, Everest Yayınları, 2016.

Jenkins, Richard: "Categorization: İdentity, Social Process and Epistemology", **Current Sociology**, C.LXXXIV, No:3, 2001, ss. 7-25.

Jenkins, Richard: **Foundations of Sociology: Towards a Better Understanding of the Human World**, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2002.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Üskül, Ayşe: **Yeni İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş**, İstanbul, Evrim Yayınları, 2004.

Kaleci, Feyza N. ve Solmaz, Bünyamin: "Din ve Kimlik: Çeşitli Değişkenler Bağlamında Ergenler Üzerine Ampirik Bir Analiz", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.XXII, No:56, 2019, ss. 429-462.

Kandiyoti, Deniz: **Cariyeler, Bacılar ve Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler**, İstanbul, Metis Yayınları, 1997.

Karakoca, Okan: "Dini Kanaat Önderleri ve Kimlik: Sosyal Medyada Müslüman Kimliğinin İnşası", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Karasu, Tecelli: "İmam Hatip Okullarının Tarihsel Gelişimi, Modeli ve İlgili Tartışmalar", **Demokrasi Platformu Dergisi**, C.XI, No:37, 2022, s. 212-243.

Kaplan, İsmail: **Türkiye'de Devlet ve Eğitim Politikaları**, İstanbul, Alfa Yayınları, 2002.

Karaman, Yunus Vehbi: "Bir İmam-Hatip Panoraması: İstatistiksel Verilerle İHL'lerin Tarihsel Gelişimi ve Dönüşümü", **İlke Analiz**, 2022.

Kaya, Kübra: "Çokkültürlü Seküler Toplumda Türk Genç Yetişkin Kadınların Dini Sosyalleşmeleri (Amsterdam Örneği)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Kaymakcan, Recep ve Aşlamacı, İbrahim: "İmam-Hatip Liseleri Literatürü Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme", **Değerler Eğitimi Dergisi**, C.IX, No:22, 2011, ss. 71-101.

Koç, Mustafa: "Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.I, No:17, 2004, ss. 231-238.

Kohn, Livia ve Roth, Harold D. "Introduction", **Daoist Identity: History, Lineage, and Ritual**, ed. Livia Kohn ve Harold D. Roth, Honolulu, University of Hawai'i Press, 2002, pp. 1-19.

Kohn, Hans ve Roth Guenther: "Identity: Personal and Socio-Cultural", **International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences (Vol.11)**, ed. Stuart Hall, Dorothy Hobson, Andrew Lowe, Paul Willis, Londra, Routledge, 2002, pp. 7347-7352.

Kümbetoğlu, Belkıs: **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma (2. Basım)**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2008.

Mead, George Herbert: **Zihin, Benlik ve Toplum**, Çev. Yeşim Erdem, Ankara, Heretik Yayıncılık, 2021.

Neuman, W. Lawrence: **Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nicel ve Nitel Yaklaşımlar I (Sekizinci Edisyon)**, Çev. Özlem Akkaya, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2020.

Odabaşı, Fatma: '"Gençlik Din Sosyolojisi' Üzerine Bibliyografik Bir Değerlendirme", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.VIII, No:2, 2021, ss. 1183-1216.

Oğuz, Hatice Şule: "Stuart Hall…", **Moment Dergi**, C.I, No:1, 2014, ss. 125-136.

Okonbaeva, Turdugul: "Kırgızistan Üniversite Gençliğinde Din ve Sekülerleşme: OŞ Devlet Üniversitesi ve Kırgız Milli Üniversitesi Örnekleri", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Okutan, Birsen Banu: **Türkiye'de Popüler Kültür Din ve Kadın**, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 2013.

Özensel, Ertan: "Farklılıkların Birarada Yaşamasında Bir Sorun Alanı Olarak Ötekinin Ötekileştirilmesi", **Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi**, No:43, 2020, ss. 369-378.

Peek, Lori: "Becoming Muslim: The Development of a Religious Identity", **Sociology of Religion**, C.LXVI, No:3, 2005, ss. 215-242.

Pekdemir, Köksal: "Din ve Zihniyet: Gençlik Üzerine Bir Araştırma", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Phalet, Karen vd.: "9 Ways of 'being Muslim': Religious identities of second-generation Turks", **The European Second Generation Compared: Does the Integration Context Matter?**, ed. Maurice Crul, Jens Schneider, Frans Lelie, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2012 içerisinde, ss. 341-373.

Punch, Keith F.: **Sosyal Araştırmalara Giriş, Nicel ve Nitel Yaklaşımlar**, Çev. Zeynep Akyüz, Dursun Bayrak, H. Bader Arslan, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2005.

Saraçoğlu, Ayşe Derya: "Öteki ile Beraber Yaşamanın Sosyolojik Zemini", **Abant Sosyal Bilimler Dergisi**, C.XXIII, No:1, 2023, ss. 505-517.

Schütz, Alfred: **Fenomenoloji ve Toplumsal İlişkiler**, Çev. Seyda Kesikoğlu, Heretik Yayıncılık, Ankara, 2018.

Shakespeare, William: **Nasıl Hoşunuza Giderse**, Çev. Özdemir Nutku, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Simons, Herbert W.: **Persuasion in Society**, California, Sage Publications, 2004.

Sönmez, Hacer: "İmam Hatip Gençliğinin Dini Kimlik Oluşumunda Sosyal Medyanın Etkisi", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Tafran, Hakan: "Ailesi Mütedeyyin Gençlerin Dindar Kimliklerini Gizlemesi Üzerine Nitel Bir Araştırma", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

Taş, Kemaleddin: **Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji (1. Basım)**, İstanbul, Rağbet Yayınları Yayınları, 2011.

Terlemez, Vedat ve Alpaydın, Yusuf: "İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin İmam Hatiplik Algısı ve Deneyimlerinin

İncelenmesi", **Talim Dergisi**, C.III, No:1, 2019, ss. 103-130.

Toprak, Hicret K.: "Türkiye Cumhuriyeti'nde Dini Kurumsallaşma: Diyanet İşleri Başkanlığının Kuruluşu", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, C.XIV, No:51, 2014, ss. 217-233.

Toprak, Binnaz: **Islam and Political Development in Turkey**, Leiden, Brill, 1995.

Touraine, Alaine: **Eşitliklerimiz ve Farklılıklarımızla Birlikte Yaşayabilecek Miyiz?**, Çev. Olcay Kunal, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Tunç, Ayten: "Tüketim, Din ve İsraf: Genç Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenleri Üzerine Bir İnceleme (Bingöl Örneği), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Tülek, Esma Eda: "Identity Changes on the Religion Axis", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Türkkan, Zeynep: "Kimliğin Oluşumunda ve Korunmasında Dinin Rolü", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Türköz, Şükrü: "İmam Hatiplilik Kimliğinin Belirleyici Unsurları", **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, C.III, No:6, s. 1190-1217.

Uğurlu, Mevlüt: "Seküler Bir Ortam Olarak Üniversitede Dindar Öğrencilerin Var Olma Pratikleri (ODTÜ Örneği)", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Ünal, Serdar: "Türkiye'de Seküler ve Dini Hayat Tarzlarına Dayalı Toplumsal ve Siyasal Kutuplaşmaların Gündelik Rutinler ve Etkileşimler Bağlamında Sosyolojik Analizi", Aydın, Andan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Weber, Max: **Ekonomi ve Toplum I**, Çev. Boyacı Latif, İstanbul, Runik Kitap, 2023.

Yapıcı, A. ve Yıldırım, M: "Küreselleşme Sürecinin Dini Kimliklere Etkisi: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme", **Dini Araştırmalar Dergisi**, C.VI, No:17, 2003, ss. 117-138.

Yeğen, Mesut: **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

Yıldırım, Ahmet Faruk: "Günlük Yaşamda Farklılıkları Ötekileştirme Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", Yayımlanmamış Doktora

Tezi, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan: **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (11. Baskı)**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2018.

Yürürdurmaz, Tuğba: "Üniversite Gençliğinin Dini Hayatının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Örneği", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Zine, Jasmin: "Muslim Youth in Canadian Schools: Education and the Politics of Religious Identity", **Anthropology & Education Quarterly**, C.XXXII, No:4, 2001, ss. 399-423.

Evrensel "Erdoğan, 'dindar nesil' söylemine karşı olanları 'ucube nesil' istemekle suçladı", (Çevrimiçi), https://www.evrensel.net/haber/445270/erdogan-dindar-nesil-soylemine-karsi-olanlari-ucube-nesil-istemekle-sucladi, 25.12.2024

T24 "Erdoğan: Dindar gençlik yetiştirmek istiyoruz", (Çevrimiçi), https://t24.com.tr/haber/erdogan-dindar-

genclik-yetistirmek-istiyoruz,195235, 25.12.2024.

UNESCO Türkiye Millî Komisyonu — "Gençliğin Tanımı", (Çevrimiçi), https://www.unesco.org.tr/Home/Page/1957?slug=UNESCO%20Gen%C3%A7lerle,%20Gen%C3%A7ler%20Taraf%C4%B1ndan%20ve%20Gen%C3%A7ler%20%C4%B0%C3%A7in#:~:text=Gen%C3%A7li%C4%9Fin%20Tan%C4%B1m%C4%B1,ya%C5%9F%20aras%C4%B1ndaki%20bireyler%20olarak%20tan%C4%B1mlamaktad%C4%B1r, 28.05.2025

eimamhatip.com — "İmam Hatip Ezgileri", (Çevrimiçi), https://www.eimamhatip.com/imam-hatibe-dair/imam-hatip-ezgileri, 29.05.2025.

EKLER

EK 1: Katılımcı Tablosu

Katılımcı No	Yaş	Lise	Lisans	Meslek	Şehir
K.1	28	Kartal Anadolu İmam Hatip Lisesi	Şehir Üniversitesi/ Tarih	Araştırma Görevlisi	İstanbul
K.2	23	Ömer Çam Anadolu İmam Hatip Lisesi	Sabahattin Zaim/ İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	Lisans Öğrencisi/ Son Sınıf	İstanbul
K.3	26	Recep Tayyip Erdoğan İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Siyasal Bilgiler Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ Son Sınıf	İstanbul
K.4	27	Zonguldak Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	Bülent Ecevit Üniversitesi Tıp Fakültesi	Asistan Doktor	Samsun
K.5	24	Çorum Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	Ordu Üniversitesi/ İngiliz Dili ve Edebiyatı	Kurumsal Bir Prodüksiyon Şirketinde Çalışıyor	İstanbul

K.6	22	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	Yıldız Teknik Üniversitesi/ Mimarlık	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	İstanbul
K.7	22	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	İstanbul
K.8	23	Ertuğrul Gazi Proje Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	İstanbul
K.9	22	Orhan Gazi Anadolu İmam Hatip Lisesi	Çankırı Karatekin Üniversitesi/ Grafik Tasarımı	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	İstanbul
K.10	22	Manisa Kula İmam Hatip Lisesi	Medipol Üniversitesi/ Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	Lisans Öğrencisi/ İkinci Sınıf	İstanbul
K.11	28	Zonguldak Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Hâkim	Bursa
K.12	25	Ümraniye Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/	Yüksek Lisans Öğrencisi	İstanbul

			Türk Dili Edebiyatı		
K.13	26	Zonguldak Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik	Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Öğretmeni	Hatay
K.14	23	Konya Tahir Büyükkörükçü İmam Hatip Lisesi	Yıldız Teknik Üniversitesi/ Elektrik Mühendisliği	Lisans Öğrencisi/ Son Sınıf	İstanbul
K.15	22	Bursa Merkez Anadolu İmam Hatip Lisesi	Boğaziçi Üniversitesi/ Felsefe	Lisans Öğrencisi/ İkinci Sınıf	İstanbul
K.16	23	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	ODTÜ/ Psikoloji	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	Ankara
K.17	22	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	Boğaziçi/ Turizm İşletmeciliği	Lisans Öğrencisi/ Üçüncü Sınıf	İstanbul
K.18	24	Rize Anadolu İmam Hatip Lisesi	Artvin Çoruh Üniversitesi/ Çocuk Gelişimi	Aile Dükkanında Çalışıyor	Rize

K.19	22	Ömer Çam Anadolu İmam Hatip Lisesi	Marmara Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ İkinci Sınıf	İstanbul
K.20	27	Beylikdüzü Azem Yüksel Oğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi	Okan Üniversitesi/ Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik	Ticaretle Uğraşıyor	İstanbul
K.21	29	Kadıköy İmam Hatip Lisesi	Yeni Yüzyıl Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi	Diş Hekimi	İstanbul
K.22	22	Tahir Büyükkörükçü İmam Hatip Lisesi	Bilgi Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ İkinci Sınıf	İstanbul
K.23	25	Ömer Çam Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik	Grafik Tasarımcısı	İstanbul
K.24	23	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	Boğaziçi Üniversitesi/ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	Lisans Öğrencisi	İstanbul

K.25	26	Zonguldak Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	Samsun On Dokuz Mayıs Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Avukat	Ankara
K.26	27	Zonguldak Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi	Üsküdar Üniversitesi/ Psikoloji	Psikolog	İstanbul
K.27	22	Tahir Büyükkörükçü İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ İkinci Sınıf	İstanbul
K.28	28	Kadıköy Anadolu İmam Hatip Lisesi	Marmara Üniversitesi/ Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik	Doktora Öğrencisi	İstanbul
K.29	25	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	Medeniyet Üniversitesi/ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	Çocuk Dergisi Editörü/ Stand-Up Sanatçısı	Bursa
K.30	23	İpekçilik Anadolu İmam Hatip Lisesi	İstanbul Üniversitesi/ Hukuk Fakültesi	Lisans Öğrencisi/ Son Sınıf	İstanbul

*Katılımcıların kişisel bilgilerini saklı tutmak amacıyla isimleri yerine kodlama tekniği kullanılmıştır.

**Pilot Görüşmeciler (P.1, P.2, P.3, P.4, P.5, P.6, P.7) araştırma metninde ihtiyaç halinde yer yer kullanılmış ve katılımcı tablosuna eklenmemiştir.

EK 2: Mülakat Soruları

1- Kendinizin imam hatip kimliği ile temsil edildiğini düşünüyor musunuz? Neden?

2- Size göre dindarlık nedir?

3- Kendinizi dindar bir birey olarak tanımlarken hangi niteliklerinizi dikkate alırsınız?

4- Benimsediğiniz dini kimlik ve bilinç üzerinde imam hatip lisesinin ne gibi etkileri oldu?

5- İmam Hatip eğitiminiz sonrasında dindar olmayan ya da görece seküler bireylerle ilk karşılaşma ve etkileşiminiz nasıl gerçekleşti? Bu etkileşime dair tecrübelerinizden bahsedebilir misiniz?

6- İmam hatip eğitimizden sonraki süreçte sosyalleştiğiniz arkadaşlarınızla aranızdaki temel farklar nelerdir sizce? Zihniyet ve dünyaya bakışınız arasında fark var mıydı, varsa bu farklar nelerdir?

7- İmam hatipli olmak sizin için bir kimlik biçimi mi? Lisans eğitiminiz ve sonrasındaki süreçte bu kimliği her daim taşıdığınızı düşünüyor musunuz?

8- Hem imam hatip gibi dini niteliği haiz hem de daha seküler ve çeşitliliği barındıran bir eğitim kurumunda eğitim almış birisi olarak iki ortam arasındaki temel farklar sizce nelerdir? Size göre bu iki ortamın sunduğu avantaj ve dezavantajlar nelerdir?

9- İmam hatip okullarının nicelik olarak artışını nasıl değerlendiriyorsunuz?

10- Dindar kimliğinizin veya imam hatip mezunu olmanızın gündelik hayattaki sosyalleşmelerinizde size ne gibi etkileri (olumlu ya da olumsuz) olduğunu düşünüyorsunuz?

11- İmam hatip kimliğinizin ya da bunu imleyen dindar özelliklerinizin güncel sosyo-politik konulardaki (mülteci konusu, Filistin konusu, LGBTİ+ vb.) yorumunuzu/tutumunuzu etkilediğini düşünüyor musunuz?

12- Şu anki dindar kimliğinizi göz önünde bulundurarak; ibadetler, değer yargıları ve aidiyet gibi bileşenlerde kendinizi nerede konumlandırıyorsunuz?

13- İmam hatip marşlarından bildiğiniz var mı? Varsa ne zaman öğrendiniz ve dinlerken kendinizi nasıl hissediyorsunuz? İmam hatip liseli olduğunuz için farklı hissediyor musunuz?[1]

14- İmam Hatip öğrenimi sürecindeki dindarlık algınız ile şu anki dindarlık algınız arasında ne gibi farklar görüyorsunuz?

15- Şu anki dindar kimliğinizi düşündüğünüzde İmam Hatip'in mi yoksa lisans eğitiminizin mi kimliğinizi daha çok şekillendirdiğini düşünüyorsunuz?

[1] Bu sorudan elde edilen cevaplar araştırma çerçevesi için doyurucu bir veri sağlamadığından ötürü, saha kısmında diğer sorulara entegre edilerek verilmiştir.